

Абдурраҳмон Раъфат Бошо

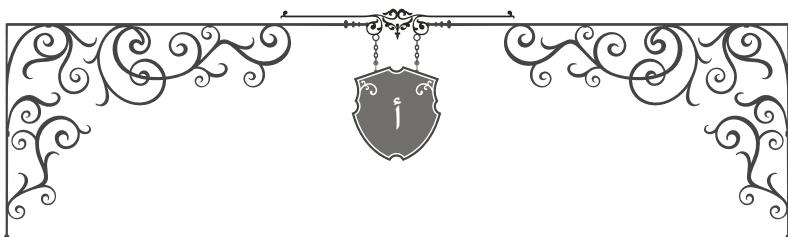
ТОБЕИНЛАР ҲАЁТИГА ЧИЗГИЛАР

Истанбул 2015

صور من حياة التابعين

Муаллиф: Абдуррахмон Раъфат Бошо
Таржимон: Камолиддин Иноятуллоҳ
Муҳаррир: Абу Закариё ал-Маданий
Саҳифаловчи: Абу Абдуллоҳ Собир
Нашр: Биринчи
Тарих: 1437 ҳ. – 2015 м.

Истанбул 2015.

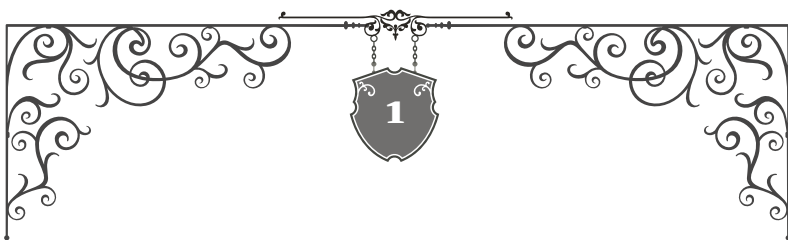

МУҚАДДИМА

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм

Эй Аллоҳ, одамларнинг саралари бўлган тобеинларни нақадар яхши кўришим Сенга аёндир. Бу муҳаббатдан фақат Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобаларига бўлган муҳаббатимгина ортиқдир.

Эй Аллоҳ, буюк даҳшат, яъни Қиёмат кунида ё саҳобалар, ё тобеинларнинг қай бирлари билан бўлса ҳам бирга бўлишни менга инъом эт. Зеро, мен уларни фақат Сен учунгина яхши кўришимни Ўзинг биласан, эй карамли Зот.

АТО ИБН АБИ РАБОҲ

«Илм билан Аллоҳнинг Юзини ирода қилган ушбу уч кишидан бошқа бировни кўрмадим, улар: Ато, Товус ва Мужоҳид».

Салама ибн Куҳайл

Биз ҳозир ҳижратнинг тўқсон еттинчи йили, Зулҳижжа ойидамиз. Рўпарамизда «Эски уй» аталмиш «Каъбатуллоҳ»... У ҳар тарафдан келган зиёратчилар билан тўлиб тошган. Улар пиёда-ю уловда, ёшу қари, эркагу аёл, оқ танлигу қора танлик, арабу ажам, шоху гадо... барчалари инсонларнинг Подшоҳи ҳузурига, Ундан кўрқиб ва умид қилиб, чақириғига лаббай, деб узоқ яқиндан келганлар.

Мана бу эса мусулмонларнинг халифаси Сулаймон ибн Абдулмалик дунё подшоҳларининг буюкларидан бири, қўл остидагилари билан бир хил, бош кийимсиз, яланг оёқ, эгнида сурпдан бўлган ридо ва изордан иборат икки либосидан бошқа кийими йўқ ҳолда Байтуллоҳни тавоф қилмоқда. Ёнида тўлин ойдек кўркам, келишган, атиргулдек хушрўй, хушбўй икки ўғли ҳамроҳ. Тавофни тугатгач ёрдамчиларидан бирига қараб:

— Соҳибингиз қаердалар? — деди. У: «Намоз ўқи-яптилар», деб Масжидул Ҳаромнинг ғарб тарафига ишора қилди. Халифа икки ўғли билан ишора қилинган тарафга юра бошлаган эди, унинг хос қўриқчилари халифага йўлни очиб, тикилинч машаққатидан уни халос қилишга кириша бошлашди, халифа уларни қайтариб:

— Бу ўрин шоҳу гадо баробар бўладиган ердир. Бунда ҳеч ким ҳеч кимдан ортиқ эмас. Фақат муттақинлар ва амали қабул бўлганларгина ортиқдирлар. Кўпинча Аллоҳнинг ҳузурига сочи тўзиган, уст-боши чанг босган ҳолда келган оддий одамдан, подшоҳлардан қабул қилинмаган амаллар қабул қилинади, — деди ва излаган кишиси тарафга йўл олди. У одам ҳали ҳам намозда қоим, рукуъ ва саждаларда ғарқ эди. Одамлар у кишининг орқа тарафида ва ўнгу сўлида кутиб ўтиришарди. Халифа ҳам қаторга келиб ўтирди ва икки ўғлини ҳам ёнига ўтқазди. Қурайшлик бу икки йигит, мўминлар амири излаган ва оддий халқ билан бир қаторда унинг намоздан фориғ бўлишини кутиб ўтирган мана бу кишига разм сола бошлашди. Қарасалар у қора юзли, жингалак сочли ва ясси бурун бир «ҳабаший» қария экан. Ўтирганида узоқдан қора қарғага ўхшаб кўринар эди. У намоздан фориғ бўлгач Халифа ўтирган тарафга қараб ўтирилди. Сулаймон ибн Абдулмалик унга салом берди ва ҳаж амаллари ҳақида сўрай бошлади. У саломга алик олгач, ҳар бир сўралган масалага бирма-бир, тўлиқ, бирон қўшимча қилишга ўрин қолдирмай, сўзига Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларидан далиллар келтириб жавоб берди. Саволларига жавоб олгач, Халифа миннатдорлик билдириб ўғиллари билан Сафо

сари йўл олди. Кета туриб жарчиларнинг:

«Эй мусулмонлар, бу ерда Ато ибн Аби Рабоҳ, у киши бўлмасалар, Абдуллоҳ ибн Аби Нажихдан бошқа ҳеч ким одамларга фатво бермасин», деган нидосини эшитган ўғиллардан бири отасига:

— Қандай энди бу жарчилар Ато ибн Аби Рабоҳ ва унинг биродаридан бошқа ҳеч ким фатво бермасин, деб буюришади ва биз эса Халифага катта аҳамият кўрсатмаган ва уни етарлича улуғламаган бояги кишидан фатво сўрадик, — деди. Сулаймон ибн Абдулмалик ўғлига:

— Эй ўғлим, сен кўрган ва биз унинг олдида ўзимизни хор тутганимиз ўша киши, Масжидул Ҳаромдаги фатво соҳиби, Абдуллоҳ ибн Аббоснинг бу улуғ мансабдаги меросхўри Ато ибн Аби Рабоҳ бўладилар, — деди. Сўнг сўзида давом этиб:

— Эй ўғилларим, илм ўрганинглар! Илм билан паст даражали одам юқори даражаларга эришади, ҳеч ким танимаган киши эса машхурликка етади, қуллар шоҳлар мартабасига кўтарилади.

***

Ўғилларига айтган сўзида Сулаймон ибн Абдулмалик муболаға қилмаган эди. Дарҳақиқат, Ато ибн Аби Рабоҳ ёшлигида Маккалик бир аёлнинг қули эди. Лекин шундай бўлсада Аллоҳ таоло Ўз лутфи карами ила «ҳабаший» бу болага ёшлик чоғиданоқ қаддини илм йўлида босиш неъматини ато қилди. Ато вақтини уч қисмга тақсимлаган эди: Бир қисмини маккалик аёл хожасига ажратган, унда унинг ҳаққини мукаммал адо этиб, унга чиройли хизмат қилар эди. Бир қисмини эса Парвардигорига ажратиб, ун-

да Аллоҳ азза ва жаллага холис ибодат қилиш билан машғул бўларди. Яна бир қисмини илм талабига ажратган эди. Бунда у Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳаёт бўлган саҳобаларига боғланиб, уларнинг соф илм булоқларидан қониб-қониб симирар эди. У илмни Абу Ҳурайра, Абдуллоҳ ибн Умар, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Зубайр ва бошқа саҳобаи киромлардан, барчаларидан Аллоҳ рози бўлсин, таҳсил олиб, қалбини илм, фикҳ ва Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан бўлган ривоят билан тўлдирди.

Маккалик хожаси ғуломи ўз жонини Аллоҳнинг йўлига тиккани ва ҳаётини илм талабига бахшида этганини кўргач, шояд Аллоҳ бу бола билан Ислому ва мусулмонларга манфаат етказар деган умидда, ўз ҳаққидан воз кечиб, Аллоҳ йўлида ғуломини озод қилиб юборди. Ана шу кундан бошлаб Ато ибн Аби Рабоҳ Байтул-Ҳаромни, ўзи учун тунайдиган макон, таълим оладиган мадраса, тақво ва тоат билан Аллоҳга яқин бўладиган намозгоҳ қилиб олди.

Тарихшунослар: «Масжидул Ҳаром Ато ибн Аби Рабоҳга 20 йил мобайнида турар жой бўлди», дейдилар.

Дарҳақиқат, улуғ тобеин Ато ибн Аби Рабоҳ илмда энг юқори манзилатга етиб, ўз асрининг оз кишиларигина эришган мартабага кўтарилди. Ривоят қилинишича, Абдуллоҳ ибн Умар розияллоҳу анҳумо Умра қилгани Маккага келганларида, одамлар савол ва фатволар сўраб ҳузурларига келишди, шунда улуғ саҳоба:

«Эй аҳли Макка, мен сизларга ҳайронман, орангизда Ато ибн Аби Рабоҳдек киши бўла туриб,

саволингизни менга тўплаб ўтирибсизми?» деган эканлар, розияллоҳу анҳумо.

***

Дин ва илмдаги бундай даражага Ато ибн Аби Рабоҳ икки хислат билан эришди:

Биринчи хислат: У нафсига ҳоким бўла олди. Фойдасиз нарсалардан лаззатланиш учун нафсига йўл қўймади;

Иккинчи хислат: У вақтига ҳоким бўла олди. Ортиқча гап-сўз ва ишларга вақтини кетказмади. Муҳаммад ибн Суқа ўзининг зиёратига келган бир жамоатга қуйидагиларни айтиб берган:

— Худди менга фойда берганидек, шояд сизларга ҳам фойда берадиган бир сўзни айтиб берайми? Улар:

— Айтиб беринг, — дедилар. Шунда у:

— Кунларнинг бирида Ато ибн Аби Рабоҳ менга насиҳат қилиб шундай деди: «Эй жиян, бизлардан аввалгилар ортиқча гап-сўзларни ёмон кўришар эди». Мен дедим:

— Уларнинг наздидаги ортиқча сўзлар нималардан иборат эди?

— Улар Аллоҳ азза ва жалланинг Каломини тиловат қилиш ва уни тушуниш, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларини ривоят қилиш ва уни фаҳмлаш, яхшиликка буюриш ва ёмонликдан қайтариш, Аллоҳ таолога яқинлаштирадиган илмни талаб қилиш ва ҳаёт учун зарур бўлган сўзлардан бошқа барча сўзларни ортиқча санардилар», сўнг менга тикилиб: «Ҳолбуки шак-шубҳасиз сизларнинг устингизда (қилган ҳар бир амалингизни) ёд олиб,

ёзиб турувчи улуғ (фаришта)лар бордир» (оят)ини ва ҳар бирингизда икки фаришта, «... ўнг ва чап (томон)да ўтирган икки қабул қилувчи (ёзиб турувчи фаришта инсоннинг айтган ва қилган барча яхши-ёмон сўз-амалларини) қабул қилиб-ёзиб турарлар. У (инсон) бирон сўзни талаффуз қилмас, магар (талаффуз қилса), унинг олдида ҳозир у нозир бўлган бир кузатувчи (фаришта у сўзни ёзиб олур)» оятини инкор қиласизми?, деди ва «Қиёмат майдонида саҳифалар тарқатилганда, бирортамиз ўз саҳифасидаги сўз-амалларнинг аксари на динига ва на дунёсига тааллуқли бўлмаган сўз-амаллар бўлишидан уялмайдимиз?» деб насиҳат қилган эди, роҳимахуллоҳ.

***

Аллоҳ азза ва жалла Ато ибн Аби Рабоҳнинг илмини ҳар турли инсонларга манфаатли қилди: аҳли илмлар, ҳунармандлар ва бошқа кўпгина инсонлар унинг илмидан фойдаландилар. Абу Ҳанифа роҳимахуллоҳ ўзлари ҳақида шундай ҳикоя қиладилар:

«Маккада ҳаж амалларини бажариш асносида беш ўринда хато қилган эдим, бир сартарош хатоларимни тузатиб қўйди. Эҳромдан чиқиш учун соч олдиригани сартарошга келиб: «Сочимни неча пулга олиб қўясиз», деган эдим, у: «Ҳидоят топгур, ибодатда шартлашилмайди, ўтир, қанча берсанг бераверасан», деди. Хижолат бўлиб ўтирдим, ўтирганда ҳам қиблага орқа қилиб ўтирган эканман, қиблага юзланишимга ишора қилди. Хижолатимга хижолат қўшилиб қиблага юзландим. Устига устак, сочимни қириши учун бошимнинг чап тарафини тутибман. «Ўнг тарафини тут», деди. Ўнг тарафимни тутдим.

Сочимни қира бошлади. Мен ундан ажабланганим-ча жим ўтирган эдим. «Нега жим ўтирибсан, такбир айт», деди. Такбир айта бошладим. Сочимни олиб бўлгач, ўрнимдан туриб кетаётган эдим, «Қаерга кетяпсан», деди. Жойлашган жойимга кетяпман, дедим. «Аввал икки ракаат намоз ўқиб ол, кейин қаерга кетсанг кетаверасан», деди. Икки ракаат намоз ўқигач, ўзимга-ўзим: «Бу одам оддий сарта-рошга ўхшамайди, аҳли илмлардан бўлса керак», дедим-да: «Бу нарсаларни қаердан биласиз?» деб сўрадим. У: «Ато ибн Аби Рабоҳнинг шундай қилганини кўрганман, ундан ўрганиб, одамларни ҳам шунга йўллайман», деди.

***

Дунё Ато ибн Аби Рабоҳга боқди, аммо у дунёга боқмади, унга парво ҳам қилмади, балки ундан юз ўгирди. Бутун умрини қиймати беш дирҳамдан ошмайдиган либос билан ўтказди. Халифалар уни ўзлари билан бирга бўлиш учун саройга чақиришганда, уларнинг дунёлари сабаб ўзининг динига путур етиб қолишидан қўрқиб, чақириқларига ижобат қилмади. Фақат мусулмонларга фойда ёки Исломга яхшилик бўладиган бўлсагина халифалар олдига борарди. Усмон ибн Ато ал-Хуросоний ҳикоя қилган воқеа ана шулардан биридир:

«Отам билан бирга халифа Ҳишом ибн Абдулмаликнинг ҳузурига кетаётган эдик. Дамашққа етишимизга озгина қолганда қора эшак миниб келаётган бир қарияга рўбарў келдик. Қариянинг энгнида ғализ бир кўйлак, эски тўн ва бошини қоплаб турган эски телпак, эшагининг эгари ҳам ёғочдан қилин-

ган... Мен бундан кулиб, отамга:

— Ким бу? — дедим. Отам:

— Жим бўл! Ахир бу зот Ҳижоз фуқаҳоларининг саййиди Ато ибн Аби Рабоҳ бўладилар, — деди.

Қария яқинлашгач, отам хачиридан у киши эшагидан тушиб қучоқлашиб кўришдилар, ҳол-аҳвол сўрашгач яна уловларга миниб йўлда давом этдик. Халифанинг қасри эшиги олдига келиб, изн бўлгунча кутиб туриш учун ўтириб улгурмагандилар ҳамки, киришга изн берилди, отам билан қария кириб кетишди. Қайтиб чиқишганида, отамдан нима гаплар бўлганини айтиб беришини сўрадим. Отам деди:

«Халифа Ҳишом Ато ибн Аби Рабоҳ киришга изн сўраётганини эшитиб, дарҳол изн берди, Аллоҳга қасамки, унинг сабабидангина мен ҳам кира олдим. Халифа Ато ибн Аби Рабоҳга пешвоз чиқиб:

— Хуш келибдилар, хуш келибдилар, қани бу ерга марҳамат қилсинлар, деб ўзининг курсисига ўтқазди ва ўзи ҳам тиззасини унинг тиззасига теккизиб ўтирди. Саройда ҳурматли кишилар гаплашиб ўтиришган экан, ҳаммалари жим бўлиб сукут қилишди. Ҳишом Ато ибн Аби Рабоҳга юзланиб:

— Буюринг, эй Абу Муҳаммад, биздан нима хизмат, — деди. Ато ибн Аби Рабоҳ:

— Эй мўминлар амири, икки Ҳарам аҳли... Аллоҳнинг халқи ҳамда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг қўшнисидирлар. Уларга берилажак улушларини тақсимлаб берсангиз.

— Хўп бўлади... Эй котиб ёз, Макка ва Мадина халқининг бир йиллик улушлари берилсин. Бундан бошқа ҳожатингиз ҳам борми, эй Абу Муҳаммад, буюринг.

— Ҳа, эй Амирул мўминин. Ҳижоз ва Нажд аҳли арабларнинг асли ҳамда Исломнинг етакчиларидирлар. Садақотларининг ортиғи ўзларига қайтарилса.

— Хўп бўлади... Эй котиб ёз, садақотларининг ортиғи ўзларига қайтарилсин! Яна ҳожатингиз борми, эй Абу Муҳаммад, буюринг.

— Ҳа бор, эй Мўминлар амири. Чегарада турувчилар душманга биринчи рўбарў келадилар, мусулмонларга ёмонликни қасд қилганларга қарши урушадилар, шунинг учун уларга улушларини мўл қилиб берилса, чунки улар яхши таъминланмасалар, чегара зое бўлади.

— Хўп бўлади... Эй котиб ёз, чегарада турганларга улушлари мўл қилиб етказилсин! Буюринг, эй Абу Муҳаммад, яна ҳожатингиз борми?

— Ҳа, эй Амирул мўминин. Зиммийларга тоқатларидан ортиғи юкланмаса, чунки улардан олинандиган жизя душманингизга қарши сизларга ёрдам бўлади.

— Хўп бўлади... Эй котиб ёз, зиммийларга тоқатларидан ортиғи юкланмасин! Яна ҳожатингиз борми, эй Абу Муҳаммад, буюринг!

— Ҳа бор, эй Мўминлар амири: «Ўз ҳаққингизда Аллоҳдан тақво қилинг! Шуни билинг-ки, сиз ёлғиз яратилганингиздек, ёлғиз вафот этасиз, ёлғиз қайта тириласиз ва ёлғиз ҳисоб қилинасиз. Атрофингиздагиларнинг биронтаси сиз билан бирга бўлмайди».

Ҳишом бу гапларни эшитиб йиғлаб, бошини ҳам қилганча қолди, Ато ибн Аби Рабоҳ туриб чиқиб кетдилар, мен ҳам орқаларидан эргашдим. Эшик олдига яқинлашганимизда, бир киши ҳамён кўтариб келиб:

— Амирул мўминин буни сизга бериб юборди-

лар, — деди. Ато ибн Аби Рабоҳ:

— Ҳайҳот! «Мен сизлардан бу (даъватим) учун ажр-мукофот сўрамайман. Менинг ажр-мукофотим фақат барча оламларнинг Парвардигори Аллоҳнинг зиммасидадир», — деди.

Аллоҳга қасамки, Ато ибн Аби Рабоҳ Халифанинг олдига кириб, бир қултум сув ҳам ичмай қайтиб чиқди.

***

Ато ибн Аби Рабоҳ узоқ умр кўрди, ёши юзга етди. Бу узун умрини илм ва амал, яхшилик ва тақво билан тўлдирди. Одамлар қўлидаги нарсалардан беҳожатлик ва Аллоҳ ҳузуридаги нарсаларга умид қилиш билан умрини пок тутди. Ўлим Атони дунё юкларидан енгил, охират озуқасида оғир ҳолда топди. Бунга қўшимча, етмиш марта ҳаж қилган. Бу дегани етмиш марта Арафотда туриб, Аллоҳ таолонинг розилиги ва жаннатни сўраб, ҳамда Аллоҳнинг ғазаби ва дўзадан паноҳ истаб дуо қилган... Аллоҳ уни Ўз раҳмати-га олсин.

ОМИР ИБН АБДУЛЛОҲ АТ-ТАМИМИЙ

«Зухд саккиз кишида тамомига етган, уларнинг пешқадами Омир ибн Абдуллоҳ ат-Тамимийдир».

Алқама ибн Марсид

Биз ҳозир ҳижратнинг ўн тўртинчи йилидамиз... Мана бу кишилар саҳобаи киромлар ва тобеинларнинг улуғлари. Улар халифа Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳунинг амрига биноан Басра шаҳрининг ҳудудини белгиламоқдалар. Улар янги режаланган бу шаҳарни Аллоҳ азза ва жалланинг йўлига чақирувчилар учун марказ, Унинг калимасини ерда олий бўлиши учун машъала ва Форс шаҳарларида ғазот қилаётган мусулмонларга лашкаргоҳ қилишни мақсад қилганлар. Мусулмонлар Нажд, Ҳижоз ва Ямандан Ислом давлатининг чегарасини ҳимоя қилиш учун жамоа-жамоа бўлиб, янги шаҳарга кўчиб келишмоқда. Нажддан кўчиб келаётган муҳожирлар сафида «Бани Тамим»лик йигит Омир ибн Абдуллоҳ ат-Тамимий ал-Анбарий ҳам бор эди. Бу вақтда Омир ибн Абдуллоҳ ўсмирликнинг илк дамларини ўтказаятган, эндигина мўйлаби сабза урган,

софюрак ва ёруғ юзли йигитча эди. Басра шаҳри ҳам янги бунёд қилинган бўлсада, ғаниматлар ва тиллаларнинг оқиб келиши боис, энг бой шахарлардан бири бўлишга улгурган эди. Лекин Тамимлик йигит Омир ибн Абдуллоҳнинг мақсади бу ғанимат ва тиллаларга эга бўлиш эмас, негаки у одамлар қўлидаги нарсалардан ўзини тийган, Аллоҳнинг ҳузуридаги нарсаларга интиланган, дунё ва унинг зийнатидан юз ўгирган, Аллоҳ ва Унинг ризосига юзланган эди. Ўша вақтда Басра шахрининг волийси улўғ саҳобий Абу Мусо Ашъарий розияллоҳу анҳу эдилар. Бу зот нафақат волий, балки Басрадан ҳар тарафга фатҳ учун чиқаётган мусулмон аскарларнинг қўмондони, Басра аҳлининг имоми ва устози ҳам эдилар. Омир ибн Абдуллоҳ Абу Мусо Ашъарий билан тинчлик ва жанг дамларда, сафарда ёки муқимликда бўлсин доим бирга бўлиб, Аллоҳнинг каломини Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга нозил бўлганидек соф ҳолда ўрганди, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳиҳ ҳадисларини у кишидан ривоят қилди ва ҳамда Исломи дини билимларини чуқур ўрганди. Илмдан кўзлаган мақсадини мукаммал ҳосил қилгач, ҳаётини уч қисмга тақсимлади: Бир қисмини илм ҳалқаларига ажратиб, Басра масжидида одамларга Қуръон ўргатди. Яна бир қисмини ибодатга ажратиб, одамлардан холи бўлиб, оёқлари толиққунча Аллоҳга ибодат қилди. Учинчи қисмини эса, Аллоҳ йўлида қиличини яланғочлаб жиҳод майдонларида ўтказди. Мана шу уч ишдан бошқа бирон нарсага ҳаётида асло ўрин қолдирмади, ҳатто одамлар уни «Басранинг обиди», «Басранинг зоҳиди» деб номлашди.

Омир ибн Абдуллоҳнинг обидлиги ҳақидаги воқеалардан бирини Басралик йигит ҳикоя қилади:

«Ораларида Омир ибн Абдуллоҳ ҳам бўлган карвон билан сафарга чиқдим. Кечга яқин дарахтлари кўп бўлган бир ерга етиб келдик. Омир нарсаларини жойлаб, отининг арқонини узун қилиб бир дарахтга боғлади ва етарлича ўт-ўлан, хашаклардан йиғиб отининг олдига ташлади, сўнг дарахтзор ичига кириб кетди. Ўзимга-ўзим: «Қасамки, бугун шу йигитнинг кетидан бориб, кечаси дарахтзор ичида нима қилишини кузатаман», дедим. Омир дарахтзорни оралаб бориб, дарахтлар билан ўралган, кўздан пана бир тепаликка келиб тўхтади ва қиблага юзланиб намоз ўқий бошлади. Мен ҳаётимда унинг намозидек гўзал, мукамал ва хушув билан ўқилган намозни кўрмаган эдим. Аллоҳ ирода қилганича намоз ўқиганидан кейин, Аллоҳ таолога илтижо ила дуо қила бошлади. Қилган дуоларидан: «Парвардигоро, Ўз амринг билан мени яратдинг, хоҳиш-ироданг билан мени ушбу дунё синовлари ичида қолдирдинг, сўнг менга: «Эй бандам, мустаҳкам бўл, нафсингни тийгин», дединг. Сен Ўз лутфинг ила мени мустаҳкам қилмасанг, мени тиймасанг, қандай қилиб мен банд-и ожиз мустаҳкам бўлайин, эй қудратли Зот! Парвардигорим, Сен Ўзинг биласан, агар дунё ва ундаги бор нарса меники бўлса-ю, сўнг Сени розилигинг учун мендан уни сўралса, талабгорига уни шундай бериб юбораман. Бас, Сен ҳам нафсимни ўзимга ҳады қилиб бер, эй раҳмли ва меҳрибон Зот!!». Эй Роббим, ҳар қандай мусибатни менга осон қилаётган ва ҳар қандай қазо-ю қадарга мени рози қилаётган нарса, Сенинг муҳаббатингдир. Сенга бўлган муҳаббатим

ила кечами-кундуз не ҳол бўлишига мен парво қилмасман».

Басралик йигит: «Сўнг менинг қаттиқ уйқум келганди, ухладим. Мен ухлаб ора-сира уйғонардим, Омир эса намоз ўқишда ва муножот қилишда давом этарди. Эрталабки намоз вақти киргач, Омир бомдод намозини ўқиди ва дуога юзланди: «Эй Аллоҳ, мана тонг ҳам бўлди. Одамлар Сенинг фазли-марҳаматингни истаб ҳаракатга тушадилар. Ҳар бирларининг ўзига яраша эҳтиёжи бор. Омирнинг Сендаги ҳожати эса, унинг гуноҳини кечишингдир. Эй Аллоҳ, менинг ва одамларнинг эҳтиёжини Ўзинг қондир. Эй карамли Зот, эй Аллоҳ, мен Сендан уч нарса сўраган эдим, иккитасини бердинг, учинчисини эса бермадинг. Эй Аллоҳ, шуни ҳам бергин, токи мен ўзим яхши кўрган ва ўзим хоҳлагандек Сенга ибодат қилайин...». Дуони тугатиб ўрнидан тураётганида кўзи менга тушиб қолди. Кечаси билан уни кузатиб чиққанимни англагач, бундан қаттиқ хафа бўлиб, маҳзун тарзда:

— Билишимча, бу кеча мени кузатиб чиққанга ўхшайсан-а, эй басралик биродар, — деди. Мен:

— Ҳа, — дедим. Омир:

— Кўрган нарсаларингни яширгин, Аллоҳ гуноҳларингни яширсин, — деди. Мен:

— Аллоҳга қасамки, ё Аллоҳдан сўраган ўша уч нарса нима эканини менга айтасан, ёки бўлмаса бу кеча кўрганларимни одамларга ёяман, — дедим. Омир:

— Барака топгур, ундай қилма! — деди. Мен:

— Айтганимни қиламан, — дедим. Жиддийлигимни кўргач,

— Аллоҳ номи билан ҳеч кимга айтмаслик аҳдини берсанг, айтаман, — деди. Мен:

— Токи тирик экансан, бу сирни ҳеч кимга айтмасликка Аллоҳ номи билан аҳд бераман, — дедим. Омир Аллоҳдан сўраган ўша уч нарса нима эканини айтиб берди:

— Мен учун динимда аёллардан кўра хавфлироқ нарса йўқ эди. Шунинг учун аёлларга бўлган муҳаббатни қалбимдан олишини сўраб Роббимга дуо қилган эдим, ижобат қилди. Шундан кейин мен аёл кишини кўрдимми, деворни кўрдимми фарқи йўқ бўлиб қолди. Мен:

— Бу биринчиси, иккинчиси нима? — дедим. У:

— Иккинчиси: Мен Аллоҳдан Ўзидан бошқа ҳеч кимдан кўркмасликни сўраган эдим, буни ҳам ижобат этди. Аллоҳга қасамки ерда ҳам, кўкда ҳам Аллоҳдан бошқа бирон нарсадан кўркмайдиган бўлдим. Мен:

— Учинчисичи? — дедим. Омир:

— Учинчиси: Роббимдан, кеча-ю кундуз ўзим хоҳлагандек ибодат қилишим учун «уйқумни ол!» деб сўраган эдим, бунисини бермади, — деди. Ундан бу гапларни эшитгач:

— Бу қадар ўзингни қийнама, шундоқ ҳам сен кечаларда бедор, кундузлари рўзадор экансан. Жаннатни сен қилаётган амалларнинг ози билан ҳам топса бўлади. Дўзахдан эса сен кўрқаётган нарсаларнинг ози билан ҳам сақланилади, — дедим. Шунда у:

— Мен афсус-надомат фойда бермайдиган Кунда афсус-надомат чекиб қолишдан кўрқаман. Аллоҳга қасамки, кучим борича ибодатда тиришавераман. Нажот топсам, Аллоҳнинг раҳмати туфайлидир,

дўзахга тушсам, ўзимнинг камчилигим сабабли-
дир..., — деди.

***

Омир ибн Абдуллоҳ кечаларни ибодат билан ўтка-
задиган обидгина эмас, балки у кундузлари жиҳод
майдонларида жанг қилувчи мужоҳид ҳам эди. Ҳар
қачон жарчилар Аллоҳ йўлида жиҳодга чақирсалар,
биринчилардан бўлиб уларнинг чақириқларига ижо-
бат қиларди. Мужоҳидлар билан бирон ғазотга чиқ-
моқчи бўлса, ўзига мувофиқ келадиган ҳамроҳлар
излар эди, мувофиқ ҳамроҳлар топгач, уларга: «Би-
родарлар, учта шартим бор, агар шартларимга рози
бўлсангиз, сизларга ҳамроҳ бўламан», дер эди. Улар:
«Қани шартларингизни айтингчи», десалар.

«Биринчи шартим шуки: сафаримиз асносида
сизларга хизматни фақат мен қиламан, бунда ҳеч
ким мен билан тортишмайди.

Иккинчи шартим: мен сизларга муаззин бўла-
ман, намозга азонни фақат мен айтаман.

Учинчи шартим: имконим етганича сарф-хара-
жатлар менинг ҳисобимдан бўлади». Агар шу шарт-
ларга рози бўлишса, уларга ҳамроҳ бўлар, рози бў-
лишмаса, шартига кўнадиган бошқа ҳамроҳлар
излар эди.

***

Омир ибн Абдуллоҳ хавф-хатар ва ёрдамга муҳ-
тожлик дамларда ҳозир бўладиган, ғаниматлар
тақсим қилинаётган вақтда эса кўринмайдиган
мужоҳидлар жумласидан эди. У шундай жанг қилар-
дики, ундан бошқалар бундай жанг қила олмасди.

Ғаниматлардан эса, бошқалардан кўра кўпроқ тийилар эди. Саъд ибн Аби Ваққос розияллоҳу анҳу «Қодисия» жангидан сўнг, Кисронинг қасрига тушиб, Амр ибн Муқарринга қўлга киритилган ғаниматларни йиғиб ва ҳисоблаб, бешдан бирини мусулмонларнинг «Байтул-молига», қолганини эса мужоҳидларга тақсимлаб беришни амр қилдилар. Унинг олдида тавсифига тил ожизлик қиладиган, беҳисоб мол-дунё ва нафис-қимматбаҳо зеб-зийнатлар жамланди. Йиғилган ғаниматлар ичида қимматбаҳо тошлар билан безатилган, тилло ва кумушлардан ясалган идишлар. Бу идишларда Форсларнинг шоҳлари таомланар эди. Булардан ташқари қимматбаҳо ёғочдан ясалган, ичига Кисронинг либослари, дуру гавҳарлар билан безатилган совут ва камарлари солинган сандиқлар... Ичи тўла нафис тақинчоқлар бўлган идишлар... Тарих мобайнида Форс империясига халқларни бўйсундириб келган подшоҳ ва қўмондонларнинг қилич ва қинлари ва ҳоказолар бор эди. Мусулмонларнинг гувоҳлигида хизматчилар бу ғаниматларни ҳисоблаб турган бир вақтда, сочлари тўзиган, уст-боши чанг бир киши, ҳажми катта ва вазни ҳам оғир сандиқни икки қўллаб кўтариб олиб келиб қўйди. Олиб келинган сандиққа диққат қилсалар, ғанимат ичида бундай сандиқнинг мисли йўқ эди. Ичини очиб қарагандилар, дур ва гавҳарларнинг энг нафислари билан лиқ тўла экан. Уни олиб келган кишидан:

- Буни қаердан олдинг? — деб сўрадилар. У:
- Фалон жангда, фалон ердан ўлжа қилиб олдим, — деди. Улар:
- Ичидан бирон нарса олдингми? — дегандилар.

У:

— Аллоҳ сизларни ҳидоят қилсин... Аллоҳга қасамки, нафақат бу сандиқ, ҳатто Форс шоҳлари эга бўлган барча нарсалар менинг наздимда тирноқчаллик қадри йўқ. Агар мусулмонлар «Байтул-молининг» ҳаққи бўлмаганида, уни турган еридан қимирлатмасдим ва олдингизга ҳам олиб келмасдим, — деди. Улар:

— Аллоҳ сизни азиз қилсин, ўзингиз ким бўласиз? — дейишди. У киши:

— Йўқ, мени мақтаб юрмаслигингиз учун, мен сизларга кимлигимни айтмайман. Мен Аллоҳ таологагина ҳамд айтаман ва ажр-мукофотни ҳам Аллоҳнинг Ўзидан умид қиламан, — деди-да, чиқиб кетди. Улар бу кишининг кимлигини билиб келиш учун кетидан одам жўнатдилар. Жўнатилган одам унинг кетидан билдирмай, то у ҳамроҳларига етгунича эргашиб бориб, ҳамроҳларидан унинг кимлигини сўраганида:

— Ие, сиз бу кишини танимайсизми? Бу киши «Басранинг зоҳиди Омир ибн Абдуллоҳ ат-Тамимий бўладилар», — деб жавоб бердилар.

***

Омир ибн Абдуллоҳ шундай сифатлар соҳиби бўлишига қарамай, унинг ҳаёти дилхиралик ва одамларнинг озорларидан холи бўлмади. Ҳақ сўзни баралла айтувчи ҳамда мункарни инкор қилиб, уни йўқотишга ҳаракат қилувчиларга етадиган одатий балоларга у ҳам рўбарў келди. Унинг озор чекишига тўғридан тўғри сабаб бўлган ҳодиса мана бундай бўлган эди: Кунларнинг бирида Омир ибн Абдуллоҳ

Басра шурта (миршаб) мудирининг ёрдамчиси, бир зиммий кишининг ёқасидан ушлаб, уни судраб олиб кетаётганини кўриб қолди. Зиммий эса одамлардан ёрдам сўраб: «Мени ҳимоя қилинглар! Аллоҳ сизни ҳимоя қилсин. Пайғамбарингиз зиммасига кирган кишини ҳимоя қилинглар, эй мусулмонлар», деб қичқариб борарди. Омир зиммийга:

— Бўйнингдаги жизяни тўлаганмисан? — деди. Зиммий:

— Ҳа, тўлаганман. Омир зиммийни судраб кетаётган кишига қараб:

— Бундан нима истайсан? — деди. У:

— Мен билан бориб мудиримизнинг боғларини тозалашини хоҳлайман. Омир зиммийга:

— Айтилган ишни қилишни хоҳлайсанми? — деди. Зиммий:

— Йўқ асло, чунки бу иш менинг кучимни кетказади ва ҳамда тирикчилигимдан тўсади. Омир мудирнинг ёрдамчисига қараб:

— Уни қўйиб юбор! — деди. У эса:

— Қўйиб юбормайман, — деди. Шунда Омир чопонини зиммийнинг устига ёпиб:

— Аллоҳга қасамки, мен тирик эканман Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг аҳдлари бузилмайди, — деб қаттиқ туриб олди. Бир зумда одамлар йиғилиб, Омирга ёрдам беришди ва зиммийни мудир ёрдамчисининг зулмидан халос этишди. Нима қилишни билмай қолган миршаб бошлиғининг ёрдамчилари Омирга туҳмат қилиб, уни итоатсизликда, аҳли сунна ва жамоадан чиққанликда айблашди, у аёлларга уйланмайди, ҳайвон сутини ичмайди ва гўштини емайди, амирлар мажлисларига келишдан

бош тортади, деб халифа Усмон розияллоҳу анҳуға шикоят ёздилар. Халифа Басранинг волийсига Омир ибн Абдуллоҳни ҳузурига чақаришни, унга тиркалаётган айбловлар ҳақида сўраб-суриштириб, натижаси ҳақида хабар беришни амр қилди. Волий Омирни чақариб: «Мўминлар амири сизга қўйилаётган айбловлар ҳақида сўраб-суриштиришни менга амр қилдилар», деди. Омир:

— Мўминлар амири буюрган нарсалар ҳақида сўрайверинг, — деди.

— Нега сиз Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг суннатларидан юз ўгириб, уйланмай юрасиз?

— Мен Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг суннатларидан юз ўгириб уйланишни тарк қилмаганман, балки роҳиблик Исломда йўқ эканига гувоҳлик бераман. Бироқ, мен кўрдимки, менинг битта жоним бор экан, хотин киши жонимга эгалик қилиб қолишидан қўрқиб, уни Аллоҳга атаб юбордим.

— Нега сиз гўшт емайсиз?

— Нега энди, мен гўшт емас эканман. Гўшт топа олсам ва иштаҳа қилсам албатта ейман, аммо иштаҳа қилмасам ёки иштаҳам бўлса-ю гўшт бўлмаса унда еёлмайман.

— Нега сиз пишлоқ емайсиз?

— Биз мажусийлар пишлоқ тайёрлайдиган минтақада яшаймиз. Мажусийлар эса ўлимтик билан ҳалол сўйилган ҳайвонни фарқламайдилар. Пишлоққа солинадиган ширдон ҳаром ўлган қўйдан олинган бўлишидан қўрқиб емайман. Агар икки мусулмон, бу шариатга мувофиқ сўйилган қўйдан олинган, деб гувоҳлик берса, ейман.

— Нега амирлар мажлисларига келиб ўтирмайсиз?

— Шундоқ ҳам сиз амирлар остонангиз олдида ҳожат талаблар ниҳоятда кўп, ана шуларни ҳузурингизга чақириб, ҳожатларини ўтанг. Сизларга эҳтиёжи йўқларни эса холи қўяверинг, — деди.

Омир ибн Абдуллоҳнинг сўзлари халифа Усмон ибн Аффон розияллоҳу анҳуга етказилди. Мўминлар амири унинг бу сўзларида, итоатдан бўйинтовлаш ёки аҳли сунна вал-жамоадан чиқишни кўрмадилар. Бироқ, бу ҳам ёмонлик ўтини ўчира олмади. Омир ибн Абдуллоҳ ҳақларида миш-мишлар кўпайиб кетди. Унинг тарафдорлари билан хусуматчилари ўртасида фитна содир бўлишига оз қолди. Усмон розияллоҳу анҳу уни Шом диёрларига кўчиб, ўша ерни ватан тутишга амр қилдилар. Шомдаги волийлари Муовия ибн Аби Суфёнга эса Омир ибн Абдуллоҳни яхши кутиб олиб, ҳурматини жойига қўйишни буюрдилар.

***

Омир ибн Абдуллоҳ Басрадан кўчаётган кунда, уни кузатиш учун дўстлари ва шогирдларидан иборат катта оломон Марбат номли Басранинг энг чекка маҳалласигача эргашиб бодилар. Шу ерда Омир ибн Абдуллоҳ уларга қараб: «Мен дуо қиламан, сизлар «Омин» деб туринглар», деди. Одамлар уни кўриш учун бўйинларини чўздилар, ҳаракатлар сукунатга айланди, кўзлар эса унга қадалди. Омир икки қўлини кўтариб: «Эй Аллоҳ, менга ёлғон тўқиб, мен ҳақимда миш-миш тарқатиб, мени шаҳримдан чиқарган ва биродарларимдан айирганларни кечирдим, Сен ҳам

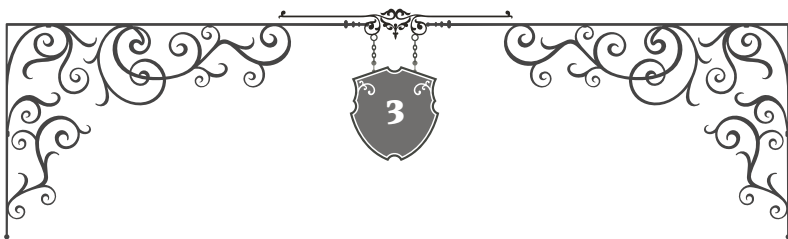
уларни кечиргин, дину дунёсида офият бергин, мени ҳам, уларни ҳам ва бошқа мусулмонларнинг ҳам гуноҳу камчиликларини Ўз раҳматинг, мағфиратинг ва лутфинг билан яширгин, эй раҳмли, меҳрибон Зот», деб дуо қилди ва уловини Шом тарафга буриб йўлга тушди.

Омир ибн Абдуллоҳ қолган ҳаётини Шом диёрларида ўтказди. Байтул-Мақдисни ўзига ватан тутди. Шомнинг амири Муовия ибн Аби Суфён тарафидан ўзига лойиқ тарзда эътибор, ҳурмат ва иззат-икром кўрди. Ўлим соати яқинлашиб, касал бўлиб ётганида, дўстлари унинг зиёратига кирсалар, йиғлаб ётган экан. Улар: «Ахир, сиз тақволи ва солиҳ киши бўлсангиз, нега йиғлайсиз?» дедилар. Омир: «Аллоҳга қасамки, мен дунёга ҳарислигим ёки ўлимдан кўрққанимдан йиғлаётганим йўқ. Бироқ, сафарнинг узоқлиги, озуқанинг камлигидан йиғлаяпман. Дарҳақиқат, мен юксалиш билан тушиш ўртасида турибман, жаннатгами ва ё дўзахгами? Қай бирига киришимни билмайман.

***

Омир ибн Абдуллоҳнинг сўнги нафаси тили Аллоҳни зикр қилиб турган ҳолда чиқди. Мусулмонларнинг биринчи қибласи, икки ҳарамнинг учинчиси, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам сайр қилган муқаддас заминда Омир ибн Абдуллоҳ ат-Тамимий мангу қўним топди...

Аллоҳ Унинг қабрини мунаввар қилсин ва абдий Жаннатда юзини ёруғ қилсин...

УРВА ИБН ЗУБАЙР

«Жаннат аҳлидан бўлган кишига қарашлик кимни қувонтирса, Урва ибн Зубайрга қарасин».

Абдулмалик ибн Марвон

Ботаётган қуёш ўзининг заррин нурларини Байтуллоҳдан териб-териб олиб, майин шабадаларга унинг пок саҳнида эсишга изн берган дамда, улуғ саҳобаи киромлар ва тобеинларнинг катталари, ҳавони такбир-у таҳлил билан хушбўйлаб, атрофни эса солиҳ дуоларга тўлдириб тавоф қилмоқдалар... Масжидул Ҳаромнинг ўртасида маҳобат ва улуғворлик билан турган Каъбаи муаззаманинг атрофида, одамлар унинг улуғворлигидан кўзлари қувониб, лағв ва гуноҳ бўлмаган сўзларни сўзлашиб, халқа-халқа бўлиб ўтирардилар... Рукни Ямонийга яқин ерда эса, юзлари нурли, улуғ насабли, масжиддаги қушлар каби пок ва яқдил, хушбўй ва хушрўй тўрт йигит давра қуриб ўтиришар эди. Улар Абдуллоҳ ибн Зубайр, унинг икки укаси: Мусъаб ибн Зубайр ва Урва ибн Зубайр ҳамда Абдулмалик ибн Марвон эдилар. Даврада ширин суҳбат айланаётган эди, ичларидан бирлари: «Келинлар ҳар биримиз ўзи яхши кўрган орзусини

Аллоҳдан сўраймиз», деди. Орага бу таклиф ташлангач, хаёллар кенг олам узра кеза бошлади, ширин хаёллар оғушида Абдуллоҳ ибн Зубайр гап бошлаб, орзусини баён қилди: «Менинг орзуим, Ҳижозга эга бўлиб, халифаликка эришишдир». Мусъаб ибн Зубайр ҳам акасининг орзусига яқин: «Менинг орзуим, Куфа ва Басрага эга бўлсам ва бунда ҳеч ким мен билан тортишмаса», деди. Абдулмалик ибн Марвон: «Сизларни шу қониқтирса, мени қониқтирмайди. Менинг орзуим, ер юзига эгалик қилиб, Муовия ибн Аби Суфёндан кейин халифаликни қўлга киритсам», деди. Урва ибн Зубайр эса ҳеч нима демай жим ўтирар эди. Унга қараб: «Зубайр, сен нимани орзу қиласан?» дедилар. Урва ибн Зубайр: «Орзу қилган дунё ишларингизга Аллоҳ барака берсин. Аммо менинг орзуимга келсак, мен амал қилувчи олим бўлишни орзу қиламан. Мендан одамлар Аллоҳнинг Китобини, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг суннатларини ва Ислом дини аҳқомларини ўргансалар... Охиратда мен Аллоҳнинг розилигига эришиб нажот топсам ва жаннатдан насибадор бўлсам... Мана шу менинг орзуимдир», деди.

Қарангки, кунлар ўтиши билан Язид ибн Муовиянинг вафотидан сўнг, Абдуллоҳ ибн Зубайр халифалик билан байъат қилиниб, Ҳижоз, Миср, Яман, Хуросон ва Ироқга эгалик қилди... Аммо оз вақт ўтмай, ёшлик чоғида орзусини қилган жой яқинида... Каъбанинг олдида қатл қилинди. Мусъаб ибн Зубайрни ҳам орзуси рўёбга чиқиб, акаси Абдуллоҳ тарафидан Ироққа ҳоким этиб тайинланди, лекин қисқа муддат ичида ҳокимликдан четлатилиб қатл қилинди. Абдулмалик ибн Марвонга келсак, отаси

вафот этгач халифалик унга ўтди, Абдуллоҳ ибн Зубайр ва укаси Мусъабнинг қатлидан сўнг эса барча мусулмонлар унинг қўл остига жамланиб, замонасининг энг буюк подшоҳларидан бирига айланди.

***

Урва ибн Зубайрнинг ҳаёти қандай кечган экан? Келинлар, унинг қиссасини бошидан бошлаймиз.

Урва ибн Зубайр ҳазрати Умар розияллоҳу анҳунинг халифалиklarидан бир йил қолганида, мусулмон оилалар орасида энг ҳурматли ва олий мақом хонадонда таваллуд топди. Оталари Зубайр ибн Аввом розияллоҳу анҳу... Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг фидоий саҳобаларидан... Исломда биринчи бўлиб қиличини яланғочлаган, жаннат билан башорат берилган ўнта саҳобанинг бири...

Оналари эса Асмо бинти Абу Бакр «икки белбоғ соҳибаси»... (Ҳижрат куни белбоғини иккига бўлиб, бири билан Расулуллоҳнинг озуқа идишларини, бошқаси билан сув идишларини боғлагани учун шундай шарафга эришган). Она тарафдан боболари Абу Бакр Сиддиқ розияллоҳу анҳу... Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг халифалари ва ғордаги ҳамроҳлари... Ота тарафдан момолари София бинти Абдулмутталиб Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг аммалари... Холалари мўминларнинг оналари Оиша розияллоҳу анҳодир. Оиша розияллоҳу анҳо вафот этганларида Урва ибн Зубайр ўзлари қабрга тушиб, лаҳадга қўйганлар. Иймон шарафи ва Ислом иззатидан бошқа, мана шундай насабдан кўра олий насаб ва шундай шарафдан кўра буюк шаф бормикин?

Каъбаи Муаззама олдида қилган орзусини рўёб-га чиқариш учун Урва ибн Зубайр илм таҳсилига бел боғлаб, қаттиқ киришди. Ҳаёт бўлган саҳобаларни ғанимат билиб, уларнинг уйларига қатнаб, орқаларида намоз ўқиб, илм мажлисларини қолдирмай иштирок этди. У Алий ибн Абу Толиб, Абдурраҳмон ибн Авф, Зайд ибн Собит, Абу Айюб Ансорий, Усома ибн Зайд, Саъид ибн Зайд, Абу Ҳурайра, Абдуллоҳ ибн Аббос ва Нўъмон ибн Башир розияллоху анҳумдан ривоят қилди. Аксар илмини холаси Оиша розияллоху анҳодан олди ва одамлар уларга дин ишларида суянадиган, солиҳ ҳокимлар эса ўзлари масъул бўлган халқлар ва шаҳарлар масаласида улардан ёрдам истайдиган, Мадинанинг етти эътимодли фақиҳларидан бири бўлиб етишди. Бунинг далили ўлароқ, Умар ибн Абдулазиз Валид ибн Абдулмалик тарафидан Мадинага волий этиб тайинланганида, одамлар қутлаш учун унинг ҳузурига келдилар. Пешин намозини ўқиб бўлгач, Мадина уламоларидан ўн кишини таклиф қилди. Таклиф қилинган олимларнинг пешқадами эса Урва ибн Зубайр эди. Умар ибн Абдулазиз уламоларни яхши кутиб олиб, уларга иззат-икром кўрсатгач, Аллоҳга ҳамду сано айтиб шундай деди: «Менга ҳақ устида ёрдамчи бўладиган ва ҳамда ажр-савобга ҳам эга бўлиб қоладиган бир иш учун мен сизларни чорладим. Мен ҳар бир ишни сизларнинг фикрингиз ва маслаҳатингиз билангина қилмоқчиман. Сизлардан илтимосим шуки, агар бирон кимсани бошқа бировга зулм қилаётганини кўрсангиз ёки менинг ходимларим ҳаддан ошиб, зулмга қўл ургани сизларга етса, шуни менга хабар берсангиз!». Бу гапларни эшитгач, Урва ибн Зубайр

унинг ҳаққиға дуои хайрлар қилиб, Аллоҳдан унга ҳақда собитлик ва рушди ҳидоят тилаб қолди.

***

Урва ибн Зубайр илм билан амални жамлаган эди. У иссиқ кунларда рўзадор, узун тунларда бедор, тили эса доим Аллоҳнинг зикри билан машғул эди. Бунга қўшимча, у Аллоҳнинг Китобига ҳамроҳ бўлиб олган, Қуръон ўқишга шундай берилган эдики, кундузлари Қуръоннинг тўртдан бирини мусхафга қараб, тунлари шунча қисмини ёддан тиловат қилар, эътиборли жиҳати шуки, мана шу одатини Урва ибн Зубайр ёшлигидан бошлаб то вафот топгунга қадар тарк қилмаган, фақат бир марта бошига тушган мусибат сабаб қолдирган эди. Бу ҳодиса тафсилотини кейинроқ баён қиламиз.

***

Урва ибн Зубайр илм билан амални жамлаган эканига далиллардан яна бири — намоздир... Намоз унинг қалб роҳати, қўз қувончи ва ердаги жаннати эди. Намоз ўқиганида ниҳоятда гўзал, мукамал ва узун ўқир эди. Урва ибн Зубайр ҳақида келган ривоятларда айтилишича: «У бир кишининг енгил намоз ўқиётганини кўриб, намоздан фориг бўлгач ҳузурига чақирди ва: «Эй биродар, Аллоҳ таолодан сўрайдиган биронта ҳам эҳтиёжинг йўқми? Аллоҳга қасамки, мен намозда Аллоҳ таолодан ҳамма нарса-ни, ҳатто тузни ҳам сўрайман», деб насиҳат қилди.

Урва ибн Зубайр саховатда ҳам пешқадам бўлиб, бағри кенг ва ниҳоятда қўли очиқ инсон эди. Сахийлиги ҳақидаги ривоятлардан бири шуки: «Унинг Ма-

динадаги энг катта боғлардан ҳисобланган боғи бор эди. Боғнинг ичи салқин, суви ширин, хурмо дарахтлари баланд ва сердарахт эди. Ҳайвонлар ва ёш болалар кириб дарахтларга шикаст етказмаслиги учун, йил давомида боғнинг атрофини девор билан ўраб ҳимоя қилар, қачонки хурмолар одамнинг иштаҳасини очадиган тарзда ғарқ пишганда эса, одамлар бемалол кириб тўйгунларича еб ва хоҳлаганларича олиб кетишлари учун, боғнинг бир неча тарафидан дарча очиб қўярди. Қачон боғига кирса Аллоҳ таолонинг ушбу сўзини қайта-қайта ўқир эди: «Сен боғингга кирган пайтингда: «Аллоҳ хоҳлаган нарсагина (бўлур), бор куч-қувват ёлғиз Аллоҳ биландир», десанг эди!...» (Каҳф: 39).

***

Валид ибн Абдулмаликнинг халифалик даврида Аллоҳ таоло Урва ибн Зубайрни, фақат иймон ва ишонч билан суғорилган қалб эгаларигина чидай оладиган имтиҳон билан синашни ирода қилди. Мусулмонлар халифаси Урва ибн Зубайрни Дамашққа келиб меҳмон бўлиб кетишга таклиф қилди. Таклифни қабул қилган Урва ибн Зубайрга катта ўғли ҳамроҳ бўлди. Дамашққа етиб келишганда халифа уларни чиройли кутиб олди, уларга иззат-икром кўрсатиб, хурматларини жойига қўйди. Сўнг кўнгиллар истамайдиган бир иш бўлишини Аллоҳ таоло ирода қилди. Аввал Урва ибн Зубайрнинг ўғли халифанинг зотли отларини кўриш учун отхонага кирганида, отлардан бирининг тўсатдан тепиб юбориши натижасида, ўша ерда вафот этди. Кейин мусибатзада ота ўғлини тупроқга қўйиши кетидан,

Ўзи ҳам қорасон касали билан оғриб қолди. Болдири шишиб, оғриқ ҳам кундан кун кучая борди. Халифа ҳар тарафлардан табиблар чақириб, азиз меҳмони-ни даволашлари учун, турли воситалар билан уларни рағбатлантирди. Лекин барча табиблар: «Касал, жасаднинг ҳаммасига тарқаб ҳалокатга олиб бормасдан аввал, оёқни кесиш керак», деган яқдил хулоса билдирдилар. Бунга кўнишдан бошқа чора йўқ эди. Жарроҳ келиб, оёқни кесиш учун асбобларни ҳозирлагач, Урва ибн Зубайрга деди: «Оёқни кесишдаги қаттиқ оғриқни сезмаслигингиз учун, маст қилувчи ичимликдан ичишни маслаҳат қиламан». Урва ибн Зубайр: «Ҳайҳот, йўқ-йўқ, даволаниш умидида ҳаромни асло истеъмол қилмайман», деди. Жарроҳ: «Унда наркоз берайлик», деган эди. Урва ибн Зубайр: «Аъзоларимнинг биридан айрилишдаги оғриқни сезмай туриб, Аллоҳдан бунга ажр умид қилишни хоҳламайман», деб жавоб берди. Жарроҳ оёқни кесишни бошлаётганида, бир қанча кишилар Урва ибн Зубайрни олдига келишди. Урва: «Булар кимлар?» деган эди. «Оғриқдан оёғингизни қимирлатиб юборсангиз, сизга бирон зарар бўлиб қолмаслиги учун, сизни ушлаб туришга келишди», дейилди. Урва ибн Зубайр: «Мени буларга ҳожатим йўқ, уларга жавоб бериб юборавринг. Зикр ва тасбеҳ билан буларнинг ўрнини босишни умид қиламан», деди. Жарроҳ пичоғини (скальпельни) олиб тери ва гўштни кесди. Пичоқ суякга тақалганда, аррани олиб аралай бошлади, Урва эса: «Ла илаҳа иллаллоҳ», «Аллоҳу акбар», деб ётарди. Жарроҳ аралашда давом этди, Урва ҳам такбир ва таҳлил айтаверди ва ниҳоят оёқ жасаддан ажралди. Қонни тўхтатиш ва газак

олмай яра тез битиши учун, қиздириб турилган ёғга ботирилганда Урва ҳушидан кетиб, узоқ вақт беҳуш бўлиб ётди. Ана шундагина юқорида айтганимиз, Қуръондан ўқийдиган кундалик одатини ўқий олмади. Ёшлигидан бошлаган бу хайрли одатини, мана шунда бир мартагина тарк қилди.

Урва ўзига келгач кесилган оёғини олиб келишларини сўради. Олиб келишгач, кесилган аъзосини қўлига олиб, у ёқ бу ёғини айлантириб туриб: «Тун кечалари сени устингда мени масжидларга юрғизган Аллоҳ биладики, мен сен билан асло ҳаромга бормадим», деди ва Маън ибн Авснинг ушбу байтини ёд олди, маъноси: «Қасамки, қўлимни асло шубҳага чўзмадим. Юргазмади мени фаҳш тараф оёқларим. Фаҳшга бошламади қулоғим ҳам кўзим. Ўйлатмади уни фикрим ва ақлим. Менга етган мусибат, аввалгиларга ҳам етганин билдим».

***

Азиз меҳмоннинг бошига тушган мусибатлар: ўғлидан, сўнг оёғидан ажралиши, халифа Валид ибн Абдулмаликка ҳам оғир ботди. Шунинг учун Меҳмонга таъзия билдириш, уни сабрга ундаш ва оз бўлсада мусибатини енгиллатиш чораларини излади. Шу вақт Дамашққа «Бани Абс»дан бир жамоа келган эди. Уларнинг ораларида кўзи кўр киши ҳам бор эди. Халифа ундан кўзининг кўрмай қолишига нима сабаб бўлганини сўраганида, у қиссасини айтиб шундай деди: «Эй мўминлар амири, «Бани Абс»да мендан бой ва мендан кўра хотин ва бола-чақаси кўп киши йўқ эди. Бир кун бутун мол-дунёим, хотин ва болаларим билан қавмимга қарашлик бир

водийга келиб тушдим. Тўсатдан катта бир сел келдики, бунақасини ҳаётимда кўрмаган эдим. Бу сел молу-дунёйимни ҳам, аҳли-аёл, бола-чақамни ҳам ҳаммасини оқизиб кетди. Қарасам битта туя ва янги туғилган чақалоғимиз қолибди. Туя асов туя эди бир силтаниб қўлимдан чиқиб кетди. Болани ерга қўйиб туяни кетидан югирдим. Туяга етган эдим ҳам, у ёқда бола чинқириб қолди. Қарасам бўри боламни тишлаб турган экан. Болага югурдим, лекин қутқаришга улгурмадим. Яна туянинг кетидан югуриб уни ушлашга ҳаракат қилдим. Туяга яқинлашганимда оёғи билан тепиб юборди, пешанам ёрилиб, ана шунда кўзим ҳам кўрмай қолди... Шундай қилиб, бир кечада аҳли-аёлим, бола-чақам, мол-дунёйим ва кўз нуримдан айрилиб қолдим...». Унинг бу гапларини эшитган халифа, ёрдамчисига: «Бу кишини меҳмонимиз Урва ибн Зубайрнинг олдиларига олиб бор. Бошига тушган бу мусибатни уларга ҳам айтиб берсин. Ҳаётда ўзларидан кўра кўпроқ мусибатланганлар борлигини эшитсалар, шояд мусибатлари енгиллашар», деди.

Урва ибн Зубайр Мадинага қайтиб, оиласи ҳузурига кирганида уларга: «Эй аҳлим қайғурманглар, Аллоҳ таоло бизга тўрт фарзанд берган эди, биттасини олиб, учтасини ўзимизда қолдирди. Аллоҳга ҳамд бўлсин. Менга икки қўл ва икки оёқ берган эди, биттасини олиб учтасини ўзимда қолдирди. Аллоҳга ҳамд бўлсин. Аллоҳ мендан озини олиб, кўпини ўзимда қолдирди. Бир марта балолаган бўлса, кўп марта офият берди», деб уларга тасалли берди.

Мадина аҳли ўз имомлари ва олимлари Урва ибн Зубайрнинг қайтганларини билгач, у зотга таъзия

билдириш ва ҳол-аҳвол сўраш учун ҳар тарафдан кела бошладилар. Таъзия билдирганлар ичида энг чиройли ва таъсирли сўз Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Талҳанинг сўзи бўлди: «Хурсанд бўлинг, эй Абу Абдуллоҳ, аъзоларингиз ва фарзандларингиздан бири, сиздан аввал жаннатга кетди. Аллоҳ хоҳласа барчангиз бир-бирларингизга эргашасиз. Аллоҳ таоло бизларга, биз муҳтож бўлган, сизнинг илмингиз ва фикрингизни қолдирди. Аллоҳ таоло илмингизни сизга ҳам бизга ҳам фойдалиқ қилсин. Аллоҳ ажру-савоб берувчи ва гўзал ҳисоб қилувчи Зотдир».

***

Урва ибн Зубайр бутун ҳаёти мобайнида мусулмонлар учун, ҳидоят нури, нажотга йўлловчи ва яхшиликларга чорловчи бўлиб қолди. Энг катта аҳамиятни болаларга, хусусан ўзининг фарзандлари ва қолаверса бошқа мусулмонларнинг фарзандлари тарбиясига қаратиб, ҳеч бир фурсатни қўймай, уларни тўғри йўлга йўллаб, насиҳат қилиб турарди. Фарзандларини илм талаб қилишга қизиқтириб айтган сўзларидан: «Болаларим, илм талаб қилинглари ва унинг ҳаққини тўла ўтанглари. Гарчи сиз қавмининг кичиги бўлсангиз ҳам, илм билан Аллоҳ таоло сизни қавмининг катталаридек қилиб қўяди». Сўнг: «Будунёда илмсиз қариликдан ҳам қабихроқ нарса бормикин?!» дер эди.

Яна фарзандларини Аллоҳ азза ва жалла йўлида берадиган садақаларнинг яхшиларини танлаб, чин кўнгилдан беришга даъват этарди: «Болаларим, қавмингизнинг ҳурматли кишисига беришга уяладиган нарсани, Аллоҳ йўлида садақа қилиб юрманглари.

Чунки Аллоҳ энг азиз ва энг ҳурматли ва ҳамда энг яхшисини танлаб беришга ҳақли Зотдир».

Уларга одамларни танитиб, уларнинг туб мақсадларини кўра билиш ва англашни ўргатиб шундай дер эди: «Болаларим, гарчи одамлар наздида ёмон киши деб билинган одамдан, бир яхши амал кўрсангиз, унда яхшиликни умид қилаверинг, зеро яхшиликнинг ака-укалари бўлади. Ва гарчи одамлар наздида яхши киши деб билинган одамдан, бир ёмон амал кўрсангиз, ундан эҳтиёт бўлинглар, зеро ёмонликнинг ҳам ака-укалари бўлади. Яхшилик ака-укаларига етаклайди ва ёмонлик ҳам ака-укаларига етаклайди, шуни билиб олинглар!».

Яна уларни, гўзал муомалали, ширинсухан ва очиқ чехрали бўлишга васият қилар эди: «Болаларим, ҳикматли сўзларда келган: «Сўзинг ширин, чехранг очиқ бўлса, одамларга пул бериб турувчи кишидан ҳам суюкли бўласан».

***

Урва ибн Зубайр одамлар дунёга боқиб, неъматлар билан ҳузурланиб қолганларини кўрса, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг оғир ва машаққатли ҳаётларини эслатар эди. Мана шулардан бирини Муҳаммад ибн Мункадир ҳикоя қилиб берган: «Бир кун Урва ибн Зубайр қўлимдан ушлаб: «Эй Абу Абдуллоҳ, мен холам — мўминлар онаси Оиша розияллоҳу анҳонинг ҳузурларига кирганимда, менга: «Эй ўғлим, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг хонадонларида қирқ кунлаб (ўчоққа) ўт ёқилмас эди», дедилар. Мен: «Нима билан кун кечирар эдингиз?» дедим.

Оиша розияллоҳу анҳо: «Хурмо ва сув билан», дедилар.

***

Урва ибн Зубайр етмиш бир йил яхшилик ва эзгуликларга тўла, тақво билан бурканган умр кечирди. Қочиб қутулиб бўлмайдиган ажал унга ҳам келганида, у рўзадор эди. Аҳллари ифторлик ҳозирлашганида, Кавсар суви билан ифтор қилишни умид қилган ҳолда, ифтор қилмади...

РОБЕЪ ИБН ХУСАЙМ

«Эй Абу Язид, Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам сизни кўрганларида эди, албатта яхши кўрган бўлар эдилар».

Абдуллоҳ ибн Масъуд

Ҳилол Ашжаий меҳмони Мунзир Саврийга:

— Эй Мунзир, шайхнинг олдиларига бориб, бир иймонлашиб келмаймизми? — деди.

Мунзир:

— Ҳа, албатта, аслида шайх Робеъ ибн Хусайм билан кўришиб, у кишининг иймон саҳнларида бир соат бўлсада яшашга бўлган завқ-шавқ мени Куфага етаклаб келган. Ҳузурларига киришимизга изн олдингизми? Шайх фалаж бўлиб қолганларидан бери, уйларини лозим тутиб, Роббисига юзланиб, одамлардан четланибдилар, деб эшитган эдим.

Ҳилол:

— Куфа аҳли у кишини билибдики, Робеъ ибн Хусайм шундайлар. Касаллик шайхни ўзгартиргани йўқ.

Мунзир:

— Ундай бўлса яхши, лекин сиз биласизки, шайхларнинг ўзларига хос хусусиятлари бўлади, шунинг

учун Робеъ ибн Хусаймнинг ҳузурларига борганимизда ўзимиз хоҳлаган нарса ҳақида сўраймизми ёки шайхга қулоқ солиб у зот хоҳлаган нарсадан эшитганимиз маъқулми?

Ҳилол:

— Агар Робеъ ибн Хусайм билан тўлиқ бир йил ўтирсангиз ҳам, сиз гапирмасангиз ва бирон нарса ҳақида сўрамасангиз у киши гапирмайдилар. Робеъ ибн Хусайм сўзларини зикр, сукутларини фикр қилиб олганлар.

Мунзир:

— Ундай бўлса Аллоҳдан барака сўраган ҳолда қани кетдик.

Сўнг Робеъ ибн Хусаймнинг манзилига қараб йўл олдилар. Шайхнинг ҳузурига кириб саломлашгач, ҳол-аҳвол сўрадилар:

— Шайх қандайсиз?

Робеъ ибн Хусайм:

— Заиф ва гуноҳқорман, ризқимни еб, ажалимни кутиб ётибман.

Ҳилол:

— Куфага кучли бир табиб келибди, ижозатингиз билан уни олиб келайми? Робеъ ибн Хусайм:

— Эй Ҳилол, мен шифо ҳақлигини биладман. Лекин мен Од, Самуд (қабилаларини) ва қудуқ эгаларини (яъни Шуайб пайғамбарни ёлғончи қилганлари сабабли қудуққа қулаб ҳалок бўлган кимсаларни) ҳамда шу орадаги кўпдан-кўп қавмлар ҳақида фикр юритдим. Уларнинг дунё ва унинг матоларига ҳарисликларини кўрдим. Улар биздан кўра кўпроқ кучқудратга эга эдилар, ораларида табиблар ва касаллар бор эди. На даволовчи қолди ва на даволанувчи...

Сўнг чуқур хўрсиниб: «Агар ҳақиқий дард шу бўлганида, ундан албатта даволанган бўлар эдик», деди.

Мунзир:

— Ҳақиқий дард нима унда?

Робеъ ибн Хусайм:

— Гуноҳлар... ҳақиқий дард гуноҳлардир.

Мунзир:

— Уларнинг давоси нима?

Робеъ ибн Хусайм:

— Даво истиғфордир.

Мунзир:

— Тузалиш қандай бўлади?

Робеъ ибн Хусайм:

— Гуноҳдан тавба қилиб, сўнг унга қайтмаслик билан. Сўнг бизларга тикилиб: «Махфий ишлар... Махфий ишлар... Одамларга махфий, лекин Аллоҳга ошкор бўлган махфий ишларга хушёр бўлинг! Унинг давосини изланг!».

Мунзир:

— Унинг давоси нима?

Робеъ ибн Хусайм:

— Давоси холис тавба қилишдир. Сўнг йиғлаб юборди, ҳатто кўз ёшлари соқолини ҳўл қилиб қўйди.

Мунзир:

— Сиздек одам йиғлайдими?

Робеъ ибн Хусайм:

— Ҳайҳот... Нега йиғламайин?! Мен шундай одамларни кўрдимки (саҳобаларни назарда тутиб) биз уларнинг олдида ўғрига ўхшаймиз.

Ҳилол: «Биз шундай суҳбатлашиб ўтирганимизда, шайхнинг ўғли кириб саломлашди ва: «Отажон,

онам сизга яхши ҳолва тайёрладилар. Шундан есангиз қалблари анча таскин топарди, олиб келайми?, деди. Робеъ ибн Хусайм: «Майли, олиб келақол», деди. Шайхнинг ўғли ҳолвани олиб келгани чиқиб кетганида, эшикни тақиллатиб бир тиланчи нарса сўраб келиб қолди. Робеъ ибн Хусайм: «Уни ичкарига олиб киринглар», деди.

Ҳилол: «Мен ҳовлига кирган тиланчига назар солдим, у ўрта ёшли киши экан. Кийимлари йиртиқ, сўлаги оқиб турар, кўринишидан ақли паст эди. Кўзимни ундан узмасимдан шайхнинг ўғли ҳолвани олиб келди. Робеъ ибн Хусайм ҳолвани тиланчининг олдига қўйишга ишора қилди. Ҳолва тиланчининг олдига қўйилгач, у сўлагини оқизиб ҳолвани ейишга киришди ва шу алфозда уни еб битирди.

Робеъ ибн Хусаймнинг ўғли:

— Аллоҳнинг раҳмати бўлсин сизга отажон, онам атайин шуни сизга тайёрлаган эдилар. Шундан тамадди қилишингизни биз ҳам хоҳлаган эдик. Сиз бўлсангиз, нима еганини ҳам билмаган, мана бу кишига ҳаммасини едириб юбордингиз, — деди.

Робеъ ибн Хусайм:

— Эй ўғлим, у билмаса ҳам Аллоҳ таоло билади, деб ушбу оятни ўқидилар: «Суйган нарсаларингиздан инфоқ-эхсон қилиб бермагунингизча ҳаргиз яхшиликка (жаннатга) етмагайсиз. Ҳар қандай нарса ни инфоқ қилсангиз, албатта Аллоҳ уни билур» (Оли Имрон: 92)

Шу вақт шайхнинг яқинларидан бири келиб: «Эй Абу Язид, Фотима розияллоҳу анҳонинг ўғли имом Хусайн қатл қилинибди», деди. Робеъ ибн Хусайм: «Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиу-ун», деб Зумар

сурасининг 46-оятини ўқидилар: «Айтинг: «Эй Аллоҳ, —(эй) осмонлар ва ерни илк яратувчи Зот, (эй) ғайбу шаҳодатни (яъни яширин ва ошкор нарсаларни) билувчи Зот, ёлғиз Ўзинггина бандаларинг ўртасида улар ихтилоф қилиб ўтган нарсалар ҳақида ҳукм қилурсан». Лекин шайхнинг бу дегани хабар келтирган кишига камлик қилдим:

— Унинг ўлими ҳақида нима дейсиз? — деб сўради.

Робеъ ибн Хусайм:

— Нима ҳам дердим, Аллоҳга қайтишади ва ҳисоб китобларини ҳам Аллоҳ қилади, дейман.

Ҳилол: «Қарасам пешин вақти яқинлашиб қолибди: «Менга насиҳат қилинг!» дедим шайхга.

Робеъ ибн Хусайм:

— Эй Ҳилол, одамларнинг мақташлари сени мағрурлантириб қўямасин, зеро улар сенинг ташқи томонингни биладилар. Сен амалингга қайтувчисан, Аллоҳнинг розилиги мақсад қилинмаган ҳар қандай амал эса саробдир.

Мунзир:

— Менга ҳам насиҳат қилинг, Аллоҳ ажрингизни берсин.

Робеъ ибн Хусайм:

— Эй Мунзир, билган нарсаларингда Аллоҳдан кўрк, билмаганингни эса билувчисига топшир. Эй Мунзир, бирортангиз: «Парвардигоро мен Сенга тавба қиламан» деб кейин тавба қилмаса битта ёлғон бўлади, лекин: «Парвардигоро мени тавба қилишга муваффақ қил», десин, шунда дуо бўлади. Эй Мунзир, таҳлил (ла илаҳа иллаллоҳ), ҳамд (алҳамду лиллаҳ), такбир (Аллоҳу акбар), тасбиҳ (субҳаналлоҳ)

айтиш, яхшилиқни сўраб, ёмонлиқдан паноҳ иташ, амри маъруф ва наҳий мункар қилиш ҳамда Қуръон ўқишдан бошқа сўзларда яхшилиқ йўқдир».

Мунзир:

— Сиз билан мана шунчадан бери ўтирибмиз, лекин шеър айтиб мисол келтирганингизни эшитмадик, аммо бошқа шайхлар шеърни мисол қилиб келтирадилар.

Робеъ ибн Хусайм:

— Бу дунёда айтган ҳар бир сўзинг ёзилиб, у дунёда ўқиб эшиттирилади. Мен ҳисоб кунда номаи аъмолим ўқиб эшиттирилганда, унда бир байт шеър топилишини хоҳламайман, дедилар ва бизга юзланиб: «Ўлимни кўп эсланглар, зеро у сиз кутаётган меҳмонингиздир. Меҳмоннинг ғоиблиги узайиб кетган бўлса, ташриф қилиши яқинлашади». Сўнг йиғлаб: «Қачон Ер (зилзилага тушиб, барча нарса) чил-парчин қилинганда. Парвардигорингиз(нинг ҳукми) ва фаришталар саф-саф бўлиб келганда. (Кофирлар кўришлари учун) ўша Кунда жаҳаннамни ҳам (яқин) келтириб қўйилганда», мана шу Кунда биз нима қиламиз? — дедилар.

Ҳилол Ашжаий: «Робеъ ибн Хусайм сўзларини тугатмадилар ҳам, пешин намозига азон айтилиб қолди. Ўғилларига қараб: «Қани кел, муаззиннинг чақириғига ижобат қилайлик», дедилар. Шайхнинг ўғли бизларга: «Масжидга олиб чиқишга ёрдамлашиб юборинг! Аллоҳ ажрини берсин», деди. Шайхни кўтардик, ўнг қўлларини ўғилларининг елкасига чап қўлларини менинг елкамга қўйиб масжидга йўналдик, унинг оёқлари ерни чизиб борарди. Шунда Мунзир:

— Эй Абу Язид, сизнинг бу ҳолингизда, намозни уйингизда барпо қилишга рухсат берилганку.

Робеъ ибн Хусайм:

— Ҳа, сенинг айтганинг тўғри, лекин мен муазиннинг: «Ҳаййа алал фалаҳ» «Нажотга келинглар», деган чақириғини эшиттим. Сизлардан бирортангиз нажотга чақириқни эшитса, эмакляб бўлса ҳам борсин!

***

Робеъ ибн Хусайм ким ўзи?!

Келинг... Робеъ ибн Хусайм билан танишиб чиқамиз.

Робеъ ибн Хусайм тобеинларнинг улуғларидан ва зуҳд ўз асрида саккиз кишида камолига етган бўлиб, ана шу зоҳид кишиларнинг биридир. Асли араб, Музарий. Насл-насаби боболари Илёс ва Музарда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан туташади.

Робеъ ёшлик чоғидан Аллоҳнинг тоатида улғайди ва нафсини Унга тақво қилишга бағишлади. Онаси ярим кечада уйқудан уйғониб қараса, ёш ўғлининг ҳали ҳам жойнамоз устида тик туриб Аллоҳга муножот қилаётган, намозга ғарқ бўлган ҳолда топар эди. Ўғлига:

— Эй болам... Робеъ... ухламайсанми? — деса, Робеъ:

— Тун зулмати ўраб олган ва душманнинг ҳужумидан қўрққан одам ухлай оладими? — дер эди. Бу сўзларни эшитган муштипар онанинг кўзларида ёш қуюлиб, ўғлининг ҳаққига дуои хайр қиларди. Робеъ улғайган сари унинг тақвоси ҳам, Аллоҳдан қўрқи-

ши ҳам бирга улғайиб борди. Унинг кўп тазарру билан ёлворишлари, кечалари одамлар ухлаб ётганда хўнграб йиғлашлари онаизорнинг раҳмини келтирар ва ҳатто ҳар хил гумонларга ҳам олиб борарди. Шунда ўғлига:

— Эй ўғлим, нима бўлди сенга, балки каттароқ бир жиноят қилиб қўйдингми? Одам ўлдириб қўйдингми?

Робеъ:

— Ҳа она, мен одам ўлдирдим.

Она:

— Кимни ўлдирдинг болам, уни оиласидан ўртага одам қўйиб илтимос қилсак, балки кечиришар. Сенинг бу йиғлашларингни, кечаларидаги ноаларингни билишса, албатта раҳм қилишади, болам.

Робеъ:

— Онажон фақат ҳеч кимга айтманг! Мен ўз нафсимни ўлдирдим... Гуноҳлар билан уни ўлдирдим...

***

Робеъ ибн Хусайм Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга эргашишда у зотнинг энг яқин саҳобаларидан бўлган Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоҳу анҳуга шогирд тушиб, устозига фарзанднинг отасига бўлган боғланишидек боғланди. Ўз навбатида устоз ҳам шогирдини, ота ўзининг ёлғиз фарзандини қандай яхши кўрса шундай яхши кўриб қолди. Робеъ Абдуллоҳ ибн Масъуднинг ҳузурларига изн сўрамай кираверар, Абдуллоҳ ибн Масъуднинг ҳузурларига киришга эса, то Робеъ чиқиб кетмагунича ҳеч кимга изн берилмас эди. Улуғ саҳоба Робеъдаги соф қалб, ихлос ва ибодатдаги эҳсонни кўриб, шогирдининг

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг замони саодатларидан кечиккани ва у зотнинг суҳбатларида бўлмаганидан, қалбида ўкинч пайдо бўларди. Шогирдига: «Эй Абу Язид, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам сизни кўрганларида эди, албатта яхши кўрган бўлар эдилар». Яна: «Сизни кўрсам Аллоҳдан кўрқувчиларни эслайман», дер эдилар. Абдуллоҳ ибн Масъуд бу сўзларида муболаға қилмаган эдилар. Ҳақиқатда Робеъ ибн Хусайм Аллоҳдан кўрқув, тақво ва парҳезкорликда, ўз давридаги оз кишиларгина етган юксакликга чиқа олган эдилар. Бу ҳақда ҳали-ҳануз тарих саҳифаларини порлатиб турган кўпдан-кўп хабарлар ривоят қилинган, биродарларидан бирининг ушбу ҳикояси шулардан биридир: «Робеъ ибн Хусайм билан йигирма йил ҳамроҳлик қилган бўлсам, фақат хуш сўзларнигина сўзлар эди, деб Аллоҳнинг ушбу сўзини тиловат қилди: «(Ҳар бир) хуш сўз Унга юксалур ва яхши амални ҳам (Аллоҳ Ўз даргоҳига) кўтарур» (Фотир: 10).

***

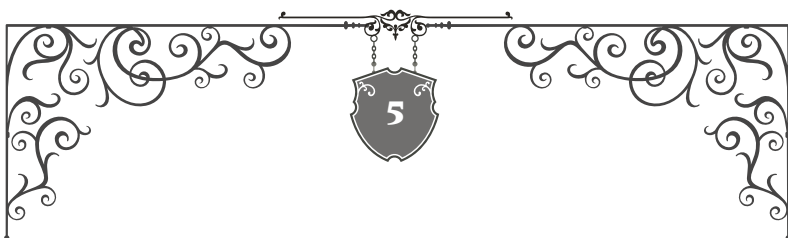
Абдурраҳмон ибн Ажлон ҳикоя қилади: «Робеъ ибн Хусаймнинг уйида бир кеча тунаб қолдим. Мени ухлади деб билгач, туриб намоз ўқий бошлади. Намозда Аллоҳ таолонинг: «Балки ёмонлик-гуноҳлар касб этган кимсалар Биз уларни ҳам иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар каби қилишимизни ва ҳаётлари ҳам, мамотлари ҳам (яъни дунёлари ҳам, охиратлари ҳам мўминлар билан) баробар бўлишини ўйлагандирлар?! Нақадар ёмон (нотўғри) ҳукм қилурлар-а?! (Жосия: 21) оятини ўқиди. Бутун тун бўйи намозда ушбу оятнигина ўқиди, бошидан

бошлар, оят тугагач яна бошидан бошлар ва то субҳ бўлгунга қадар шу ҳолда давом этди, кўзларидан эса дув-дув ёш оқиб турарди».

***

Робеъ ибн Хусаймнинг Аллоҳдан хавфи ва қўрқиши ҳақидаги ривоятлар ниҳоятда кўпдир... Шулардан бир жамоа кишилар ҳикоя қилган ушбу воқеа диққатга сазовордир: «Кунларнинг бирида Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоху анху билан бирга сафарга чиқдик. Жамоамиз ичида Робеъ ибн Хусайм ҳам бор эди. Фурот бўйлаб кетаётганимизда, тошларни ёқиб оҳақка айлантириш учун олов ёқилган катта қўрага рўпара келиб қолдик. Қўрадаги олов гуриллаб ёнар, учқунлари учиб, гувиллаган товуши эшитилиб турарди. Қўрага, ёниб кул бўлиб оҳақга айланиши учун тошлар ташланаётган эди. Робеъ ибн Хусайм оловни кўргач бир сесканиб жойида туриб қолди ва Аллоҳ таолонинг: «(Дўзах) уларни узоқ жойдан кўрган вақтидаёқ унинг ҳайқириқ ва бўкиригини эшитурлар. Қачон улар кишанланган ҳолларида (дўзахдан) тор бир жойга ташланганларида ўша жойда (ўзларига) ўлим тилаб қолурлар» оятини ўқиб, ҳушидан кетиб йиқилди. Дарҳол ҳушига келтириш чораларини қилдик, ҳушига келгач эса, уйига олиб кетдик».

Робеъ ибн Хусайм умри бўйи ўлимни кутиб, унга ҳозирлигини кўриб ҳаёт кечирди. Ўлим соати келганида, меҳрибон отасидан ажралаётганига йиғлаб турган қизига қараб: «Нега йиғлайсиз қизим, ахир отангизга яхшилик келди», деб руҳини яратган Зотга топширди...

ИЁС ИБН МУОВИЯ АЛ-МУЗАНИЙ

«Амрнинг мардлиги, Хотим (Ҳотамтой)нинг саховати, Аҳнафнинг ҳалимлиги, Иёснинг заковати...».

Абу Таммам

Мўминлар амири Умар ибн Абдулазиз тунни мижжа қоқмай, безовталаниб ўтказди. Дамашқнинг бу совуқ кечасида унинг уйқусини қочирган, уни машғул қилган иш, Басра аҳли ўртасида адолат тарозисини қоим қиладиган, уларга Аллоҳнинг Китоби билан ҳукм қиладиган, ҳақни барпо қилишда уни қўрқув ва рағбат ушламайдиган қозини танлаш эди. Ўйлай-ўйлай ихтиёри икки кишига тўхтади. Иккалалари ҳам, динда олим, ҳақда салобатли, теран фикрли, ўткир назар ва фаҳму фаросатли бўлиб, бу сифатларда улар бамисоли эгизаклардек ўхшаш эдилар. Халифа уларнинг бирида бошқасидан ошиқча бир фазилатни топса, бунинг муқобилида бошқасидан ҳам бунга баробар келадиган фазилатни топар эди. Тонг отгач Дамашқда ҳозир бўлган Ироқдаги волийси Адий ибн Артоҳни чақириб:

— Иёс ибн Муовия ал-Музаний ва Қосим ибн Робиа ал-Ҳорисий билан суҳбатлашиб, иккисидан би-

рини Басрага қози қилиб тайинлагин, деб амр қилди. Волий:

— Хўп бўлади, эй Амирул мўминин, — деди ва Иёс ва Қосимни жамлаб:

— Мўминлар амири, Аллоҳ умрларини зиёда қилсин, иккингиздан бирингизни Басрага қози этиб тайинлашимга амр қилдилар, хўш нима дейсиз? — деди. Уларнинг ҳар бирлари биродарларининг фазилатлари, илми ва билимини зикр қилишиб, бу мансабга ҳақлироқ эканини айтишди. Бу билан масала ҳал бўлмаслигини кўрган волий:

— Бу мажлисдан то масалани ҳал қилмагунингизча чиқмайсиз, деб қатъий сўз айтгач, Иёс сўз бошлади:

— Эй амир, сиз мен ва Қосим ҳақида Ироқнинг икки олими Ҳасан Басрий ва Муҳаммад ибн Сийриндан сўранг, ана улар бизнинг ўртамизда ажрим қилишга энг қодир кишилардир, — деди. Бу икки улуғлар билан Иёсдан кўра Қосимнинг борди-келдиси кўпроқ эди. Қосим Иёснинг тадбирини тушунди. Агар амир улар билан маслаҳатлашадиган бўлса, улар албатта Қосимни тайинлашга маслаҳат беришади. Шунда Қосим ҳам ўз сўзини айтди:

— Эй амир, мен ҳақимда ҳам, Иёс ҳақида ҳам ҳеч кимдан сўраманг. Эй амир, Аллоҳга қасам ичиб айтаман, Иёс мендан Аллоҳнинг динида билимлироқ ва қозилик ишларида олимроқдир. Агар мен бу қасамимда ёлғон сўзлаётган бўлсам, мендек сўзида ёлғон аралаштирадиган кишини қозиликка тайинлаш дуруст бўлмайди. Агар мен бу қасамимда рост бўлсам, ҳақли одамни қўйиб ҳақсиз одамни тайинлаш ҳам дуруст бўлмайди. Шунда Иёс волийга:

— Эй амир, сиз бир кишини чақириб, унга қозиликни таклиф қилишингиз билан, уни жаҳаннам четига олиб бориб қўйдингиз. Энди у, ёлғон қасам ичиб бўлса ҳам ўзини бундан халос қилмоқда. Кейин ёлғон қасам ичгани учун Аллоҳга истиғфор айтиб тавба қилади ва қўрққан нарсасидан ўзини қутқариб қолади, — деди. Шунда Адий:

— Шуни фаҳмлаган сиздек заковат соҳиби қозиликка ҳақлироқ ва лойиқдир, — деди ва Иёсни Басрага қози этиб тайинлади.

***

Умар ибн Абдулазиздек зоҳид халифа Басрага қози бўлишини ихтиёр этган бу киши ким экан? Ҳотим ат-Тоийнинг (Ҳотамтой) сахийлиги, Аҳнафнинг ҳалимлиги ва Амр ибн Маъди Қарибнинг мардлигида зарбул-масал қилингани каби, унинг заковати ва фаҳму фаросати ҳақида ҳам зарбул-масаллар қилинган бу киши ким ўзи? Келинглари, бу кишининг ҳаётини бошидан ўрганамиз, зеро унинг ҳаёти нодир ҳодисаларга бой, қизиқарли ҳаётдир.

Иёс ибн Муовия ибн Қурра ал-Музаний ҳижратнинг қирқ олтинчи йили, Нажднинг Ямома минтақасида дунёга келди. Оиласи билан Басрага кўчиб, шу ерда ўсиб-улғайиб, таълим-тарбия олди. Ўсмирлик чоғида у Дамашққа ҳам тез-тез қатнаб, ҳаёт бўлган саҳобаи киромлар ва улуғ тобеинлардан дарс олди. Музанийлик бу болада, болалик чоғиданоқ улуғворлик ва закийлик аломатлари зоҳир бўлиб, бу ҳақдаги хабарлар ва нодир ҳодисалар одамлар орасида айланиб юрар эди. Шулардан бири: «Иёс аҳли зиммалардан бўлган бир яҳудийда ҳисоб илмини таълим

оларди. Бир куни муаллимнинг олдига ўзига ўхшаган яхудий ошналари жамланиб, дин ҳақида гаплашиб ўтиришди. Уларнинг назаридан четда қолган Иёс эса, сукут сақлаб сўзларини тинглаб ўтирарди. Муаллим ошналарига:

— Мусулмонлардан ажабланмайсизми? Улар жаннатда турли таомлар ейишар, аммо қазои ҳожат қилмас эмишлар! — деди. Шунда Иёс муаллимга қараб:

— Сиз ажабланаётган иш ҳақида гапирсам майлими? — деди.

Муаллим:

— Майли, гапир.

Иёс:

— Шу дунёда ейилган ҳар бир нарса, чиқинди бўлиб ҳожатда чиқиб кетадими?

— Йўқ.

— Унда чиқмайдигани қаерга кетади?

— Жисмга озуқа бўлиб сингиб кетади.

— Шу дунёнинг ўзида еганларимизнинг баъзиси жисмимизга озуқа бўлиб кетар экан, жаннатда унинг ҳаммаси озуқа бўлиб кетишидан нега ажабланасиз? Муаллим қўли билан унга ишора қилиб: «Ҳа яшшамагур сен бола», деб қўйди.

Иёс йилдан йил улғайган сари, унинг заковати ҳақидаги хабарлар ҳам улғаяверди. Ривоят қилинишича, Иёс ўспиринлик чоғида Дамашққа келади. Иттифоқо у ерда Дамашқ аҳлидан бўлган бир қария билан бир ҳақ устида тортишиб қолади. Уни ҳужжат билан қониқтира олмагач, қозининг ҳузурига борадилар. Қозининг ҳузурига Иёс бироз қизишиб, даъволашаётган қарияга баланд овозда гапириб юборди.

Шунда қози:

— Овозингни пастроқ қил эй бола, сени қаршингда ёши ва қадри катта инсон турибди, — деди.

Иёс:

— Лекин ҳақиқат ундан-да каттароқдир. Қозининг жаҳли чиқиб:

— Жим бўл! — деди.

Иёс:

— Мен жим бўлсам, менинг ҳужжатимни ким гапиради.

Қозининг ғазаби зиёдалашиб:

— Қозихонага кирганингдан бери фақат ботил сўзларни сўзлаяпсан-а! Иёс:

— Аллоҳдан ўзга ҳақ илоҳ йўқдир. У ягонадир шериги йўқдир. Бу ҳақми ёки ботилми? Қози ғазабидан тушиб:

— Ҳақ, ҳақ... Каъбанинг Роббига қасамки ҳақ, — деди.

***

Музанийлик бу йигит илм таҳсил қилишга астойдил киришиб, Аллоҳ насиб этганича ундан қониқиб-қониқиб симирди. Ҳатто у илмда шундай катта даражага эришдики, ёш бўлишига қарамай катталар унга бўйсунар, уни ўзларига имом қилиб орқасидан иқтидо қилишар ва қўлида шогирд бўлиб таълим олишар эди. Йилларнинг бирида Абдулмалик ибн Марвон, халифа бўлишидан аввал, Басрага келганида тўртта яшил чопонли, соқолли қориларнинг олдида, ҳали мўйлаби сабза урмаган ёш Иёснинг уларга имом бўлиб намоз ўқимоқчи эканини кўриб:

— Мана бу соқол эгаларига ажаб, ичларига ўзла-

рига пешво қилишга лойиқ бирон ёши катта олим йўқмики, мана бу ёш болани ўтказибдилар, — деди. Сўнгра Иёсга қараб:

— Ҳой бола, ёшинг нечада? — деб сўради. Шунда Иёс:

— Ёшимми, ёшим... Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам Абу Бакр ва Умар розияллоҳу анҳумо-лар бўлган лашқарга амир этиб тайинлаган Усома ибн Зайднинг ёшидаман, — деб жавоб берди.

Бу жавобдан лол қолган Абдулмалик ибн Марвон:
— Боракаллоҳ! Ўтавер болам, ўтавер, — деди.

***

Йилларнинг бирида, одамлар улуғ саҳобий Анас ибн Молик розияллоҳу анҳу бошчилигида Рамазон ҳилолини кўриш учун очиқ кенгликка чиқдилар. Шу кунларда бу улуғ саҳобий юз ёшни қаршилаган эдилар. Ҳамма осмонга тикилган, Ойни қидирган, аммо ҳеч ким кўрмаётган дамда, Анас ибн Молик розияллоҳу анҳу осмонга тикилиб: «Мен кўряпман ҳов ана Ой, ҳов ана», деб қўллари билан кўрсатдилар. Бироқ ҳеч ким уни кўрмади. Ҳамма осмонга қараганда, фаросатли Иёс Анас розияллоҳу анҳуга қаради. Қараса қошларининг узун бир толаси кўзларига тушиб турган экан, одоб билан изн сўраб қошларини силаб тўғрилаб қўйди ва: «Эй Расулуллоҳнинг соҳибси, энди қарангчи», деди. Анас розияллоҳу анҳу осмонга тикилиб қараб: «Йўқ энди кўринмаяпти, энди кўрмаяпман», дедилар.

Иёс ибн Муовия ал-Музанийнинг заковати ҳақидаги хабарлар тарқагандан тарқалди. Одамлар унинг ҳузурига ҳар тарафлардан келиб, ўзларининг илм ва

дин ишларидаги мушкулларини арз қилар, баъзилар маърифатни истасалар, айримлар эса ожиз қолдириш, ботил нарсаларда тортишишни хоҳлардилар. Шундай воқеалардан:

«Кунларнинг бирида бир қабила раиси келиб:

— Эй Абу Воила (Иёс ибн Муовиянинг кунялари) мускир (маст қилувчи ичимлик) ҳақида нима дейсиз? — деди. Иёс ибн Муовия:

— Ҳаромдир.

— Нега ҳаром бўлади, ахир у оловда қайнатилган сув ва хурмодан таркиб топган бўлса, буларнинг бари ҳалол нарсалар эмасми?

— Гапириб бўлдингми эй раис ёки яна гапинг борми?

— Гапириб бўлдим.

— Агар бир ҳовуч сув олиб, шуни юзингга сепсам оғритадими?

— Йўқ, оғритмайди.

— Агар бир сиқим тупроқ олиб, шуни юзингга сочсамчи оғритадими?

— Йўқ, оғритмайди.

— Агар бир сиқим сомон олиб, шуни шуни юзингга отсам оғритадими?

— Йўқ, оғритмайди.

— Энди шу тупроқни олиб, унга сомонни аралаштириб, устидан сув солиб гувала қилсам ва буни кўёшда пиширсам, кейин шу билан юзингга урсам оғритадими?

— Ҳа, оғритади, ўлдириб қўйиши ҳам мумкин.

— Маст қилувчи ичимликнинг ҳукми ҳам худди шундай. Унинг ҳам бўлаклари жамланиб ачитилса ҳаром бўлади.

Иёс ибн Муовия қозилик вазифасига тайинлангач, унинг заковатининг очилмаган қирралари, тадбирининг кенглиги ва ҳақиқатни очишдаги нодир маҳорати зоҳир бўла бошлади. Шулардан: «Икки киши даъволашиб унинг ҳузурига келишди. Уларнинг бири иккинчисига маълум миқдордаги молни омонат қолдиргани, энди шу омонатни қайтариб беришни сўраганида инкор қилаётганини айтди». Иёс ибн Муовия инкор қилувчи кишидан омонатни сўраган эдилар, у яна инкор қилиб:

— Даъвогарнинг ҳужжати бўлса олиб келсин, бўлмаса қасам ичишдан бошқа менинг устимда ҳаққи йўқдир, — деди. Иёс ибн Муовия қасам билан бировнинг моли ноҳақ ейилиб кетишидан қўрққанларидан даъвогарга:

— Қайси жойда молингни омонат берган эдинг?

Даъвогар:

— Фалон жойда.

Иёс ибн Муовия:

— Ўша ерда нима бор эди.

Даъвогар:

— Катта бир дарахт бор эди. Дарахтнинг сояси остида ўтириб таомландик, сўнг кетишимиздан олдин омонатни бердим.

Иёс ибн Муовия:

— Ўша дарахтнинг олдига қайтиб бор, шояд дарахт сенга молингни қаерга қўйганингни ва нима қилганингни эслатса, кейин ҳузуримга қайтиб келиб нима ҳол бўлганини менга айтасан, — дедилар. Даъвогар кетгач, Иёс ибн Муовия омонатни инкор қилаётган кишига қараб:

— Даъвогар қайтгунига қадар бу ерда ўтира

тур, — деди ва ҳузурида ўз навбатини кутиб турган бошқа даъвогарларга юзланиб, уларни эшита кетди. Бироқ омонатни инкор қилаётган кишидан ҳам назарини узмай, кўзининг қири билан уни кузатиб турарди. Бир оз вақт ўтгач, уни хотиржам, бепарво ўтирганини кўриб, тўсатдан:

— Нима деб ўйлайсан, даъвогар сенга омонатни берган жойга етиб бордимикин? — деб сўради. У киши ўзи билмаган ҳолда, ўйламай:

— Йўқ, ҳали етиб бормаган бўлса керак. У ер анча узоқ, — деб қўйди. Шунда Иёс ибн Муовия:

— Эй Аллоҳнинг душмани, омонатни инкор қиласан, аммо уни қаерда олганингни биласан.. Аллоҳга қасамки сен хоинсан, — дедилар. У киши ҳайратда, даҳшатда жим ўтириб қолди ва хиёнат қилганига иқрор бўлди. Иёс ибн Муовия уни даъвогар келгунига қадар ушлаб турдилар ва омонатни қайтариб беришга амр қилдилар.

***

Яна шундай воқеалардан бири: Икки киши эркаклар бошларига ташлаб юрадиган икки рўмол устида тортишиб, Иёс ибн Муовиянинг ҳузурига даъволашиб келдилар. Рўмолларнинг бири яшил рангли, қимматбаҳо янги рўмол, иккинчиси эса қизил рангли эски рўмол эди. Даъвогар сўз бошлади:

— Чўмилиш учун кийимларимни ечиб ҳовузга тушдим. Рўмолимни ҳовузнинг четига кийимларим ёнига қўйган эдим. Бу киши келди ва ўзининг қизил рўмолини менинг рўмолим ёнига қўйиб, ҳовузга тушиб чўмилди, кейин мендан аввал ҳовуздан чиқди ва кийимларини кийиб, мени рўмолимни бошига

ташлаб кетиб қолди. Орқасидан югуриб: «Ҳой биродар, ахир бу менинг рўмолим-ку, қайтариб беринг!» деб айтган эдим, у эса бу унинг рўмоли эканини айтмоқда. Иёс гумондорга қараб:

— Сен нима дейсан? — деб сўради.

— Рўмол меники, мана қўлимда турибди, — деди. Даъвогарга:

— Рўмол сеники эканига бирон хужжатинг борми? — деб сўраган эди. Даъвогар:

— Йўқ, — деб жавоб берди. Шунда Иёс ходимларидан бирига:

— Менга тароқ олиб келинг! — деб амр қилди. Тароқ олиб келингач, даъволашаётган икки кишининг сочларини таради. Бирининг сочидан қизил толалар, бошқасидан эса яшил толалар чиқди. Сочидан қизил толалар чиққан кишига қизил рўмолни, яшил толалар чиққан кишига яшил рўмолни беришга ҳукм қилди.

***

Иёс ибн Муовия ал-Музанийнинг фаросати ва заковатининг ўткирлигига далолат қилувчи воқеалардан яна бири: Куфа шаҳрида одамларга ўзини тақволи, омонатдор қилиб кўрсатган бир киши бор эди. Бу киши ҳақида мақтовлар ва ҳамда унга ишонувчилар кўпайиб кетди. Одамлар сафар қилмоқчи бўлсалар молларини унга омонат қолдирадиган, ажаллари яқинлашиб қолганини сезганлар эса, болаларига уни васий қилиб қолдирадиган бўлиб қолдилар. Кунларнинг бирида бир киши келиб унга ўзининг бир қанча молини омонат қолдириб кетди, кейин қайтиб келиб молини қайтариб беришни сўраганида эса у

инкор қилди. Бу ҳолдан ҳайрон қолган киши нима қиларини билмай, охири қози Иёснинг ҳузурига бориб арзини баён қилади. Иёс унга:

— Мени ҳузуримга шикоят қилиб келишингни унга айтганмидинг? — деб сўради. Шикоятчи:

— Йўқ, — деди.

Иёс ибн Муовия:

— Ҳозир кетавер, аммо эртага ҳузуримга яна келгин! — деб тайинлаб, ҳалиги омонатдор, деб танилган кишини чақиртирди. У келгач унга:

— Менинг ҳузуримда қаровчиси йўқ етим болаларнинг кўпгина моллари йиғилиб қолди. Шуни сенга топширишни ва етим болаларга сени васий қилишни ихтиёр этдим. Шунга вақтинг бемалол ва жойинг ишончлими? — деб сўради. У:

— Ҳа, бемалол мухтарам қози, — деб жавоб берди. Иёс ибн Муовия:

— Ундай бўлса молни сақлашга жой ҳозирлаб, индинга молни кўтариб кетишга ҳаммоллар билан келгин! — деди. Эртасига топшириқга кўра шикоятчи келди. Иёс ибн Муовия:

— Ҳозир сен унинг олдига боргин, яна бир бор молингни қайтариб беришни талаб қил, агар яна инкор қилса, «Қозига шикоят қиламан» деб айт!» — деди. Шикоятчи бориб ундан молини қайтаришни талаб қилганида, у ҳеч қандай омонат олмаганини айтиб, молни беришдан бош тортди. Шунда шикоятчи Иёс айтганидек:

— Ундай бўлса қозига шикоят қиламан, — деди. Бу сўзни эшитиши биланоқ омонатини қайтариб берди ва узр айтиб уни юпатиб ҳам қўйди. Шикоятчи Иёснинг ҳузурига қайтиб:

— У омонатимни қайтариб берди, Аллоҳ сизни яхши мукофотлар билан мукофатласин, — деб миннатдорчилик билдирди. Ваъдалишилган кунда ўзини омонатдор қилиб кўрсатиб юрган киши, бир қанча ҳаммоллар билан қозининг олдига келганида, Иёс ибн Муовия унинг кирдикорларини фош қилиб шарманда қилди ва: «Сен қандай ҳам ёмон одам экансан, эй Аллоҳнинг душмани! Дунё топиш учун динни қопқон қилиб олибсан-а», деб койиди.

***

Иёс ибн Муовия ўткир заковати, топқирлиги ва ҳозиржавоблигига қарамай, баъзида уни ҳужжат билан қониқтириб, чорасиз қолдирганлар ҳам бўлган. Ўзи ҳақида ҳикоя қилиб деди: «Мени биров мағлуб қила олмаган эди. Аммо бир кишигина бунга муваффақ бўлди. Бир куни Басрада қозихонада эдим, ҳузуримга бир гувоҳни олиб келишди. У фалон боғ фалончининг боғи эканига гувоҳлигини айтиб, боғнинг ҳудудини белгилаб берди. Мен унинг гувоҳлигини текшириб:

— Боғнинг ичида қанча дарахти бор? — деб сўрадим. У бир оз жим ўтириб, сўнг шифтга қараб:

— Муҳтарам қози неча йилдан бери шу ерда қозилик қиласиз? — деди. Мен:

— Фалонча йилдан бери, — деб айтдим. У:

— Унда айтингчи, шу шифтнинг вассажуфтлари нечта? — деди. Мен билмадим ва унга:

— Сен ҳақсан, — деб унинг гувоҳлигини қабул қилдим.

Иёс ибн Муовия ёшлари етмиш олтига етганда туш кўрдилар. Тушларида оталари ва ўзлари от ми-

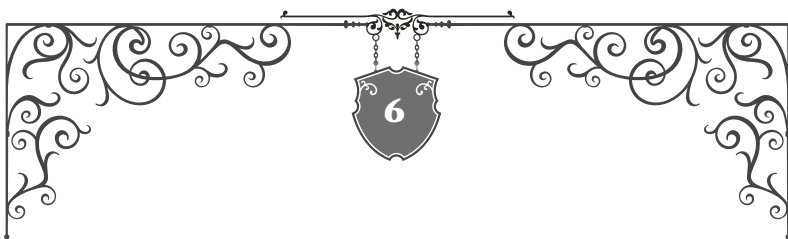
ниб ёнма-ён борар, на оталари ва на ўзлари ўтиб кетмай, баробар кетишаётган экан. Оталари етмиш олти ёшда вафот қилган эдилар. Шу кечада Иёс ибн Муовия аҳл-оиласига:

— Бу кеча қандай кечалигини биласизми? — дедилар. Улар:

— Йўқ, — деб жавоб беришди. Иёс ибн Муовия:

— Бу кеча отамнинг умрлари ниҳоясига етган кечадир, — дедилар ва тонгга етмай шу кечада вафот етдилар.

Қози Иёсни Аллоҳ Ўз раҳматига олсин. Дарҳақиқат ўз замонасининг заковат ва фаросатда ҳамда ҳақни билиш ва унга етишдаги нодир шахслардан бири эди.

УМАР ИБН АБДУЛАЗИЗ ҲАМДА ЎҒЛИ АБДУЛМАЛИК

«Билмайсанми ҳар бир қавмнинг ўз аслзодаси бўлади... Бани Умайянинг аслзодаси Умар ибн Абдулазиздир. У қиёмат куни ёлғиз ўзи бир уммат бўлиб қайта тирилтирилади».

Муҳаммад ибн Алий ибн Ҳусайн

Улуғ тобеин Мўминлар амири Умар ибн Абдулазиз ўтмишдоши Сулаймон ибн Абдулмаликни қабрга қўйиб, қўлидаги тупроқни қоқиб улгурмасидан, атрофида ерни зириллатаётган товушини эшитди. «Ниманинг товуши бу?» деб сўраган эди. «Халифа минадиган маркаблар, эй амирул мўминин, миншингиз учун ҳозирлаб қўйилди», деб жавоб берилди. Умар ибн Абдулазиз унга кўз қири билан назар соларкан, чарчоқ ва бедорликдан заифлашган товушда: «Бунинг менга нима кераги бор. Буларни менинг йўлимдан четлатинглар, барака топинглар! Менга ўзим минадиган хачирни олиб келинг, шу кифоядир», деди. Хачирга миниб бўлмади ҳамки, миршаблар бошлиғи найзалар ушлаб олган одамларини унинг ўнг ва чап тарафига саф тортириб ўзи эса

халифанинг олдига тушиб олди. Умар ибн Абдулазиз миршаблар бошлиғига қараб:

— Менинг сизга ҳам миршабларингизга ҳам ҳожатим йўқ. Мен мусулмонлардан бириман, холос, улар қандай юришса мен ҳам шундай юраман, — деб одамлар билан бирга масжид сари йўл олди. Жарчи одамларни масжидга чорлаб жар солганди, мусулмонлар ҳар тарафдан ёғилиб келдилар. Сафлар тўлгач Умар ибн Абдулазиз туриб хутба бошлади. Аллоҳ таолога ҳамду сано ва Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга салавот ва саломлар айтгач шундай деди:

— Эй одамлар, мен бу мансабга ўз томонимдан бирон талаб ва ихтиёрсиз ҳамда мусулмонларнинг маслаҳатисиз тайинландим. Шунинг учун бўйнингиздаги менга бўлган байъатни ечиб, ихтиёрни ўзингизга бердим. Ўзингиз рози бўладиган халифани сайлаб олинглар. Одамлар:

— Биз сизни ихтиёр этдик ва сизни халифа бўлишингизга розимиз. Ишимизга садоқат ва Аллоҳнинг баракаси билан бош бўлаверинг, — деб бир овоздан жавоб бердилар. Овозлар тиниб, қалблар таскин топганини кўргач, яна бир бор Аллоҳга ҳамду сано ва Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга салавотлар айтиб, одамларни тақво қилиш ва дунёда зоҳид бўлишга ундади, охиратга рағбатлантирди, ўлимни эслатди... Уларга ўлимни қотиб кетган қалбларни юмшатадиган, осий кўзлардан тирқираб ёшлар қуйиладиган, сўзловчининг юрагидан чиқиб, эшитувчининг қалбига ўрнашадиган сўзлар билан эслатди. Сўнг барча одамлар эшитиши учун толиққан товушини баландлатиб:

— Эй одамлар, Аллоҳга бўйсунган кишигагина

итоат қилинади, Аллоҳга итоат этмаса унга ҳам итоат йўқдир. Модомики мен сизлар ҳақингизда Аллоҳга итоат қилар эканман, сизлар ҳам менга бўйсунинглар. Аллоҳга осийлик қилсам биронтангиз ҳам менга итоат қилманг, — деди. Сўнг минбардан тушиб, уйига йўл олди.

Халифанинг вафотидан сўнг ўзига етган чарчоқни чиқариш мақсадида хонасига кириб бир оз дам олмоқчи бўлиб ёнбошлаган эди ҳамки, ўн етти ёшда бўлган ўғли Абдулмалик изн сўраб кириб:

— Мўминлар амири нима қилмоқчилар? — деб сўради. Умар ибн Абдулазиз:

— Жисмимда куч-қувват қолмади, шунинг учун бир оз мизғиб олмоқчиман.

Абдулмалик:

— Мазлумларга ҳақларини олиб бермасдан аввал дам олмоқчимисиз. Умар ибн Абдулазиз:

— Эй ўғлим, Сулаймон амакинг вафот этганидан бери мижжа қоққаним йўқ. Пешин вақти бўлсин, одамларга намоз ўқиб бергач, Аллоҳ хоҳласа мазлумларга ҳақларини олиб бераман. Абдулмалик:

— Пешингача яшашингизга бирон кимса кафил бўла оладими?

Мана шу сўз Умарнинг ғайратини кўзғатиб, кўзидан уйқуни қочириб юборди. Толиққан жисмига қувват ва ирода бахш этди. Ўғлини бағрига босиб, пешонасидан ўпди ва: «Зурриётимдан динда менга ёрдам берувчини чиқариб қўйган Аллоҳга ҳамдлар бўлсин», деб шукрона айтди. Сўнг одамларни жамлашга амр қилиб деди:

— Ким мазлум бўлиб ҳаққини ололмаётган бўлса, менга айтсин...

Одамлар у ҳақда: «Отасини ибодатга киргизган ва зоҳидлик йўлида юргизган», деб айтишадиган Абдулмалик ким экан? Келинглр бу солиҳ йигит билан яқиндан танишайлик.

***

Умар ибн Абдулазизнинг ўн беш фарзанди бўлиб, уchtasi қиз ва қолганлари ўғил эди. Уларнинг барчалари тақводан етарли насибадор ва салоҳиятда ҳам юқори мақомда эдилар. Бу дуру гавҳар шодаларининг ўртасида бўлган Абдулмалик, уларнинг ичида порлаб турган юлдуз каби бўлиб, қобилиятли ва ўта фаросатли, ўзи ёш бўлса ҳам ақли катталарнинг ақли каби эди. Ёшлигидан бошлаб Аллоҳ аза ва жалланинг тоат-ибодатида улғайди. Умар ибн Хаттоб оиласидагиларга ва хусусан Абдуллоҳ ибн Умарга тақвода, гуноҳдан тийилишда ва тоат-ибодат билан Аллоҳга қурбат ҳосил қилишда жуда-жуда ўхшар эди. Амакиваччаси Осим шундай ҳикоя қилади:

— Дамашқга келганимда амакимнинг ўғли Абдулмаликка меҳмон бўлдим. Ўша вақтда у ҳали бўйдоқ эди. Хуфтон намозини ўқигач, ҳар биримиз ухлаш учун ҳозирланган жойимизга ётдик. Абдулмалик туриб чироқни ўчиргач, кўзлар юмилиб уйқуга кетдик. Ярим кечаси уйғониб кетиб қарасам, Абдулмалик туриб намоз ўқиётган экан. У Аллоҳ таолонинг: «(Эй Муҳаммад), хабар беринг-чи, агар Биз уларни (узoқ) йиллар (сиҳат-саломатлик, мол-давлат билан) фойдалантурсак-да, сўнгра уларга ваъда қилинган нарсалар (яъни азoб) келса, (ўша пайт) уларга (ҳаёти дунёда) фойдаланган нарсалари асқотурми?!» оятини ўқир эди. Ундаги мени мафтун қилган ҳолат, Аб-

дулмалик оятларни қайта-қайта ўқиши ва юракни эзадиган даражадаги йиғлаши бўлди. У оятни ўқиб бўлгач яна қайтариб ўқир эди. Мен уни йиғидан ўлиб қолса керак, деб ўйлаб қолдим. Уни бу ҳолатдан чиқариш учун, уйғонган киши айтадиган калима: «Ла илаҳа иллаллоҳ, валҳамду лиллаҳ», деб айтдим. Овозимни эшитгач жим бўлди ва мен ундан бошқа товуш эшитмадим».

***

Ҳазрат Умар розияллоху анҳунинг зурриётидан бўлган бу йигит, ўз асрининг катта уламоларига шогирд тушиб, Аллоҳнинг Каломини, Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва салламнинг ҳадисларини ҳамда Ислом дини аҳкомларини мукамал ўрганди. Ёш бўлишига қарамай ўз давридаги Шом уламоларининг аввалги табақаларидан ўрин олди. Ривоят қилинишича: Умар ибн Абдулазиз Шомнинг олиму қориларини жамлаб: «Сизларни йиғишимдан мақсад, мендан аввал аҳли байтимиз одамлардан ноҳақ олиб қўйган моллар ҳақида сўрамоқчи эдим, шунга нима дейсиз?» деди. Улар: «Эй мўминлар амири, бу иш сиз халифа бўлишингиздан аввал содир бўлган, шунинг учун бунинг гуноҳи уни ноҳақ олганлар зиммасидадир», деб жавоб бердилар. Аммо Умар ибн Абдулазиз бу жавобдан қониқиш ҳосил қилмади. Олимларнинг ичларида ҳам бу жавобга қўшилмаганлари бор эди, шулардан бири: «Эй мўминлар амири, бу масала ҳақида Абдулмаликни чақириб сўранг, зеро у бу ерга чақирилган олимлардан илмда ҳам, билимда ҳам, ақлда ҳам кам эмас», деди. Абдулмалик келгач Умар ибн Абдулазиз унга: «Амакимизнинг фарзандлари

одамлардан зулм билан олиб қўйган мол-дунё ҳақида нима дейсиз. Эгалари келиб молларини талаб қилишмоқда, ҳақиқатда биз бу моллар уларнинг ҳаққи эканини биламиз?» деди. Абдулмалик:

— Модомики, бу моллар одамларнинг ҳаққи эканини билсангиз, уни қайтариб бериш керак, чунки сиз билиб туриб уни эгаларига олиб бермасангиз, улардан зулм билан олиб қўйганларга шерик бўлиб қоласиз деб ўйлайман, деб ўз фикрини билдирди. Буни эшитган Умар ибн Абдулазизнинг кўнгли ёришиб, қалби таскин топди ва шу билан уни ўйлантираётган масала ҳал бўлди.

***

Умарлар авлоди бўлган бу йигит, мусулмонлар чегараларини қўриқлаш мақсадида, Шом ерларидан бўлган чегарага яқин бир қишлоқда яшашни ихтиёр этиб, боғу-роғлар, соя-салқинлар ва зилол сувларга бой бўлган Дамашқни ташлаб, мақсади сари йўл олди. Отаси Умар ибн Абдулазиз унинг солиҳ ва муттақин йигит эканини билишига қарамай, уни шайтон васваса қилиб қўйишидан ёки болалик инжиқлиги ўз домига тортиб қўйишидан қаттиқ ҳадиксираб, ўғлининг ҳар бир ҳолатини билиб туришга ҳаракат қилар, бундан у асло эринмас ва бепарволик қилмас эди. Бу ҳақда Умар ибн Абдулазизнинг вазири ва маслаҳатчиси қози Маймун ибн Мехрон шундай ҳикоя қилади:

— Бир куни Умар ибн Абдулазизнинг ҳузурига кирдим. У ўғли Абдулмаликка, охиратни эслатувчи, жаҳаннам азобидан қўрқитиб, жаннат роҳатлари билан шодлантирувчи, насиҳатга тўла мактуб ёзаёт-

ган экан. Мактубда битилган сатрлардан баъзиларини мисол тариқасида келтирсак:

«Аmmo баъд... Эй ўғлим, менинг насиҳатларимни ёдда тутиш ва сўзларимни идрок қилишга энг ҳақли бўлган сендирсан. Аллоҳ таоло ишларнинг катта-ю кичигида бизларга кўп яхшиликлар ато этди, бу учун Аллоҳга ҳамдлар бўлсин, бас шундай экан сен ўзинга ва ота-онангга бўлган Аллоҳнинг фазл-марҳаматини доим ёдингда тут. Кибр-ҳаво ва ўзни катта тутишдан сақлан, чунки бу ишлар шайтоннинг амалидан бўлиб, шайтоннинг ўзи эса мўминларнинг очиқ душманидир. Мен бу хатни, сендан бирон ножўя иш хабари етгани учун ёзганим йўқ, Аллоҳ сақласин. Мен сендан фақат яхшиликни биламан холос, фақат сен ўзинга бир оз юксак баҳо бериб қўйганлигинг хабари менга етиб қолди. Агар сендаги бу ҳолат мен ёмон кўрадиган даражага етган бўлса, мендан яхшилик кутма...». Сўнг Умар ибн Абдулазиз менга ўгирилиб:

— Эй Маймун ибн Мехрон, ўғлим Абдулмаликка нисбатан қалбимда кучли муҳаббат бор. Мана шу муҳаббат ундаги асл ҳолатни идрок қилишдан ғолиб келиб, кўпгина оталарга етган болаларининг айбини кўра олмаслик балоси менга ҳам етиб қолишидан қўрқаман. Сиз Абдулмаликнинг олдига бориб, ундаги яширин ҳолатлардан хабар топишга урининг. Унда кибр-ҳаво ва фахрланиш каби иллатлар борми йўқми шуни кузатинг. Чунки у ҳали ёш бўлганидан, мен уни шайтон васваса қилиб қўйишидан хавотирдаман, — деди. Маймун ибн Мехрон ҳикоя қилади:

— Отни қамчилаб Абдулмалик томон йўл олдим. Етиб боргач, изн сўраб ҳузурига кирдим. Қарасам

ёш, навқирон, хушрӯй ва ниҳоятда камтарин йигит экан. У жундан қилинган тўшакда ўтирар эди. Мени илиқ кутиб олиб, сўз бошлади:

— Отамдан сиз ҳақингизда жуда кўп яхши гапларни эшитганман, сиздан фойдаланиб қолишни умид қилиб қоламан.

Мен:

— Қандайсиз, аҳволингиз не?

— Аллоҳнинг фазли марҳамати билан яхши юрибман. Аммо мен отамнинг менга бўлган яхши гумонлари, мени мағрурлантириб қўйишидан хавотирдаман. Ва ҳолбуки мен отам ўйлаётган даражага етганим йўқ. Отамнинг менга бўлган муҳаббатлари, мендаги асл ҳолатни билишдан ғолиб келиб, отамга офат бўлиб қолишдан қўрқаман. Мен ота-боланинг сўзи бир хил чиққанига ажабландим ва яна сўрашда давом этдим:

— Нимадан тирикчилик қиласиз?

— Ўзимнинг ҳалол пулимга ер сотиб олганман. Шунинг ҳосилидан келаётган фойда эвазига, одамлардан беҳожат бўлиб кун кечирмоқдаман.

— Таомингиз нималардан иборат?

— Баъзида гўшт, баъзида адас билан зайтун, яна баъзида сирка билан зайтун... Мана шу яшаш учун етарлидир.

— Ўзингизда бир манманлик, ўзига юксак баҳо бериш аломатларини сезмадингизми?

— Ҳа, шулардан бир нав бор эди менда... Отам менга насиҳат қилиб, нафсимнинг ҳақиқатини тунтириб, уни менинг наздимда ҳақир қилиб, қадрини паслатиб қўйганларидан кейин, Аллоҳ буни менга фойдали қилди ва бу нарса мендан кетди.

Аллоҳ отамни яхши мукофотлар билан мукофотласин.

Абдулмалик билан чамаси бир соатча суҳбатлашиб, унинг нутқидан баҳра олдим. Бундай очиқ юзли, ақли комил, ёш бўлишига, тажрибаси оз эканига қарамай гўзал одоблик болани кўрмаган эдим. Кун охирлаб қолганида бир йигит келиб:

— Таксир, бўшатиб қўйдик, — деди. Абдулмалик жим бўлиб қолди. Мен:

— Нимани бўшатиб қўйишди? — деб сўрадим.

— Ҳаммомни, — деб жавоб берди.

Мен:

— Қанақасига?

Абдулмалик:

— Одамлардан холи қилиб, менга бўшатиб қўйишади.

Мен:

— Буни эшитмасимдан аввал, менда катта таассурот қолдирган эдингиз, — дедим. У хижолат бўлиб, мусибатда айтиладиган: Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиуун, деб:

— Бунинг нимаси ёмон, эй амаки, — деди.

Мен:

— Ҳаммом сизникими?

Абдулмалик:

— Йўқ. Мен:

— Нега унда одамларни ундан чиқартириб юбордингиз. Гўё сиз бу билан ўзингизни улардан устун қўймоқчимисиз ва қадрингизни кўтармоқчимисиз? Бундан ташқари сиз ҳаммом соҳибига кунлик дароматида зиён етказиб ва ҳаммомга келганларнинг ҳам ноумид қиласиз.

Абдулмалик:

— Ҳаммом соҳибини рози қилиб, кунлик дароматини бераман.

Мен:

— Бу манманлик аралашган исрофдир... Одамлар билан бирга ҳаммомга киришдан сизни нима тўсади? Сиз ҳам уларнинг бири эмасмисиз? Абдулмалик:

— Мени одамлар билан бирга киришдан тўсатган нарса, баъзи нодон кимсалар сатри авратсиз ҳаммомга кирадилар, кўзим уларнинг авратларига тушиб қолишини истамайман ва уларни сатри аврат қилишга мажбур қилишни ҳам хоҳламайман, чунки улар буни «ҳокимлик билан зўравонлик қилиш», деб қараб қолишлари мумкин. Аллоҳ таоло бизларни бу ҳокимликдан, фойдамизга ҳам зараримизга ҳам қилмай, тамоман халос қилишини сўраб қоламан. Аллоҳ сизни Ўз раҳматига олсин, менга фойдали насихат қилинг. Менга йўл кўрсатинг.

Мен:

— Ҳаммомга келган барча одамлар чиқиб кетгунларига қадар кутиб туринг, одамлар қолмагач сўнг кираверинг.

Абдулмалик:

— Ваъда бераман, энди асло кундуз куни ҳаммомга кирмайман. Бу диёрларнинг қаттиқ совуғи бўлмаганида умуман кирмаган бўлар эдим, — деди. Сўнг, бир нарса ўйлаётган одамдек бошини эгиб қолди, бир оздан кейин менга юзланиб:

— Сиздан ўтиниб сўрайман буни отамга айтманг, чунки мен отамнинг мендан ғазабланиб қолишларидан ва мен розиликларини ололмай ажал ўртамингизни

ажратиб қўйишидан қаттиқ қўрқаман, — деди. Мен Абдулмаликдан бу гапни эшитгач, унинг ақлини си-
наб кўриш мақсадида:

— Агар мўминлар амири: «Ўғлимда бирон ножўя иш кўрдингизми?» — деб сўрасалар, ёлғон гапири-
шимга рози бўласизми? — дедим. У:

— Йўқ асло, Аллоҳ сақласин, лекин сиз: «Мен ун-
да биргина ножўя ишни кўриб насихат қилиб қўй-
ган эдим, дарҳол ундан қайтди», десангиз, отам сиз
яширган нарсани ошкор қилишингизни сўрамай-
дилар, зеро Аллоҳ яширган нарсани кавлаштириш-
дан, отамни Аллоҳ пок қилган, — деди. Маймун ибн
Маҳрон:

— Мен ҳаётимда бундай ота-болани кўрмадим,
уларга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин.

***

Хулафои рошидинларнинг бешинчилари Умар ибн
Абдулазиздан Аллоҳ рози бўлсин ва рози қилсин...
Қабрларини ва ҳамда жигарбанди, ўғли Абдулма-
ликнинг қабрини мунаввар айласин...

Рофиқул-аълода кўришадиган Кунда уларга са-
ломлар бўлсин...

Яхши, солиҳ мўминлар билан қайта тириладиган
Кунда уларга саломлар бўлсин...

ҲАСАН БАСРИЙ

«Ҳасан Басрий каби инсон уларнинг орасида бўлган қавм қандай ҳам адашсин».

Маслама ибн Абдулмалик

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг аёллари, онамиз Умму Салама розияллоҳу анҳога, чўрилари Хайра ўғиллик бўлгани ҳақидаги хушxabар келиб, уммул-мўминин розияллоҳу анҳонинг қалбларини қамраб олган шоду хуррамлик, нурлик чехраларида ҳам намоён бўлган эди. Хушxabарни эшитгач, чилласини уйларида ўтказиш учун, она-болани олиб келишга тезда одам жўнатдилар. Чунки Хайра Умму Салама розияллоҳу анҳонинг хузурларида хурмат ва эҳтиромга сазовор, қалбдан яхши кўришларини қозона олганидан, янги туғилган чақалоқни кўриш завқи-шавқи онамизда кучлик эди. Кўп ўтмай Хайра чақалоғини кўтариб кириб келди. Умми Салама розияллоҳу анҳонинг кўзлари болага тушиши билан, қалбларини унга нисбатан улфатлик ва мамнунлик эгаллаб олди. Чақалоқ ҳам унга қараган одамни ўзига ром қиладиган даражада юз-кўзи чиройли, тўрт мучаси соғ ва ширингина эди. Боланинг онасига юзланиб:

— Чақалоғинга исм қўйдингми? — деб сўрадилар.

Хайра:

— Йўқ онажон, ўзингиз хоҳлаган исмни қўясиз деб сизнинг ихтиёрингизга қолдирдим. Умму Салама розияллоху анҳо:

— Аллоҳдан барака тилаб, исмини Ҳасан қўямиз, — дедилар ва қўлларини кўтариб гўдакнинг ҳаққига дуо-и хайр қилдилар.

Янги меҳмон хушxabари Умму Салама розияллоху анҳонинг хонадонларига чекланмаган эди. Бу хурсандчиликда уларга Мадинадаги яна бир хонадон аҳли шерик эдилар. Бу хонадон Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва салламнинг ваҳий котиблари Зайд ибн Собит розияллоху анҳунинг хонадони эди. Негаки Зайд ибн Собитнинг ходими Ясор Ҳасаннинг отаси эди-да. Ясор ҳам улуғ саҳобий ҳузурларида ҳурматга сазовор, у зотнинг муҳаббатларини қозонган эди. Шундай қилиб бундан буёғига Ҳасан Басрий бўлиб танилган Ҳасан ибн Ясор, Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва салламнинг хонадонларидан бирида ўсиб улғайиб, Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва салламнинг аёлларидан бири Умму Салама номи билан машҳур бўлган, Ҳинд бинт Суҳайлнинг хужраларида тарбия топди. Шуни билиб қўйинг, Умми Салама араб аёллари ичидаги ақл, фазл, юксак мартаба ва олийжанобликда энг етуқларидан ҳамда Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва салламнинг аёллари ичида ҳам илмда ва ҳадис ривоятида, уларнинг энг кўпларидан бири эди. Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва салламдан уч юз саксон еттита ҳадис ривоят қилганлар. Буларга қўшимча Исломдан аввал ёзишни биладиган камсонли аёллардан бўлганлар.

Умму Салама розияллоху анҳога насибаси қўшилиб қолган бу чақалоқнинг боғланиши шу билан чекланиб қолмай, балки яна ҳам чуқурроқ кетгандир... Яъни, кўпинча Ҳасаннинг онаси Хайра Умму Салама онамизнинг юмушлари билан ташқарига чиқиб кетганида, чақалоқ қорни очганидан йиғлаб қоларди. Йиғиси зўрайиб кетса, Умми Салама розияллоху анҳо болани бағриларига босиб, онаси йўқлигидан гўдакни чалғитиш учун, унга ўз кўкракларини тутар эдилар. Болага бўлган кучли муҳаббатлари туфайли, кўкракларидан сут тўлиб чиқар, бола эмиб, йиғидан тўхтаб тинчланар эди. Ана шу билан Умму Салама розияллоху анҳо Ҳасанга икки жиҳаддан она бўлдилар... Бири мўминлар онаси сифатида ва яна бири эмизикли она сифатида...

***

Мўминлар оналарининг ўзаро гўзал ва мустаҳкам алоқада бўлганлари ҳамда уйларининг бир-бирига яқин бўлгани, бу бахтлиқ болага Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва саллам хонадонларининг барчасига кириб юриш ва ушбу хонадон эгаларининг хулқлари билан хулқланиш, тутган йўлларини ушлаш бахтига муяссар қилди. Ҳасан Басрий ўзлари айтганларидек, бу уйларни ўзининг шўхлиги, ҳаракатлари ва ўйинлари билан тўлдириб турар, ҳатто сакраб уйларнинг шифтларига қўлини текказиб ўйнаб юрар эди. Ҳасан нубувват хушбўйликлари билан муаттар бўлган, унинг нури билан жилвираган шундай муҳитда ҳаёт гузаронлик қилди. Уммаҳотул мўмининларнинг хужралари тўлиб тошган ширин чашмалардан қониқиб симирди ва бундан ташқари Пайғамбар соллал-

лоҳу алайҳи ва саламнинг масжиди шарифларида Усмон ибн Аффон, Алий ибн Абу Толиб, Абу Мусо Ашъарий, Абдуллоҳ ибн Умар, Абдуллоҳ ибн Аббос, Анас ибн Молик, Жобир ибн Абдуллоҳ ва булардан бошқа улуғ саҳобаларга шогирд бўлиб илм ўрганди, улардан ривоятлар қилди. Буларнинг ичларида мўминлар амири Алий ибн Абу Толибга қаттиқ муҳаббат қўйди. Алий розияллоҳу анҳунинг диндаги салобати, ибодатдаги эҳсон ва дунё зебу зийнатларига зоҳидлиги уни қойил қолдирди... Ёрқин баёнлари, етук ҳикматлари, сермазмун сўзлари ва қалбларни ларзага солувчи панд-насиҳатлари уни ўзига ром этди... Шулардан қаттиқ таъсирлангач, У зотнинг ибодат ва тақводаги хулқлари билан хулқланди... Фасоҳат ва баёндаги йўлларида изма-из юрди... Ҳасаннинг ёши ўн тўртга кириб, катталар сафига қўшилгач, ота-онаси билан Басрага кўчиб ўтиб, шу ерда истиқоматда қолди. Шу сабаб Ҳасан Басрага нисбат берилиб, одамлар орасида Ҳасан Басрий бўлиб танилди.

***

Ҳасан келган вақтда Басра шаҳри Ислом давлатидаги илм кўрғонларининг энг катталаридан эди. Ундаги катта масжид эса, Басрага келган саҳобалар ва тобеинларнинг улуғлари билан денгиз мисоли тўлқинланиб турар... Турли алвондаги илм ҳалқалари масжиднинг ичи-ю ташини обод қилиб, кўркига кўрк қўшар эди. Ҳасан ҳам масжидни ўзига лозим тутиб, уммати Муҳаммаднинг олими ва обиди Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳумонинг илм ҳалқаларидан жой олиб, у кишидан тафсир, ҳадис,

қироат, фикҳ, луғат, адаб ва бошқа-бошқа кўп илмларни таҳсил олди. Кўп ўтмай ўзи ҳам дин ва илмда унга суюниладиган олим ва фуқаҳоларнинг бирига айланди. Одамлар унга юзланиб, унинг тўлиб тошган илм булоғидан қониб-қониб симирадиган, қаттиқ қалбларни эритиб, кўзлардан тирқираб ёшлар оқизадиган ваъз-насиҳатларига жим ўтириб қулоқ тутадиган, ақлларни мафтун этадиган ҳикматларини ёд олиб, тадаббур қиладиган, мушки анбардан хушбўйроқ ахлоқини ўзларига ўрнак қилиб оладиган бўлдилар. Ҳасан Басрийнинг хабари атроф шаҳарларга ва одамлар орасида тез ёйилиб кетди... Халифа ва амирлар қизиқиб у ҳақда сўраб суриштирадиган, хабардор бўлишга интиладиган бўлдилар. Холид ибн Сафвон ҳикоя қилади:

— Ҳийрада (Ироқдаги қадимий шаҳар) Маслама ибн Абдулмаликни (Умавийларнинг амири ва лашкарбошиси) учратиб қолдим. У менга:

— Эй Холид, Ҳасан Басрий ҳақида менга гапириб бер, уни сендан кўра яхши биладиган киши йўқ бўлса керак деб ўйлайман, — деди.

Мен:

— Амиримизни Аллоҳ саломат қилсин... Дарҳақиқат мен Ҳасан Басрий ҳақида илм билан сизга хабар берувчиларнинг энг яхшисидирман, чунки мен биринчидан унинг қўшнисиман, иккинчидан илм мажлисида унинг ҳамшиниман ва аҳли Басра ичида уни энг яхши билувчиман, — дедим. Маслама:

— Билганларингдан айтиб бер, — деди.

Мен:

— Ҳасан Басрий шундай одамки, унинг ичи билан таши, сўзи билан амали бир хилдир. Яхшилик-

ка буюрса, ўзи шунга энг амал қилувчи, ёмонликдан қайтарса, ўзи шундан энг қайтувчидир. Одамлардан беҳожат, уларнинг қўлларидаги нарсалардан ўзини тортгандир ва аксинча одамлар эса унга муҳтож, ундаги нарсаларга талабгордирлар..., Маслама ибн Абдулмалик:

— Бўлди, эй Холид, бўлди, етарли!! Ҳасан Басрий каби инсон уларнинг орасида бўлган қавм қандай ҳам адашсин?! — деди.

***

Ҳажжож ибн Юсуф Сақафий Ироқга волий этиб тайинланиб, у ерда зулм қилиб ҳаддидан ошганда, Ҳасан Басрий унга қарши чиқиб, эътироз билдирган, одамларга унинг ёмон ишларини ошкор қилган ва ҳақ сўзни унинг ўзига очик айтилган оз сонли кишилар қаторида бўлдилар. Шулардан: Ҳажжож Басра билан Куфа оралиғидаги Восит номли шаҳарда, ўзи учун қаср қурдириб, одамлар уни томоша қилиб дилхушлик қилишлари ва барака тилаб дуо қилишлари учун ҳаммани қасрга чорлади. Одамлар йиғиладиган бундай фурсатни қўлдан чиқармай, ундан унумли фойдаланиб, уларга панд-насиҳат қилиш, дунё зебу-зийнатларига берилмай, Аллоҳ азза ва жалланинг ҳузуридаги нарсаларга интилиш ва шу каби эслатмаларни баён қилиш умидида Ҳасан Басрий ҳам у ерга борадилар. Етиб боргач, одамлар қасрнинг ҳашамати, кенг ва катталиги, нақшкор ва ўта зийнатланганига маҳлиё бўлиб қаср атрофида айланиб юришганини кўриб, уларга гапира бошладилар:

— Ёмонларнинг ёмони қурдирган бу қасрни кўриб туриммиз, шуни билинглarki Фиръавн ҳам

бунданда катта ва ҳашаматли қасрларни қурдирган эди... Натижа нима бўлди? Аллоҳ Фиръавни ҳалок этди, қурдирган қасрларини эса ер билан яксон қилди... Кошки Ҳажжож аҳли само уни ёмон кўришини, ердагилар уни мағрурлантириб қўйганини билса эди... Ҳасан Басрий шундай қаттиқ-қаттиқ гапиришда давом этардилар. Тингловчилардан бири Ҳажжож Ҳасан Басрийни жазолашидан ҳадиксираб:

— Етар, эй Абу Саид, — деганида,

Ҳасан Басрий:

— Аллоҳ аҳли илмлардан «...одамларга очиқ баён қилурсизлар ва яширмайсизлар!» деб аҳд-паймон олган, — деб сўзларида давом этдилар.

Эртаси куни Ҳажжож ғабдан ёрилиб кетгудек ҳолда ўз қароргоҳига кириб, аъёнларига:

— Ҳалокат бўлсин сенларга, нонкўрлар... Басралик бир қул туриб, биз ҳақимизда хоҳлаганини гапирса-ю, уни тийиб қўядиган бирорта одам топилмаса-я... Аллоҳга қасамки, ҳаммангизга унинг қонини ичираман, кўрқоқлар, — деди ва қилич билан зеркунда (қатл қилишда тўшаладиган чарм тўшама) олиб келишни буюрди ва жаллодни чақиртирди. Ҳузурда ҳаммаси ҳозир бўлгач, Ҳасан Басрийни олиб келиш учун одамларини жўнатди. Оз ўтмай Ҳасан Басрийни олиб келдилар. Кўзлар Ҳасан Басрийга қадалди, юраклар дукуллаб ура бошлади. Ҳасан Басрий қилич, зеркунда ва жаллодни кўргач, лабларини қимирлатиб қўйдилар. Сўнг Ҳажжожга юзландилар ва у кишида мўминнинг улуғворлиги, мусулмоннинг азизлиги ва Аллоҳ йўлига чақирувчи даъватчининг виқори намоён эди. Ҳасан Басрийни ана шундай ҳолатда кўрган Ҳажжож ҳайбатланиб:

— Ҳуш келибсиз, эй Абу Саид, ҳуш келибсиз... Қани бу ёққа ўтсинлар... деб илтифот кўрсатиб ҳатто ўз тахтига ўтқазгунича ... бу ерга ўтсинлар, деб турган Ҳажжожни кўрган аёнлар ҳайрон қолдилар. Ҳажжож тахтда ўтирган Ҳасан Басрийга юзланиб диний масалалар ҳақида сўрай бошлади. Ҳасан Басрий ҳар бир саволга ҳайиқмай, чиройли баён ва кенг илм билан жавоб берардилар. Шунда Ҳажжож:

— Сиз уламоларнинг саййидисиз, эй Абу Саид, — деди ва қимматбаҳо ҳушбўйлик келтириб, у билан Ҳасан Басрийнинг соқолларини ҳушбўйлатиб кузатиб қўйди. Ҳасан Басрий қароргоҳдан чиқиб кетгач, Ҳажжожнинг дарбони (эшик қоравули) чопиб келиб:

— Эй Абу Саид, аслида Ҳажжож сизни бошқа мақсадда чақиртирган эди. Сиз кирганингизда, қилич, зеркунда ва жаллодни кўриб, лабингизни қимирлатиб пичирлаганингизни кўрдим, менга айтинг!! шунда нима дедингиз?

Ҳасан Басрий:

— Эй неъматларимнинг Хожаси ва ғам-аламда менга паногоҳ бўлган Зот, Сен оловни Иброҳим алайҳис-салом учун совуқ ва омонлик қилганинг каби, бунинг ҳам қаҳр-ғазабини мен учун совуқ ва омонликга айлантиргин, — дедим. Волийлар ва амирлар билан шунга ўхшаш ҳолатлар Ҳасан Басрийнинг сермазмун ҳаётида кўп содир бўлган. Бу ҳолатлардан у ҳар сафар Аллоҳ тарафидан ҳимояланган, азиз ва ҳокимлар кўз ўнгида янада обрў-эътиборли бўлиб чиқар эди... Мана шулардан: «Зоҳид халифа Умар ибн Абдулазиз оламдан ўтиб, хилофат Язид ибн Абдулмаликга ўтгач, у Ироққа Умар ибн Ҳубайра Фазорийни волий этиб тайинлайди. Кейин унинг

ҳокимиятини катталаштириб, унга Хуросонни ҳам қўшиб беради. Аммо Язид ўзидан аввал ўтган солиҳ халифа изидан кетмай, Ироқдаги волийси Умар ибн Хубайрага мактублар жўнатиб, улардаги буйруқларни, гарчи гоҳида ҳаққа терс бўлса ҳам сўзсиз ижро қилишга амр қилади. Умар ибн Хубайра Ҳасан Басрий ва Шаъбий номи билан танилган Омир ибн Шураҳбийлни чақиртириб уларга:

— Мўминлар амири Язид ибн Абдулмаликни Аллоҳ таоло халифа бўлишини ирода этиб, унга итоат қилишни эса мусулмонларга фарз қилган. Биласизки халифа мени Ироққа, сўнг бунга қўшиб Форсга волий этиб тайинлади. Аммо халифа гоҳида менга шундай амр-фармон мактубларни юборадики, мен ундаги амрларнинг адолатли эканига қалбим таскин топмайди. Мен халифага итоат этиб, унинг бу амрларини бажаришим учун менга диндан бирон ечим топиб бера оласизми, — деб мурожаат қилди. Шаъбий халифага илтифот ва волийга енгиллик бўладиган бир сўз айтди. Ҳасан Басрий эса сукут сақлаб ўтирар эди... Умар ибн Хубайра Ҳасан Басрийга қараб:

— Сиз нима дейсиз, эй Абу Саид? — деди.

Ҳасан Басрий:

— Эй Ибн Хубайра, сиз Язиднинг амрларини бажаришда Аллоҳдан қўрқинг, Аллоҳнинг амрларини бажаришда Язиддан қўрқманг... Шунинг биланки, Аллоҳ таоло сизни Язиддан ҳимоя қила олади, аммо Язид сизни Аллоҳдан ҳимоя қила олмайди... Эй ибн Хубайра, яқин осмондан тошбағир ва қаттиққўл, Аллоҳ ўзларига буюрган нарсага итоатсизлик қилмайдиган фаришта тушиб, сизни бу ўрнингиздан четлатиб, кенг қасрдан тор қабрга кўчириб қўйса, сиз

у ерда Язидни топа олмайсиз, балки Язиднинг Парвардигорига хилоф қилган амалингизни топасиз... Эй ибн Ҳубайра, агар сиз Аллоҳ таоло билан бирга ҳамда Унинг итоатида бўлсангиз, Парвардигори олам сизни Язиднинг озорларидан, бу дунёда ҳам, охиратда ҳам сақлайди... Агар сиз Аллоҳга осийлик қилишда Язид билан бирга бўлсангиз, унда Аллоҳ сизни Язидга ташлаб қўяди. Шуни билингки, эй ибн Ҳубайра, Холиқ таолога гуноҳ бўлган ишларда, ким бўлишидан қатъий назар, махлуқга итоат қилинмайди, — деди. Умар ибн Ҳубайра кўз ёшлари соқолини ҳўл қилгудек даражада йиғлаб юборди. Сўнг Шаъбийдан кўра Ҳасан Басрийга мойил бўлиб, уни кўпроқ иззат-икром билан сийлаб кузатиб қўйди. Икковлари волийнинг ҳузуридан чиқишиб, масжид тараф юра бошлаганларида, атрофларига одамлаб йиғилиб, волий билан бўлган суҳбат ҳақида сўрадилар. Шаъбий одамларга юзланиб:

— Эй одамлар, ичларингизда кимда ким ҳар қандай ўринда ҳам Аллоҳ таолони махлуқотларидан ортиқ қўя олса шуни қилсин! Аллоҳга қасамки, Ҳасан Басрий волийга айтган сўзларни мен ҳам билар эдим, лекин мен ўз сўзим билан волийни риоя қилган бўлсам, Ҳасан Басрий эса Аллоҳнинг риоясини қилиб сўз сўзлади... Натижада Аллоҳ мени волийнинг назаридан узоқлатди, Ҳасан Басрийни эса волийга яқин ва маҳбуб қилди, — деди.

***

Ҳасан Басрий саксон йилга яқин умр кечириб, бу йиллар орасида дунёни илм, ҳикмат ва маърифат билан тўлдирдилар. Келажак авлодга қолдирган бебаҳо

мерослари — асрлар оша қалбларга улфат бўлиб қолган, қалбларни титратиб, таъсирлантирадиган, кўзлардан шашқатор ёшлар оқизадиган, адашганларни Аллоҳга йўлайдиган, бепарво-ғофилларни эса дунёнинг ҳақиқати ва ундаги одамларнинг ҳоли билан огоҳ қиладиган ваъз-насиҳатларидир. Дунё ва унинг ҳоли ҳақида сўраган сўровчига айтган сўзлари, шулардан бир намунадир:

— Дунё ва охират ҳақида мендан сўрайдиган бўлсанг, сенга шуни айтаман. Дунё билан охиратнинг мисоли, мащриқ билан мағрибга ўхшайди... Қачон уларнинг бирига яқинлашсанг, бошқасидан узоқлашасан. Менга бу дунёни сифатлаб беринг дейсан!!... Аввали офат-бало, охири йўқлик-фано бўлган дунёнинг нимасини сенга сифатлай... Ҳалолига ҳисоб қилинса, ҳаромига азобга қолинса... Бойлар мафтун бўлса, камбағаллар маҳзун қолса... Яна ўзи ва одамлар ҳоли ҳақида сўраган кишига айтган ушбу сўзлари:

— Ҳолимизга вой бўлсин, ўзимиз учун нима қилдик?! Динимизни оздириб, дунёмизни семирттирдик... Ахлоқимизни эскиртиб, буюм ва либосларимизни янгиладик... Биримиз ёнбошлаб бемалол, бировнинг молини ейдиган бўлди... Таоми зўрлик билан тортиб олинган... Хизматчини ҳақсиз ишлатган... Нордондан сўнг ширинни, совуқдан сўнг иссиқни, қуруғидан сўнг ҳўлини талаб қилган... Ҳатто тўйиб кетганидан товуш чиқариб кекиради, сўнг ҳазми таом талаб қилиб, овқатини ҳазм қилмоқчи бўлади... Эй аҳмоқ, сен овқатни эмас, дийнингни ҳазм қилмоқдасан...

— Муҳтож кўшнинг қаерда қолди?

- Қорни оч етим қариндошинг қаерда?
- Сенга кўз тикиб турган мискин-бечорачи?
- Аллоҳ таолони сенга буюрган амрлари қаерда қолди?
- Қаерда?!

Кошки сен сонлардан иборат эканингни, ҳар кун ўтганида бир сонга камайиб боришингни билсанг эди!

***

Бир юз ўнинчи ҳижрий йил, Ражаб ойининг аввали жума кечасида, Ҳасан Басрий Парвардигорининг чақириғига лаббай деб ижобат қилди... Тонг отиб, одамлар орасида унинг вафоти ҳақидаги хабар тарқганида, Басра ларзага тушди. Уни ювиб, кафанлаб, ҳаётининг аксарини олим, муаллим ва даъватчи бўлиб ўтказган ўша катта масжидда жумъа намозидан сўнг жанозалари ўқилиб, дафн қилишга олиб кетдилар... Ҳамма одамлар жанозага эргшиб кетдилар, ҳатто ўша куни Басранинг жомеъсида аср намози ўқилмади, чунки намоз ўқийдиган биронта одам ҳам қолмаган эди... Мана шу кун, Ҳасан Басрий Парвардигорининг хузурига кўчган кундан бошқа бирон кун ҳам Басра жомеъсида, намоз ўқилмай қолганини одамлар билмайдилар...

ҚОЗИ ШУРАЙХ

Шурайхдан сўрадилар: «Қай йўл билан бундай илмга эриша олдингиз?»
Шурайх деди: «Уламолар билан суҳбат қилиш, улардан ўрганиб ва ўргатиш билан эришдим».

Суфён Авсий

Мўминлар амири Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу бир аъробийдан от сотиб олдилар ва пулини нақд бериб, ўша ернинг ўзида отга миниб йўлларига раво-на бўлдилар. Аммо ҳали жуда ҳам узоқ кетмаслариданоқ, отда унинг юришига халақит берадиган нуқсонни кўрина бошлади. Умар розияллоҳу анҳу дарҳол ортга қайтиб, аъробийга шундай деди:

- Отингни қайтариб ол, уни айби бор экан.
- Қайтариб олмайман, эй мўмининлар амири, чунки мен уни сизга сотганимда у соппа-соғ эди.
- Ундай бўлса ўртамизда ажрим қиладиган бир кишини танла.
- Ўртамизда Шурайх ибн Ҳорис ҳакам бўлсин.

Умар розияллоҳу анҳу рози бўладилар ва икковлон муаммони ҳал қилиш учун Шурайхнинг олдига йўл олдилар. Шурайх аъробийнинг сўзини эшитгач,

Умар розияллоху анхуга юзланиб деди:

— Отни олганингизда у соппа-соғ эдими, эй мўминлар амири?

— Ҳа.

— Ундай бўлса, отни ё ўзингизда олиб қолинг, ё бўлмаса қандай ҳолда сотиб олган бўлсангиз шундайлигича қайтаринг.

Бундай одилона ҳукмдан қойил қолган Умар розияллоху анху Шурайхга қараб деди:

— Мана буни ҳукм деса бўлади... Ҳақ сўз ва одилона ҳукм. Сиз Куфага боринг, мен сизни у ерга қози этиб тайинладим.

Умар розияллоху анху Шурайхни қози этиб тайинлашларидан аввал ҳам у киши жамиятда ўз ўрнига эга бўлган, улуғ саҳобалар ва тобеинлар ичидаги илм ва фикр соҳиблари орасида ўзига яраша обрў-эътиборга сазовор кишилардан эди. Фозил ва етук инсонлар Шурайхдаги ўткир фаросат ва ўта ноёб заковатни, олий хулқ ва бой ҳаётий тажрибани кадрлар эдилар.

***

Шурайх ибн Ҳорис асли яманлик, Кинда қабиласидан бўлиб, оғир кечган ҳаётининг ярмини жоҳилиятда ўтказган киши эди. Араб Ярим Ороли ҳидоят нури билан мунаввар бўлиб, Ислом нури Яман ерларига ҳам етиб боргач, Шурайх Аллоҳ ва Унинг Расулига иймон келтирган, ҳидоят ва ҳақ чақириқни лаббай деб қабул қилган илк мусулмонлардан бўлди.

Шурайхнинг фазилатини қадрига етган, унинг одоб-ахлоқи ва бошқалардан устун жиҳатларини билган инсонлар, унинг иймонга мушарраф бўлгач,

Мадинага эртaroқ келиб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан кўришиш насиб қилмаганига афсус қилардилар. Қани эди, унга Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам Рафиқул аълога йўлиқишларидан аввал у зот билан учрашиш, мусаффо чашмаларидан билвосита эмас, бевосита қониб-қониб симириш, иймон неъматини насиба қилгандан сўнг, саҳобийлик шарафини ҳам насиб қилганида эди, деб орзу қилардилар. Дарҳақиқат, шундай бўлганида, у барча яхшиликларни ўзида жамлаган бўлар эди. Аммо инсоннинг хоҳиши эмас, тақдирда битилгани бўлар экан...

Умар Форук розияллоҳу анҳу, гарчи ўша пайтда Ислом осмони ҳали-ҳануз Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобаларидек ёрқин юлдузлар билан порлаб турган бўлса-да, тобеинлардан бўлган кишини қозилиқдек катта ва масъулиятли мансабга тайинлаб хато қилмаган эдилар. Умар розияллоҳу анҳунинг фаросати ва тадбирларининг нақадар тўғри экани кунлар ўтиши билан ўз исботини топди. Шурайх мусулмонлар ўртасида узлуксиз олтмиш йил қозилиқ қилди. Уни бу мансабда қолишини, кетма-кет келган халифаларнинг барчалари — Умар, Усмон, Алий ва Муовия розияллоҳу анҳумлар ва улардан кейинги Умавий халифалар ҳам маъқул топдилар. Ҳажжожнинг волийлик даврида Шурайх қозилиқдан озод қилишларини талаб қилди. Бу вақтда у ўзининг сермазмун ва узун умрининг бир юз еттинчи йилига қадам қўйган эди.

Исломда қозилиқ тарихи Шурайхнинг қозилиқ соҳасида бошдан кечирган ажойиб ва ҳайратомуз ҳолат-ҳодисалар билан безатилиб, каттаю-кичик

мусулмонларнинг Шурайх амалда кўрсатиб берган Аллоҳнинг шариатига гўзал тарзда бўйсунिशлари ила порлаб турибди. Ана шундай ибратга тўла воқеалардан бири, Алий ибн Абу Толиб розияллоху анху ўзи учун қадрли бўлган совутини йўқотиб қўйгани хусусидаги воқеадир. Совутини йўқотиб қўйган Алий розияллоху анху кўп ўтмай худди шу совутни Куфа бозорида бир зиммийнинг қўлида кўриб қолади. Зиммий совутни сотувга қўйган эди. Алий розияллоху анху совутга кўзи тушиши биланоқ уни танийди ва зиммийга қарата шундай дейди:

— Бу совут меники эди, фалон кечада, фалон жойда туямнинг устидан тушиб қолибди.

— Йўқ, бу менинг совутим, мана қўлимда турибди, эй мўминлар амири!

— Ахир бу менинг совутим, уни бировга сотган ҳам эмасман, ҳадя ҳам қилмаганман-ки, сеники бўлиб қолса?!

— Ундай бўлса ўртамизда мусулмонлар қозиси ажрим қилсин.

— Инсоф қилдинг, қани юр бўлмаса.

Икковлари Шурайх қозининг ҳузурига бордилар. Қозихонага — Шурайхнинг ҳузурига киришгач, Шурайх Алий розияллоху анхудан сўради:

— Қандай даъвоингиз бор, эй мўминлар амири?

— Мана бу совут менинг совутим эди, уни фалон кечада, фалон ерда йўқотиб қўйган эдим. Баногоҳ уни мана бу кишининг қўлида кўриб қолдим. Унга бу совут олди-сотди йўли ёки ҳадя орқали келмаган.

Шурайх зиммийга қараб деди:

— Сен нима дейсан?

— Совут меники, мана қўлимда турибди.

Мўминлар амирини ёлғон гапиришда айбламайман.

Шурайҳ Алий розияллоху анхуга деди:

— Эй мўминлар амири, сиз гапираётган гапингизда содиқ эканингиз ва бу совут сизники эканида менинг қалбимда заррача ҳам шак-шубҳа йўқ. Лекин қилаётган бу даъвоингизнинг рост эканига икки гувоҳ олиб келишингиз шарт.

— Ҳа, албатта. Хизматкорим Қанбар ва ўғлим Ҳасан мен учун гувоҳлик берадилар.

— Ўғилнинг ота учун гувоҳи ўтмайди, эй мўминлар амири.

— Субҳаналлоҳ! Жаннат аҳлидан бўлган кишининг гувоҳлиги ўтмайдими?!... Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва салламнинг: «Ҳасан ва Ҳусайн жаннат аҳли йигитларининг саййидидирлар», деганларини эшитмаганмисиз?

— Эшитганман, эй мўминлар амири, лекин мен фарзанднинг ота учун берган гувоҳлигини қабул қилмайман.

Шунда Алий розияллоху анху зиммийга қараб деди:

— Совут сенга бўлақолсин, мени бу икковидан бошқа гувоҳим йўқ.

— Эй мўминлар амири, чиндан ҳам совут сизники, — деди Алий розияллоху анхунинг гапидан ҳайратга тушган зиммий, — Ё Аллоҳ! Мўминлар амири менингдек бир зиммий билан қозига бориб даъволашса-ю, қози эса менинг фойдамга, унинг зарарига ҳукм чиқарса-я! Мана шундай одилликка буюрувчи дин ҳақ эканига гувоҳлик бераман. Аллоҳдан ўзга ҳақ маъбуд йўқлигига ва Муҳаммад соллаллоху алайҳи ва саллам Аллоҳнинг бандаси ва Расули эканига

гувоҳлик бераман. Эй қози жаноблари, ҳақиқатда бу совут мўминлар амирининг совутидир. Мен Сиффинга (Шом вилоятидаги жойнинг номи) йўл олган лашкарнинг кетидан кетаётиб, унинг кул ранг туясидан тушиб қолган совутини олган эдим.

— Модомики мусулмон бўлдинг, бундан буён бизга биродарсан... Мана шу совут ва унга қўшимча мана бу от ҳам мендан сенга ҳадя, — деди Алий розияллоҳу анҳу.

Бу воқеадан кўп ўтмай, мазкур одам Алий розияллоҳу анҳу бошчилигида хаворижларга қарши бўлиб ўтган Нахравон жангида шаҳид бўлади.

***

Шурайхнинг ажойиботларига далолат қилувчи яна бир воқеа:

Кунларнинг бирида Шурайхнинг ўғли отасига:

— Отажон, мен билан бир қавм ўртасида келишмовчилик юз берди. Эшитиб кўринг, агар ҳақ мен тарафда бўлса, улар билан даъволашаман. Борди-ю, ҳақ улар тарафда бўлса, уларни сулҳга чақираман, — дея, отасига ҳолатни баён қилди. Шурайх воқеа тафсилотларини эшитиб бўлгач:

— Улар билан даъволашавер, — деди. Отанинг маслаҳати билан ўғил уларни қозига бориб даъволашишга чақирди. Улар рози бўлишиб, ҳаммалари қозининг хузурига бордилар. Шурайх икки томон даъвосини эшитгач, қавмнинг фойдасига, ўғлининг зарарига ҳукм қилди. Ота бола уйга қайтгач, ўғли:

— Ота мени шарманда қилдингиз.. Аввал сиз билан маслаҳатлашмаганимда эди, сизни маломат қилмаган бўлардим, — деди. Шунда Шурайх ўғлига

деди: «Эй ўғлим, Аллоҳга қасамки, сен мен учун улардан суюклироқсан. Лекин Аллоҳ азза ва жалла менга сенданда Азиздир! Менга маслаҳат солганинда, ҳақ улар тарафида эканини сенга айтмаганим, сен буни билгач, уларни сулҳга кўндиришинг, натижада, уларнинг баъзи ҳақлари зое бўлишидан кўрқдим. Шунинг учун сенга шундай деган эдим».

***

Яна бир нодир ҳолат: Шурайҳнинг ўғли маҳкамага тортилган бир кишига кафил бўлиб ўртага тушди. Шундан сўнг у киши маҳкамадан қочиб кетади. Шурайҳ кафил бўлиб ўртага тушган ўғлини, қочиб кетган кишининг ўрнига қамоқга ташлайди ва ўзи ҳар куни ўғлининг олдига қамоққа овқат олиб бориб туради.

Баъзан қозихонага даъволашиб келганларнинг гувоҳларидан Шурайҳнинг кўнгли тўлмас, аксинча, қалбида уларга нисбатан шубҳалар пайдо бўларди. Аммо гувоҳлар гувоҳликка ярайдиган ва рад қилиш мумкин бўлмагани учун, уларни қабул қилишдан ўзга чора топмас эди. Лекин улар гувоҳликка ўтишларидан аввал, уларга насиҳат қилиб бундай дер эди: «Менга қулоқ солинглар! Аллоҳ сизни ҳидоятда қилсин. Сиз бу кишига гувоҳлик беришингиз билан унга ҳукм қилган бўласиз. Мен қиёматда сизларни рўкач қилиб дўзахдан сақланаман, аслида дўзахдан сақланадиган ишни қилиш сизларга лозимроқдир. Гувоҳлигингиз чин бўлмаса, ҳозир гувоҳликка ўтмаслик имконингиз бор». Агар шундан кейин ҳам улар гувоҳликка ўтишда қаттиқ туриб олсалар, унда бу гувоҳларни олиб келган кишига қарата: «Билиб қўй,

мен буларнинг гувоҳлиги билан сенга ҳукм чиқараман, аммо билиб турибманки, ҳақ сен тарафда эмас, лекин мен гумон билан эмас, балки гувоҳларнинг шаҳодати билан ҳукм қиламан. Мен чиқарган ҳукм сенга Аллоҳ ҳаром қилган нарсани ҳалол қилиб бермайди», дер эди.

Қози Шурайх ўзига шиор қилиб олган ва қозихонада тез-тез айтиб турадиган сўзлардан бири қуйидаги сўзлар эди:

«Эртага қиёматда золим киши аслида ким ютқизганини билиб олади. Золимлар азобни кутсалар, мазлумлар адолатни кутадилар. Қасам ичиб айтаманки, Аллоҳ учун бирон нарсани тарк этган киши, уни қўлдан бой бергани учун асло пушаймон қилган эмас».

***

Шурайх фақатгина Аллоҳ, Унинг Китоби ва Расулига тааллуқли бурчини адо қилибгина қолмай, балки мусулмонларнинг олим ва амирлари ҳамда омма халққа ҳам қўлидан келган эзгуликни улашар, уларга нисбатан зиммасидаги вазифасини садоқат билан бажарар эди. Бунга қуйидаги воқеани далил қилиш мумкин:

Бир киши дўстидан шикоят қилаётганини эшитиб қолган Шурайх, уни қўлидан ушлаб четга тортдида, унга шундай деди: «Укажоним, сенга насиҳатим Аллоҳ азза ва жалладан ўзгага шикоят қилишдан сақлан. Чунки сен шикоят қилган киши ё дўст, ёки душман бўлади... Дўст бўлса унинг кўнглини ранжитасан, душман бўлса устингдан кулади, уни севинтирасан». Сўнгра унга қарата: «Менинг

мана бу кўзимга боқ», деб бир кўзига ишора қилди, Аллоҳга қасамки, мана шу кўзим билан ўн беш йилдирки на бир одамни ва на теварак-атрофни кўра оламан... Ўн беш йилдан бери шу кўзим кўрмайди, аммо ҳеч кимга бу ҳақда шикоят қилмаганман. Сенга ибрат бўлсин деб айтдим, холос. Солиҳ банда Яъқуб алайҳис-саломнинг сўзларини эшитмаганми-сан: «Албатта, мен дарду ҳасратимдан фақат Аллоҳнинг Ўзига шикоят қиламан...» (Юсуф: 86). Бошингга бирон мусибат тушса Аллоҳгагина шикоят қил, Унга дардингни тўкиб сол, зеро Аллоҳ сўралувчиларнинг энг саховатлиси ва дуони ижобат қилишга энг яқин Зотдир».

Шурайҳ бир кишининг бошқа бир кишидан тиланаетганини кўриб: «Эй биродар, ким ўзига ўхшаган одамдан ҳожатини ўташини сўраса, ўзини қулликка маҳкум қилган бўлади. Агар сўралувчи унинг ҳожатини ўтаса, бу билан уни қул қилган бўлади. Борди-ю, ҳожатини ўтамай рад қилса, иккаласига ҳам хорлик етади... Бирига бахиллик хорлиги, яна бирига эса рад қилиниш хорлиги. Шунинг учун сўрасанг Аллоҳдан сўра. Ёрдам сўрасанг ҳам Аллоҳдан сўра. Шунин билки, банда учун Аллоҳнинг мадади ва тавфиқисиз бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб ҳам ва бу ҳолатда давом этиш учун қувват ҳам бўлмайди», деб насиҳат қилди.

***

Кўфада вабо касали тарқаганида Шурайҳнинг бир дўсти вабодан қочиб «Нажаф» деган тарафларга кетиб қолади. Шунда Шурайҳ дўстига мана бундай мазмунда хат юборган экан: «Аммо баъд... Дўстим,

сен ташлаб кетган ер сенга ажалингни яқин қилмас ва тақдирда битилган умрингни сендан тортиб олмас эди. Сен борган у ерлар ҳам, чора-тадбир қилиш Уни ожиз қолдирмайдиган ва Ундан қочиб қутулиб бўлмайдиган Зотнинг қабзидадир. Биз ҳам, сен ҳам бир Подшоҳнинг бисотидамиз. «Нажаф» эса қудрат Эгасига яқинроқдир».

***

Буларнинг барига қўшимча тарзда Шурайх жуда қобилиятли, хилма-хил мавзуларда шеър ёзадиган қалами ўткир шоир ҳам эди. Ривоятларга кўра Шурайхнинг ўн ёшлардаги, жуда ўйинқароқ, шўх бола-си бор экан. Бир куни болани излаб борса, мактабдан кетиб, итларни томоша қилаётган экан. Уйга қайт-гач ўғлидан: «Намоз ўқидингми?» деб сўраганида, у: «Йўқ», деб жавоб берибди. Шунда қоғоз ва қалам келтиришга буюриб, боланинг тарбиячисига ушбуларни битган экан:

(Шеърнинг мазмуни):

«Илакишиб итларга, намозини ташлади,
Ёмонларга қўшилиб, дилимизни ғашлади.
Хузурингизга ушбу мактуб ила борганда,
Адаб беринг яхшилаб, таъзирин есин анда.
Уришга ҳожат бўлса, майли, дарра урингиз,
Уч даррадан ошиғи кўплик қилар, билингиз.
Қаршингиздаги бола гарчи шўхдир, ёмондир,
Бироқ бизга жигарбанд, бизга ширин бир жондир».

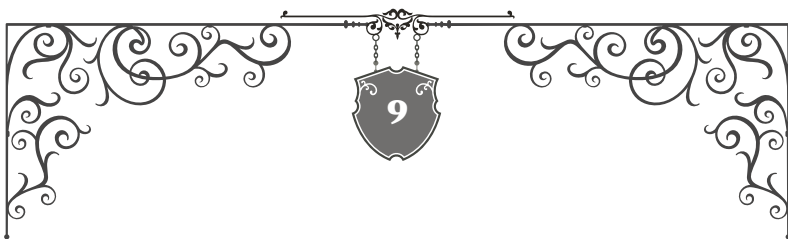
***

Умар Форукдан Аллоҳ рози бўлсин, дарҳақиқат, у Исломдаги қозилик мансабини соф ва адолатли қози

билан зийнатлаб кетди... Муслмонлар то бугунги кунга қадар унинг Аллоҳ таолонинг шариатига доир илмий зиёсидан, Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг суннатлари хусусидаги тушунчасининг нуридан баҳра оладиган ҳамда қиёмат кунда бошқа умматлар олдида у билан фахрланадиган ёрқин чироқни уларга инъом этди.

***

Қози Шурайҳни Аллоҳ раҳмат қилсин... Олтмиш йил мобайнида одамлар орасида адолатни барпо қилиб турди... Бирон кимсага жабр-зулм қилмади, ҳақдан бурилмади, шоҳу гадога баб-баравар муомала қилди.

МУҲАММАД ИБН СИЙРИН

«Муҳаммад ибн Сийриндек тақвоси-
да фақихроқ ва илмида тақволироқ
кишини кўрмадим».

Муварриқ Ижлий

Анас ибн Молик розияллоҳу анҳу қулликдан уни озод қилган, ҳамда ўз хунари орқали катта даромад ва кўп яхшиликларни қўлга киритган, моҳир мисгар уста Сийрин, динининг қолган ярмини мукаммал қилишга, яъни уйланишга қарор қилади. Излай-излай охири мўминлар амири Абу Бакр Сиддиқ розияллоҳу анҳунинг София исмли чўриларини ихтиёр этади.

София ёш бўлишига қарамай, заковатли, гўзал хулқли, ўзига яраша яхши хислатларга эга бўлган хушрўй чўрилардан бўлиб, бунга қўшимча у Мадина аёлларидан уни таниганларига, хоҳ ўзининг тенгқўр дугоналарига бўлсин ва хоҳ унинг фикр ва сулукдаги жиддийлигини ўзларига ўрнак қилиб олган кекса аёлларга бўлсин, баб-баравар маҳбуба ва хоссатан Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг завжалари, айниқса Оиша онамизга, Аллоҳ барчаларидан рози бўлсин, жуда суюкли эди.

Шундай қилиб, Сийрин Софиянинг қўлини сўраб совчи қўйди. Буни қаранки Абу Бакр Сиддиқ розияллоҳу анҳу чўриларига совчи қўйган йигитни, худди меҳрибон ота ўз қизига совчи қўйган йигитни суриштиргани каби суриштира бошлайдилар. Аслида бунинг ажабланарлик ери йўқ, сабаби София Абу Бакр Сиддиқнинг қалбларидан фарзанддек манзилатда жой олган ва бундан ташқари Сиддиқ розияллоҳу анҳуга Аллоҳ таоло томонидан қўйилган омонат ҳам эди-да. Шунинг учун совчи йигитнинг дини, хулқи ва бошқа зарур сифатлари ҳақида диққат билан қизиқиб ва эринмай суриштириб чиқдилар. Йигит ҳақида Анас ибн Моликдан сўраганларида Анас розияллоҳу анҳу:

— Эй мўминлар амири, Софияни Сийринга иккиланмай никоҳлаб бераверинг, Софиядан хавотир олманг, мен Сийринни дини-ю хулқи рози қиладиган, ўта мурувватли деб биламан. Холид ибн Валид «Айнут Тамр» жангидан асир қилиб Мадинага олиб келган қирқ қулнинг ичидан Сийрин менинг улушимга тушган эди. Ана шундан бери мен бу йигитни фақат яхшилигини биламан, — деди.

Шундан сўнг Абу Бакр Сиддиқ розияллоҳу анҳу Софиюни Сийринга никоҳлаб беришга рози бўлдилар ва мушфиқ ота ўзининг суюмли қизига яхшилик қилгани каби, чўриларига ҳам яхшилик қилиш мақсадида, қизлар ҳавас қиладиган, Мадинанинг анчамунча ҳур қизлари ҳам эриша олмайдиган даражада чиройли тўй қилиб бердилар. Бу муборак тўйга бир қанча саҳобаи киромлар, улардан ўн саккизта Бадр иштирокчилари ҳозир бўлдилар... Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ваҳий котиблари

Убай ибн Каъб розияллоҳу анҳу икки ёшнинг ҳаққи-га дуо қилдилар, ҳозир бўлганлар эса «Омийн», деб туришди. Келинни уммаҳотул мўмининдан уч она-миз ясантирдилар, Аллоҳ барчаларидан рози бўлсин.

Аллоҳ таоло ушбу муборак никоҳнинг самараси ўлароқ, бу ёш келин-куёвга, йиллар ўтиб тобеинларнинг буюкларидан, мусулмонларнинг энг нодирларидан бўлиб етишган бир ўғил фарзанд инъом этди... У Муҳаммад ибн Сийрин эди.

***

Келинг, яхшиси бу улуғ тобеиннинг ҳаётини аввалидан ҳикоя қилиб берай...

Муҳаммад ибн Сийрин Усмон ибн Афвон розияллоҳу анҳунинг халифалик даврида, аниқроғи унинг тугашига икки йил қолганда дунёга келди. Ҳар бир бурчагида парҳезкорлик ва тақво ифори уфуриб турган хонадонда тарбия топди. Ақл-заковатли, доно бу бола, балоғатга яқинлашганида, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг масжидларини Зайд ибн Собит, Анас ибн Молик, Имрон ибн Ҳусайн, Абдуллоҳ ибн Умар, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Зубайр, Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳум каби буюк саҳобалар ва тобеинларнинг улуғлари билан тўла ҳолда топиб, уларнинг илм чашмаларига, худди ташна кишининг зилол сувга талпингани каби юзланиб, Аллоҳнинг Китобидаги илмларидан, диндаги билимларидан ва Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳадисларининг ривоятларидан, ақлини ҳикмат ва илмга, нафсини салоҳият ва ҳидоятга лиммо-лим қилгудек қониқиб-қониқиб симирди. Сўнгра оиласи билан бирга Басра шаҳрига қўчиб бориб, ўша ерни ўзига ватан тутди.

Умар розияллоҳу анҳу халифалик даврининг охирроғида асос солинган Басра шаҳри, ёш бўлишига қарамай, ўша асрдаги Ислому умматининг кўпгина хусусиятларини намоён қилиб турар эди.

У — Аллоҳ йўлида жиҳод қилаётган мусулмон лашкарлари учун ҳарбий қароргоҳ... Ироқ ва Форс аҳлидан Аллоҳнинг динига кирувчилар учун таълим ва иршод маркази... Ва яна у, дунёси учун худди абдий яшайдигандек амал қиладиган ва охирати учун эса гўё эртага ўладигандек амал қилувчи жиддий Иломий жамиятнинг сиймоси эди.

***

Муҳаммад ибн Сийрин Басрадаги янги ҳаётини икки бир-бирига тенг ва ёнма-ён йўлда юриш ила давом эттирди: кунининг ярмини илм ва ибодатга, қолган ярмини эса касб ва тижоратга ажратди. Тонг отиб, дунё Роббул оламиннинг нури ила мунаввар бўлгач, Басранинг масжидига бориб таълим олар ва бошқаларга ҳам ўргатар, кун ярмидан ўтгач эса бозорга бориб олди-сотди билан шуғулланар, кеч тушиб, қоронғулик коинотга ўз пардасини тортгач, уйининг меҳробида қоим бўлган ҳолда Қуръон тиловатига шўнғиб, Раҳмон таолодан кўрққанидан қалб ва кўз ёшларини тўкар, унинг қалб томирларини ёргудек инграшларини эшитган оила аҳли ва бир девор қўшнилариининг унга раҳмлари келар эди.

Муҳаммад ибн Сийрин бозорда юрганда ҳам одамларга охиратни эслатиб, дунёга берилиб қолишдан огоҳлантирар, уларни Аллоҳ таолога яқин қиладиган йўлларга йўллаб, ўзаро келишмовчиликларини ҳал қилиб юрарди. Вақти-вақти билан

маҳзун диллардаги ғашликларни кетгазувчи ҳазилнамо гаплардан ҳам гапириб турар, аммо бу унинг одамлар қаршисидаги виқори ва ҳайбатини ҳеч ҳам туширмас эди. Дарҳақиқат Аллоҳ таоло унга дохийлик ва ҳайбат-салобат инъом қилганидан, гаплари таъсирли, одамлар мамнуният билан қабул қилар эдилар. Бозорда савдога берилиб ғафлат босган одамлар, уни кўрганларида, дарҳол ғафлатдан уйғониб, ҳушёр тортиб, Аллоҳ азза ва жаллани эсга олар, таҳлил (ла илаҳа иллаллоҳ) ва такбирлар айтар эдилар. Айниқса унинг амалий сийрати одамларга энг яхши муршид эди... Тижоратида икки иш кўндаланг бўлиб қолса, гарчи дунёсига зарар бўлса ҳам, динига фойдалисини олар эди.

***

Дин асрорларини чуқур билиши ва ҳалол ҳаром масалаларига тўғри қараши, одамлар кўзига қизиқ туюлган қарорлар қилишга уни ундарди. Шулардан бири: «Бир киши унинг зиммасида икки дирҳам қарзи борлигини ёлғон даъво қилиб келганида, Муҳаммад ибн Сийрин бундан бош тортади. У киши икки дирҳам деб қасам ичмаса керак деган гумонда:

— Қасам ичасизми? — деганида.

— Ҳа, қасам ичаман, — деб икки дирҳам қарз эмаслигига қасам ичади. Шунда одамлар:

— Эй Абу Бакр, кечагина сиздан бошқа бирон одам шубҳаланмайдиган нарсада ўзингиз шубҳа қилиб қирқ минг дирҳамни тарк этгандингиз, арзимас икки дирҳам деб ҳам қасам ичасизми? — деганларида. Муҳаммад ибн Сийрин:

— Ҳа, қасам ичаман... Сабаби, бу кишининг ҳаром

ейишини хоҳламайман, чунки мен бу икки дирҳам унга ҳаром эканини биламан-да, — деб жавоб бердилар.

Муҳаммад ибн Сийриннинг илм мажлиси эзгулик, яхшилик ва панду насиҳатдан иборат мажлис бўлиб, агар унинг ҳузурида бирон кимса ёмонлаб қолинса, дарҳол ўша кишининг яхши хислатларини эслатиб қўярди. Ҳатто бир кишининг вафот этиб кетган Ҳажжожни ҳақорат қилаётганини эшитиб: «Ҳой биродар, бас қил! Ҳажжож Парвардигорининг ҳузурига кетди. Сен ҳам Аллоҳ аза ва жалланинг ҳузурига борганинга, ҳаёти дунёда қилган энг кичик гуноҳингни, Ҳажжож қилган энг катта гуноҳдан ҳам ўз нафсинга қаттиқроқ эканини кўрасан... Ҳар бирингиз учун у Кунда ўзига етарли ташвиш бўлур. Шунинг билан Аллоҳ таоло Ҳажжождан у кимга зулм қилган бўлса қасосини олгани каби, Ҳажжожга зулм қилганлардан ҳам қасос олади. Бугундан кейин бировни ҳақорат қилиш билан овора бўлмагин».

***

Тижорат сафарига кетаётган бирон кимса хайрлашиш учун Муҳаммад ибн Сийриннинг олдига келса, унга насиҳат қилиб:

— Биродарим, сизга насиҳатим аввало Аллоҳ аза ва жалладан кўрқинг, тақво қилинг... Ризқингизни фақат ва фақат ҳалол йўллар билан топинг. Сиз ризқингизни ҳалол бўлмаган йўллар билан топсангиз ҳам, барибир тақдирда ёзилганидан кўпроғини топа олмайсиз, — деб кузатиб қўярди.

Муҳаммад ибн Сийрин Умавийлар амирлари билан ҳам ўзига хос мавқеъда эди. Улар билан кўриш-

ганида маломатдан қўрқмай ҳақ сўзни гапирганига тарих шоҳиддир. Чунки у Аллоҳ учун, Росули учун ва муслмонларнинг имомлари учун холис насихат қиларди. Шулардан бири:

«Ироқ ва Хуросон ҳокими, Умавийларнинг катталаридан бўлган Умар ибн Хубайра Фазорий Муҳаммад ибн Сийринни ҳузурига чорлаб чопар юборади. Ҳокимнинг даъватини ижобат қилиб Муҳаммад ибн Сийрин жияни билан йўлга тушади. Ҳокимнинг олдига киришганда у Муҳаммад ибн Сийринни иззат-икром билан кутиб олиб, тўрга ўтказади ва дин ва дунё ишларидан кўп масалаларни сўраб олади. Сўхбат асносида ҳоким:

— Эй Абу Бакр, шахрингиз аҳолисини қай аҳволда қолдириб келдингиз? — деб сўраганида. Муҳаммад ибн Сийрин:

— Шаҳар аҳолиси ичида зулм кенг тарқагандир, сиз эса бундан беҳабарсиз... Шунда Муҳаммад ибн Сийриннинг жиянлари елкаларини босиб, гапдан тўхташларини талаб қилганида, жиянларига қараб:

— Сен булар ҳақида масъул эмассан, аммо мен масъулман. Бу «гувоҳлик»дир ахир... «Ким (гувоҳликдан бош тортиш билан) уни яширса, бас, албатта унинг қалби осий — гуноҳқордир», деди. Сўхбат ниҳоясига етганида, Умар ибн Хубайра Муҳаммад ибн Сийринни қандай иззат-икром билан кутиб олган бўлса, ундан-да зиёда ҳурмат-эҳтиром билан кузатиб қўяди ва ортларидан уч минг динор бериб юборади. Муҳаммад ибн Сийрин динорларни олмайдилар. Жиянлари:

— Ҳокимнинг ҳадясини нима сабабдан олмадингиз? — деб сўраганида. Улуғ тобеин:

— Ҳоким ҳадяни, менда яхшилик бор деган ўйда берган. Агар ҳоким ўйлаганидек мен яхшилик аҳлидан бўлсам, ҳокимнинг берганини олиш менга лойиқ бўлмайди. Агар у ўйлаганидек бўлмасам, буни олмаслигим менга авлороқдир, — деб жавоб бердилар.

***

Аллоҳ таоло Муҳаммад ибн Сийриннинг содиқлигини имтиҳон қилишни хоҳлаб, мусулмонларга етадиган машаққатларга рўбарў қилди... Шулардан бири:

«Улуғ тобеин насияга қирқ минглик ёғ сотиб оладилар. Ёғ солинган идишларнинг бирини очганларида, ўлган сичқоннинг титилиб ётганини кўрадилар. Ўзларига: «Бу идишлардаги ёғларнинг ҳаммаси идишларга алоҳида-алоҳида солинишдан аввал мойжувозда бир идишда бўлган. Демак бу нажосат фақат мана шу идишдаги ёғга хос эмас. Агар ёғинга сичқон тушиб ўлиб титилиб ётибди, мен бу айбли молингни олмайман, деб ёғни эгасига қайтариб берсам, у ёғни одамларга сотиб юбориши мумкин», деб ёғнинг ҳаммасини тўкиб юборадилар. Бу иш, тижоратлари қаттиқ касодга учраб қолган вақтга тўғри келган эди. Шундай қилиб катта қарзга кириб қоладилар. Ёғнинг эгаси ҳаққини талаб қилганида, қарзни тўлашга қодир бўла олмайдилар. У волийга шикоят қилади, волий бўйниларидаги қарзни адо қилмагунларича Муҳаммад ибн Сийринни қамаб қўйишга амр қилади. Қамокда узоқ муддат қолиб кетганларини ва яна улуғ тобеиннинг диндаги салобатлари, тақволари ва ибодатларини кўрган қамок нозир раҳми келиб:

— Эй шайх, кеч киргач уйингизга бориб, оилангиз билан кечани ўтказиб кела қолинг, тонг отгач қайтарсиз. Қамоқдан озод бўлиб чиққунингизгача шундай қилиб турақолинг, — деганида. Муҳаммад ибн Сийрин:

— Аллоҳга қасамки, мен асло бундай қилмайман.

Қамоқ нозири:

— Нима учун?

Муҳаммад ибн Сийрин:

— Волийга хиёнат қилишингда сенга ёрдамчи бўлиб қолмаслигим учун, — деб жавоб берган эканлар.

***

Муҳаммад ибн Сийриннинг қамоққа тушишлари, улуғ саҳобий Анас ибн Молик розияллоҳу анҳунинг дунёдаги охириги дамларига тўғри келиб қолди. Улуғ саҳобий вафотларидан сўнг ювиш, кафанлаш ва жанозаларини ўқишни Муҳаммад ибн Сийрин бажаришини васият қиладилар. Анас ибн Молик вафот этгач, одамлар волийга келиб, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга ўн йил хизмат қилган улуғ саҳобийнинг сўнги васиятлари ҳақида хабар бериб, васиятни бажариш учун Муҳаммад ибн Сийринни қамоқдан чиқариб туришга изн сўрайдилар, волий рухсат беради, аммо қамоқга бориб Муҳаммад ибн Сийринга ҳолатни баён қилишганида, улуғ тобеин: «Токи қарзимнинг эгаси изн бермагунича чиқмайман, чунки мен устимда унинг ҳаққи борлиги учун қамалганман», деб жавоб берадилар. Ҳақдор ҳам рози бўлгач, қамоқдан чиқиб, Анас розияллоҳу анҳуни ювиб, кафанлаб, жанозаларини ўқиб, сўнг аҳли-оилаларини кўриш

учун уйларига ҳам бормаи яна қамоққа қайтиб келадилар.

***

Муҳаммад ибн Сийрин етмиш етти йил умр кечирдилар... Умрлари тугаб, ўлим келганида, ўлим уни дунё юкларидан енгил, ўлимдан кейинги ҳолатлар учун зоди роҳилаларини оғир ҳолатда топди...

Ўз замонасидаги обида аёллардан бўлган Ҳафса бинти Рошид ҳикоя қилади: «Тоат-ибодатга берилган жуда обид киши бўлган Марвон Маҳмалий бизнинг кўшнимиз эди. Шу киши вафот этганида қаттиқ ғамга ботган эдик. Туш кўрибман, тушимда ана шу обид кўшнимизни кўриб:

— Эй Абу Абдуллоҳ, Аллоҳ таоло сизни нима қилди? — деб сўрадим. У:

— Роббим мени жаннатга киритди, — деди.

— Кейин нима бўлди?

— Кейин ўнг тараф эгаларининг олдига олиб чиқилдим.

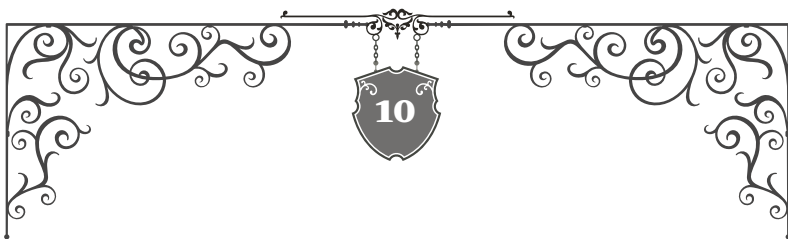
— Кейин нима бўлди?

— Кейин муқарраблар (Аллоҳга яқин қилинган пешқадамлар) олдига олиб чиқилдим.

— У ерда кимларни кўрдингиз?

— Ҳасан Басрий ва Муҳаммад ибн Сийринни... деди.

РАБИА АР-РОЪЙ

«Рабиадан кўра суннатни сақловчи-
роқ кишини кўрмадим».

Ибн Можашун

Ҳозир биз ҳижратнинг эллик биринчи йилида ту-
рибмиз...

Булар ернинг мағрибу машриқида от суриб, ба-
шарият учун соф ақийдани кўтариб, ёрдам ва ислоҳ
қўлини чўзиб, инсониятни ўзи каби инсонларга қул-
лик қилишдан озод этиб, шериги йўқ ёлғиз Аллоҳ-
гагина қуллик қилдирадиган шариатни ёйиб юрган
мусулмон лашкарлари...

Бу эса Хуросон амири, Сижистон фотиҳи, музаф-
фар қўмондон, улуғ саҳобий Робеъ ибн Зиёд Ҳори-
сий розияллоху анҳу Аллоҳ йўлида жанг қилувчи
лашкарнинг аввалида, ундан ҳеч ажралмас, шижоат-
ли ғуломи Фаррух билан кетмоқда. Аллоҳ таоло унга
Сижистон ва бошқа ерларни фатҳ қилиш шарафини
ато этгач, улуғ саҳобий ўзларининг сермазмун ҳаёт-
ларинининг охирида Сайхун дарёсидан кечиб, Мо-
вароуннахр диёрларида тавҳид байроғини олий қи-
лишни азм қиладилар. Робеъ ибн Зиёд розияллоху
анҳу кутилаётган жангга қаттиқ тайёргарлик қилиб,

Аллоҳнинг душманларини тор-мор қилиб ташлашга шайландилар. Жанг бошлангач Робеъ розияллоҳу анҳу ва унинг енгилмас лашкарлари шундай жасорат ва мардлик намоён қилдиларки, ҳали-ҳануз тарих бу фидоийликни олқиш ва мақтовлар билан ёд этади. Айниқса, улуғ саҳобийнинг ғуломлари Фаррух жанг майдонида шундай қаҳрамонлик ва пешқадамлик кўрсатдики, Робеъ розияллоҳу анҳу ҳам бундан ҳайратланиб, уни мақтаб, унга бўлган эҳтиромлари янада ошди. Жанг мусулмонларнинг тўлиқ ғалабаси билан ниҳоясига етди. Душман тор-мор қилинди. Шундан сўнг, Турк диёрлари, Суғд вилояти ва Хитой ерлари билан ораларини тўсиб турган дарёдан кечиб ўтдилар. Улуғ саҳобий ва қўмондон Робеъ розияллоҳу анҳу ва лашкар дарёни кечиб, қирғоқнинг бу тарафига қадамлари тегиши биланок, дарё сувида чиройли таҳорат олишиб, қиблага юзланиб, нусрат ато этган Аллоҳ азза ва жаллага шукрона қилиб икки ракаат намоз ўқидилар. Сўнг ғуломи Фаррухнинг жангдаги фидоийлигини гўзал тарзда тақдирлаган қўмондон саҳобий, уни озод этиб, қўлга киритилган ўлжадан унга тегишли улушни ажратдилар ва ўз ёнларидан ҳам катта миқдорда насиба қўшиб бердилар.

***

Бундай нурафшон, ёрқин кунлардан сўнг, Робеъ ибн Зиёд розияллоҳу анҳунинг ҳаётлари узоқ давом этмади. Орзулари рўёбга чиққанидан икки йил ўтиб, тақдирда битилган ажалларига вафо қилиб, Парвардигорлари ҳузурига рози бўлинган ва рози бўлган ҳолда кетдилар. Довюрак, шижоатли йигит Фаррух эса, ўзи-

нинг ғаниматлардан қўлга киритган катта улуши, сажоватли ҳожасининг ҳадяси ва бунга қўшимча бебаҳо ҳуррият ҳамда нодир жасорат ва қахрамонликка бой хотиралар билан Мадинаи Мунавварага қайтиб келди. Фаррух Мадинага келганида, чамаси ўттиз ёшдаги, билаги кучга тўлган, чавандоз, навқирон йигит эди. У ҳам бошқалар каби, уй-жой қилиб, уйланиб бола-чақа қилиш мақсадида, Мадина марказидан ҳовли сотиб олди. Ўзига жуфт қилиб эса, ақли расо, фазилат борасида етук, диндор, ёш жиҳатдан ҳам ўзига муносиб аёлни ихтиёр этди.

***

Шундай қилиб, Фаррух Аллоҳ таоло унга инъом қилган неъматлар ичида, яъни кенг ҳовли ва солиҳа жуфти ҳалолининг ширин суҳбатидан баҳра олиб, ўзи ўйлаганидан ҳам зиёда тарзда ҳаёт лаззатларидан роҳатланиб яшай бошлади. Лекин, барча қулайликларга эга бўлган кенг бу ҳовли жой ҳам, Аллоҳ ато этган гўзал хулқ ва олий фазилатларга эга бўлган солиҳа аёл ҳам, паҳлавон, чавандоз бу йигитнинг жанг майдонларига бўлган жўшқин иштиёқини, ўткир қиличларнинг бир-бирига урилгандаги товушини эшитишга бўлган муштоқлигини ва Аллоҳ йўлидаги жиҳодини қайта бошлашга бўлган қаттиқ муҳаббатини боса олмади. Ҳар сафар Аллоҳ йўлида ғазотга чиққан мусулмон лашкарларининг ғалаба қилгани ҳақидаги хабарлар Мадинада тарқаганда, унинг жиҳодга бўлган завқ-шавқини, шаҳид бўлиш иштиёқини янада аланга олдиран эди.

***

Бир куни Фаррух жума намозида, масжидун Набийнинг имом хатиби, мусулмон лашкарларнинг бир неча майдонлардаги ғалабаси ҳақидаги хушxabарни эълон қилиб, одамларни Аллоҳ йўлида жиҳод қилишга ундаб, диннинг иззати ва Аллоҳнинг розилигини талаб қилган ҳолда шаҳид бўлишга тарғиб қилди. Фаррух уйига қайтгач, чор-атрофга тарқаб кетган мусулмон қўшинларидан бирининг байроғи остига киришни азму қарор қилди ва қарорини аёлига айтди. Шунда аёли:

— Эй Абу Абдуррахмон, мен ҳомиладор бўлсам, шу ҳолимда мени ва ҳомиламни кимга қолдириб кетасиз, ахир сизни Мадинада на бир яқинларингиз ва на қариндошларингиз бўлса? — деган эди. Фаррух:

— Сизларни Аллоҳ ва Унинг Росулига қолдириб кетаман, ғаниматлардан йиққан ўттиз минг динорни ҳам сизларга ташлаб кетаман, шуни иложи бўлса кўпайтиргин ва мен қайтиб келаманми ёки орзуимга етиб шаҳид бўламанми, иқтисод қилиб, ўртача тарзда ўзинга ва болага сарфлагин, — деди ва хайрлашиб мақсади сари йўл олди.

***

Эри кетганидан сўнг бир неча ой ўтгач, оғир вазминли ва жиддий бу аёлнинг кўзи ёриб, кўрган одамнинг кўзини қувонтирадиган, тўрт мучаси соғ чақалоқ дунёга келди. Бундан ниҳоят даражада шодланган она, бир муддат эрининг фироғини ҳам унута ёзди. Чақалоқ ўғил экан, унга «Рабаи» деб исм қўйди.

Ёшлик чоғиданоқ бу гўдакда улуғворлик аломатлари, ишида-ю сўзида заковат белгилари кўрина бошлади. Меҳрибон она фарзандини билимли бў-

лишини жуда-жуда истаганидан, муаллимлар ёллаб ўқитди, уни тарбиячиларга топшириб гўзал тарбия беришларини илтимос қилди. Натижада тез орада бола ўқиш ва ёзишни яхши ўзлаштириб олди. Қуръонни тўлиқ ёд олди, уни худди Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга нозил бўлганидек қироат қиладиган бўлди. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламинг ҳадисларини ўрганди. Билиш зарур бўлган дин ишларини пухта таълим олди. Шеъриятдан ҳам етарли миқдорда ёд олди.

Она ўғлининг муаллим ва тарбиячиларига, молдунё ҳамда мукофотларни аямай берар эди. Боласининг илми зиёда бўлаётганини кўрган сари, уларга ҳам инъом ва эҳсонини зиёда қиларди. «Отаси қайтиб қолсалар кўзларини қувонтирадиган фарзанд бўлсин» деб тиришар эди. Бироқ Фаррухнинг қайтиши чўзилиб кетди. Ундан ташқари у ҳақда турли гаплар ҳам эшитилиб қолар, баъзилар:

— Фаррух душман қўлида асир бўлиб қолибди, — деса, бошқалар:

— Фаррух ҳали-ҳануз жиҳод майдонларида жанг қилиб юрган экан, — дерди, яна бошқалар:

— Фаррух ўзи орзу қилган шаҳидликка эришибди, — деб айтардилар. Фаррухнинг ўзидан бирон-бир хат-хабар келмай қолганидан, Рабианинг онасида ҳам мана шу учинчи гап тўғри бўлса керак, деган ўй ёлиб келиб, қалби эзилди, қайғуга ботди, қаттиқ маҳзун бўлди. Аллоҳдан ажрини беришини сўраб илтижолар қилди.

Бу вақтга келиб Раба балоғат ёшига яқинлашиб, йигитлар сафига кира бошлаган эди. Баъзилар унинг онасига:

«Мана Рабаи ҳам катта йигит бўлиб қолди, ўқиш ва ёзишни мукаммал ўрганиб, тенгқўрларидан ўзиб, Қуръон ва ҳадисларни ҳам ёд олди. Энди бирон касб-хунар ўрганса бўлар эди. Бу қобилияти билан тезда яхши ҳунарлик бўлиб, сизни ва ўзини бемалол таъминлар эди», дедилар. Меҳрибон она:

«Боламнинг дину дунёсига яхши бўладиган нарсани ихтиёр этишини Аллоҳ таолодан сўрайман. Рабаи ўзи учун илм йўлини танлади ва ҳаётининг охиригача илм ўрганиб ва уни ўргатиб ўтишга азму қарор қилди», деб жавоб берди.

***

Ҳа, дарҳақиқат Рабаи ўзи учун чизиб олган йўлдан астойдил борди. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг масжидлари мавж уриб турган илм ҳалқаларига, худди ташна кишининг зилол чашмаларга интилиши каби талпинди. Ҳаёт бўлган саҳобаи киромларни, хоссатан, «Пайғамбар ходими» Анас ибн Молик розияллоҳу анҳуни маҳкам тутди. Саид ибн Мусаййаб, Макҳул Шомий, Салама ибн Дийнор каби пешқадам тобеинлардан дарс олди. Тунги машаққатини, тонгдаги заҳматига улади. Ҳатто бу заҳмату машаққатлар уни оздириб-тўздириб юборди. Бу ҳақда унга гап очиб, бунчалар ўзини қийнамасликка, жонига озгина бўлса ҳам шафқат қилишга чақирганларга:

— Сен ўзингни илмга тўла берсанггина, илм сенга озгинасини беради, — деб жавоб берарди. Кўп ўтмай Рабианинг доврўғи тарқаб, юлдузи порлаб, дўстлари ва шогирдлари кўпайиб кетди, ҳатто қавми уни ўзларига саййид қилиб олдилар.

Шундай қилиб, Мадина олимнинг ҳаёти содда ва осойишта тарзда кеча бошлади. Кунининг ярмини уйида оила аъзолари ва биродарлари билан ўтказса, иккинчи ярмини Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг масжидларида илм ҳалқаларида ўтказар эди. Ана шу тарзда ўтаётган олимнинг ҳаётида, қутилмаган бир воқеа рўй бериб қолди.

Ёзнинг ойдин кечаларидан бирида, Мадинаи мунавварага чамаси олтмиш ёшларни қоралаган бир отлик кириб келди. Шаҳарнинг тор кўчаларида отига минганича у ўзининг ҳовлисини излаб борар эди. Кўнглидан эса ҳовлиси ҳали ҳам ўзи билган кўринишда турганмикин ёки ўтган узоқ йиллар уни ўзгартириб юборганмикин деган хаёл ўтар эди. Сабаби уйдан чиқиб кетганига салкам ўттиз йил бўлибди-я. Уйида қолдириб кетган ҳомиладор ёш хотини ҳақида:

— У қаерда экан, ҳоли нима кечган экан, ҳомиласи ўғил бўлганмикин ё қизми, ҳаётмикин ё вафот этиб кетганмикин, ҳаёт бўлса қандай ҳолатда экан? Бухоро, Самарқанд ва ўша атрофдаги ерларни фатҳ қилиш учун мусулмон лашкарлари билан кетаётганида қолдириб кетган катта миқдордаги маблағ нима бўлган экан? — деб шуларни бирма-бир хаёлидан ўтказиб борарди. Мадина кўчалари зиёратчилар билан тўла эди. Одамлар хуфтон намозини эндигина тугатишган, масжиддан ҳали-ҳануз кўпчилик чиқишга улгурмаган. Одамлар отлик кишининг ёнидан ўтиб кетар, аммо ҳеч бирлари уни танимасди, на ўзига, на учқир отига ва на бўйнида осилиб турган қиличига эътибор берардилар. Мусулмон шаҳарлар аҳолиси, Аллоҳ йўлида жиҳодга кетувчи ё қайтувчи

мужоҳидларни кўп кўраверганларидан уларни кўришга кўникиб қолишган эди. Одамларнинг бепарволиги чавандозни бироз ранжитди. Мадинанинг бироз ўзгарган тор кўчаларида, мана шу ўйларга чўмиб кетаётган чавандоз, тўсатдан ўз уйининг олди-дан чиқиб қолди. Аҳли оиласи билан дийдорлашиш қувончи уни шошилтириб, уйининг дарз кетган дарвозасидан кириб, ҳовлининг ичкарисигача ўтиб борди. Эшикнинг ғижиллаганини эшитиб уйнинг эгаси тепа қаватдаги хонадан чиқиб қараса, тўлин ойнинг ёруғида бўйнига қиличини осиб, қўлига найзасини ушлаб олган қуролли кишини кўрди, кечаси унинг уйига бостириб кирибди. Унинг ёш хотини эса бу нотаниш кишининг кўзи тушиши мумкин бўлган яқин масофада турарди. Уйнинг эгаси ғазабда сакраб тушиб, яланг оёқ нотаниш кишининг олдига келиб: «Тун пардаси остида яшириниб уйимга бостириб кириб, хотинимга тажовуз қилмоқчимисан, эй Аллоҳнинг душмани» деб худди ҳужумга учраган ғазабнок шердек унга ташланди. Уйига кирган бу нотаниш кишининг гапиришига фурсат ҳам қолдирмади. Ҳовлининг ўртасида икковлон ёқалашиб кетдилар, овозлари кўтарилиб, шовқин-сурон бўлиб кетди. Дарҳол қўшнилар ҳар тарафдан келишиб, нотаниш кишини кишанлангандек қилиб маҳкам ушлаб, қўшниларига ёрдам бердилар. Уй соҳиби нотаниш кишининг ёқасидан тутиб қаттиқ сиқди ва:

— Эй Аллоҳнинг душмани, Аллоҳга қасамки, сени волийнинг ҳузурига олиб бормагунимча қўйиб юбормайман, — деди. Нотаниш киши:

— Мен Аллоҳнинг душмани эмасман, гуноҳга ҳам қўл урганим йўқ, бу менинг уйим, менинг мул-

ким. Дарвозаси очик экан кириб келавердим, — деди ва одамларга қараб:

— Ҳой одамлар, менга қулоқ солинглар... Бу уй меники, мен уни ўз маблағимга сотиб олганман. Мен Фаррухман... Наҳотки қўшнилар ичида ўттиз йил муқаддам Аллоҳ йўлида жиҳодга кетган Фаррухни танийдиган бирон кимса қолмаган бўлса? Уй соҳибининг онаси юқори қаватда ухлаётган эди, шовқин-сурондан уйғониб кетиб, деразадан қараса, бутун бўй-басти билан эри турибди. Даҳшатдан тили айланмай қола ёзди. Тезда ўзини тутиб:

— Бу кишини қўйиб юборинглар, Рабаиа ўғлим қўйиб юбор, бу киши сенинг отанг бўлади, эй одамлар тарқалинглар, барака топинглар. Эй Абу Абдурахмон хотиржам бўлинг, сизни ушлаб турган йигит, сизнинг ўғлингиз, жигарбандингиздир, — деди.

Бу гаплар қулоғига етиб келар-келмас, Фаррух Рабиани ўзига тортиб уни бағрига босди. Рабаиа ҳам уни қучоқлаб, қўли, елкаси ва пешонасидан ўпди. Одамлар уларни холи қўйиб чиқиб кетдилар. Ўттиз йилдан бери алоқаси узилган шу ерда яна қайта кўришиш хаёлига ҳам келмаган Рабианинг онаси, эрига салом бериб кўришиш учун хонасидан пастга тушди.

Эр хотин анча суҳбатлашиб ўтиришди. Фаррух бошидан кечирганлари ва ўртадаги алоқанинг узилиш сабаблари ҳақида гапириб берди. Лекин хотин хаёли паришон эканидан, унинг аксар гапирган гаплари қулоғига ҳам кирмади. Унинг хаёлини олаётган ва узоқ йиллик айрилиқдан сўнг дийдорлашиш, ота боланинг топишишидек хурсандчиликни бир нав бўлсада хира қилаётган нарса — эри қолдириб

кетган жуда катта маблағни тугатиб қўйганини эшитиб эрининг ғазаби келиб қолишидан хавфсираётгани эди. Хаёлидан ўтказаётгани: «Ҳозир менга омонат қилиб қолдирган ва тежаб ишлатишни васият қилган ўша катта миқдордаги маблағни сўраб қолса, нима деб жавоб бераман... Ундан бирон дирҳам ҳам қолмаганини айтсам не ҳолга тушар экан... Пулининг ҳаммасини фарзандининг таълим-тарбиясига сарф қилганимни айтсам ишонармикин... Фарзанд нафақасига ҳам ўттиз минг динор кетадими?, деб инкор қилармикин... Ўғли ёмғирга тўла булутдан ҳам саховатлироқ эканидан, на бир динор ва на бир дирҳам қўлида ушлаб турмаслигига ишонармикин... Унинг ўз биродарларига минг-минглаб инфоқлар қилганини бутун Мадина аҳли билади-ку...».

Умму Рабаиа мана шундай ўйларга ғарқ бўлиб турганида, эри унга юзланиб:

— Эй Умму Рабаиа, мен тўрт минг динор олиб келганман, сизга қолдирган пулларни олиб чиқсангиз бунга қўшамиз, кейин ҳаммасига бирон боғми, ҳовлими сотиб олиб, унинг ортидан келадиған даромад эвазига Аллоҳ насиб этганича ҳаёт кечирамиз, — деди.

Умму Рабаиа ўзини эшитмаганга солиб жавоб бермай турганида, Фаррух яна қайтариб:

— Бориб пулларни олиб чиқинг, мана бу пулларни қўшиб қўяй, — деди. Шунда Умму Рабаиа:

— Пулларни керакли ўринга жойлагандим, Аллоҳ хоҳласа яқин кунларда уни сизга чиқариб бераман, — деб жавоб берди. Муаззиннинг овози уларнинг сўзларини бўлиб қўйди. Азонни эшитган Фаррух дарҳол ўрнидан туриб таҳорат қилди ва дарвоза

томон юрар экан:

— Раба қаерда? — деб сўради. «Биринчи азондаёқ Масжидун Набийга чиқиб кетганди, сиз кечикдингиз, жамоатга етиб бора олмасангиз керак.

***

Фаррух Масжидун Набийга етиб борганида, имом эндигина намозни тугатган экан. Ўзи ёлғиз бир четда фарз намозини адо этиб, сўнг Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг қабрларига борди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга саловот ва саломлар йўллаб, кейин Равзаи мутоҳҳара тарафга бурилди. Қалбида Равзага бўлган шавқ жўш урар, унда икки ракаат намоз ўқиш иштиёқи баланд эди. Муносиб жойни танлаб намоз ўқий бошлади. Аллоҳ хоҳлаганича намоз ўқигач, Аллоҳ қалбига солган дуолар билан Аллоҳга муножот қилди. Сўнг масжиддан чиқмоқчи бўлиб турганида, аввалда унинг мислини кўрмаган илм мажлисига кўзи тушиб қолди. Мажлисга йиғилганлар шунчалик кўп эдики, масжиднинг кенглигига қарамай, одам билан лиммо-лим эди. Одамлар илм мажлисини олиб бораётган шайх атрофида қадам босгудек жой қолдирмай, халқа-халқа бўлиб ўтириб олганлар. Ўтирганларга назар солди: уларнинг ичида салла ўраган ёши улуғ қариялар ҳам, кўринишларидан обрў-эътиборли эканликлари кўриниб турган виқорли кишилар ҳам чўкка тушиб, қўлларига қаламларини тутганча шайхнинг оғзидан чиқаётган сўзларни, дур тергандек, териб олаётган кўпгина ёшлар ҳам бор эди. Одамлар шайх ўтирган тарафга нигоҳларини қадашган, худди бошларига қуш қўнгандек сукунат билан, шайхнинг айтаётган

ҳар бир сўзига диққат билан қулоқ солиб ўтирардилар. Мажлис катталигидан шайхнинг овози эшитилмаётган жойларда махсус кишилар шайхнинг ҳар бир сўзини ўтирганларга такрорлаб турибдилар.

Фаррух шайхни танишга уриниб кўрди, бироқ масофа узоқлигидан кўзи илғамади.

Лекин шайхнинг гўзал нутқи, чуқур илми ва ўткир ҳофизаси уни ўзига ром қилиб қўйди. Одамларнинг шайхга бўлган ихлос ва муҳаббатларини кўриб ҳайратда қолди. Бироз ўтиб шайх дарсни тугатиб ўрнидан турди. Одамлар шайх томон ёпирилиб, унинг атрофини ўраб олдилар ва масжиднинг ташқарисигача уни кузатиб чиқдилар. Шунда Фаррух ёнида ўтирган одамдан:

— Барака топгур, менга айтинг-чи, бу шайх ким? — деб сўради. У одам саволдан ажабланиб:

— Мадина аҳлидан эмасмисиз дейман?

— Йўқ, Мадина аҳлиданман.

— Қизиқ, Мадина аҳлининг орасида шайхни танимайдиган кимса ҳам бор экан-а?!

— Танимаганим учун узр, мен ўттиз йилдан бери Мадинадан узоқда эдим, кечагина қайтдим.

— Ҳа, шундайми, зарари йўқ, ўтиринг мен сизга шайх ҳақида гапириб бераман. Сиз сўзларини эшитган шайх, тобеинларнинг саййидларидан ва мусулмонларнинг буюкларидандир. Шайх ёш бўлишига қарамай Мадинанинг муҳаддиси, олими ва имомидир.

— Маша Аллоҳ, ла қуввата илла биллаҳ!

— Ўзингиз шоҳиди бўлганингиздек, шайхнинг дарсларида имом Молик (Моликий мазҳаб асосчиси), Абу Ҳанифа Нўъмон (Ҳанафий мазҳаб асосчиси),

Яхё ибн Саид Ансорий, Суфён Саврий, Абдуррахмон ибн Амр Авзойи, Лайс ибн Саъд ва бошқалар ҳам қатнашадилар.

— Лекин сиз... Фаррухнинг гапини оғзида қолдириб, киши сўзида давом этди:

— Бундан ташқари шайх гўзал ахлоқли, ўта камтарин ва ниҳоятда саховатли, очиқ қўл инсондир... Мадина аҳли шайхдан кўра, ўз дўстларига ва дўстларининг фарзандларига серинфоқ бирон кимсани билмайди. У дунё матоларидан ўзини тортган, Аллоҳ таоло ҳузуридаги нарсаларга интилганроқ кишидир.

— Лекин сиз менга шайхнинг исмини айтмадингиз.

— Шайхнинг исми Раба ар-Роъй.

— Раба ар-Роъй.

— Ҳа, шайхнинг исми Раба... Лекин Мадина ула молари ва шайхлари Рабиатур-Роъй, деб аташади. Сабаби улар бирон масалада Аллоҳнинг Китобидан ва ё Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларидан далил топа олмасалар, шайхга мурожаат қиладилар. Шайх улар ечимини топа олмаган масала ҳақида бош қотириб, далил келмаган масалани, далил келган масалаларга қиёс қилиб, қалблар таскин топиб, кўнгиллар хотиржам бўладиган ечим тақдим қиладилар.

— Шайхнинг насабларини айтмадингиз.

— Раба ибн Фаррух. Оталари Фаррухнинг кунyasi Абу Абдуррахмон. Мана шу шайхнинг тўлиқ исмларидир. Оталари Аллоҳ йўлида жиҳод учун Мадинадан чиқиб кетганида туғилганлар. Шайхни оналари тарбиялаб вояга етказганлар. Дарвоқе,

одамлар намоздан олдин гапиришаётган эдики, шайхнинг оталари ўтган кечада қайтиб келган эмишлар, — деганида, Фаррухнинг икки кўзидан катта-катта икки томчи ёш оқиб тушди, киши бунинг сабабини била олмади... У ўрнидан туриб уйи томон шахдам қадамлар билан йўл олди. Кўзлари жиққа ёшга тўлган эрини кўрган умму Рабиа:

— Дадаси сизга нима бўлди? — деб унга пешвоз чиқди. Фаррух:

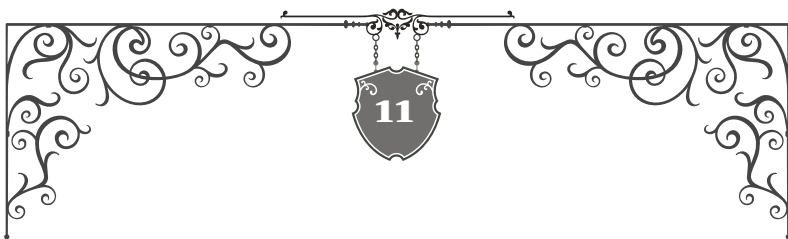
— Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ, бу хурсандчилик кўз ёшлари... Ўғлимиз Рабиани мисли кўрилмаган илм ва обрў-эътиборга етганидан масрурман, — деди. Фурсатдан фойдаланиб Умму Рабиа:

— Қайси бири сиз учун яхшироқ, ўттиз минг динорми ёки ўғлимиз қўлга киритган илм ва обрў-эътиборми? — деди. Фаррух:

— Албатта ўғлимиз қўлга киритган нарса мен учун яхшироқ, балки бутун дунёдаги бор мол-мулкдан ҳам кўра менга суюмлироқдир, — деди. Умму Рабиа:

— Сиз менга омонат қолдириб кетган пулларнинг ҳаммасини ўғлимизга сарфлаган эдим, қилган ишимдан розимисиз? Фаррух:

— Ҳа, албатта... Аллоҳ таоло сизни яхши мукофотлар билан мукофотласин...

РАЖО ИБН ҲАЙВА

«Кинда қабиласида уч киши борки, шулар сабаб Аллоҳ осмондан ёмғир ёғдиради ва душманлар устидан нусрат ато этади... Шулардан бири Ражо ибн Ҳайвадир».

Маслама ибн Абдулмалик

Тобеинлар ичида уч киши бор эдики, ҳатто замондошлари ҳам уларга ўхшашини билмаган ва уларга тенглашадиган бирон бошқани кўрмаган. Гўё улар учрашиб ваъдалашиб олгандай, бир-бирларини ҳақ ва сабрга чақириб, яхшилик ва эзгуликка ўзаро аҳдлашиб, ҳаётларини илм ва тақво устига қурган эдилар. Ўзларини Аллоҳ ва Расулига, мусулмонларнинг хос ва оммаларига хизмат қилишга бағишлаган эдилар. Улар: Ироқда Муҳаммад ибн Сийрин, Ҳижозда Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр ва Шомда Ражо ибн Ҳайвадир.

Келинг уларнинг учинчилари Ражо ибн Ҳайванинг баракотли умрининг баъзи лаҳзаларини ўрганиб чиқайлик.

Ражо ибн Ҳайва Фаластин ерларидаги «Бийсан» номли жойда дунёга келди. Унинг таваллуд топиши

Усмон ибн Аффон розияллоҳу анҳу халифалик даврининг охирларига тўғри келди. Арабларнинг «Кинда» қабиласига мансуб бўлиб, шунга кўра ватани Фалластин, асли араб, қабиласи «Киндий», деб таъриф берилди.

***

Бу йигит ёшлик чоғиданоқ Аллоҳ таолога тоат-ибодатда улғайди. Ажаб эмаски, шунинг учун ҳам Аллоҳ таоло уни суйиб ва одамларга ҳам уни севимли қилган бўлса. У ёшлигиданоқ илмга юзланди, илм унинг қалбини соф, тоза ва холи топиб, унга мустаҳкам ўрнашиб олди. Унинг энг олий мақсади Аллоҳ таолонинг Китобидан ва Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларидан етарли улуш олиш эди. Мақсади рўёбга чиққач унинг фикри Қуръон нури билан мунаввар, ақл-идроки Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг суннатлари ила нурафшон, қалби эса ҳикмат билан тўлиб тошди. Кимга ҳикмат берилган бўлса, ҳақиқатда унга кўп яхшилик берилибди.

***

Ражо ибн Ҳайва бир қанча улуғ саҳобалардан таълим олиш шарафига муяссар бўлди. Жумладан: Абу Саид Худрий, Абуд Дардо, Абу Умома, Убода ибн Сомит, Муовия ибн Аби Суфён, Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос, Наввос ибн Самъон ва бошқалар. Барчалари у учун ҳидоят ва илм-ирфон маёғи бўлдилар. Шундай буюк насибага эришиб қолган Ражо ўзи учун пухта дастур тузиб, ҳаётининг охиригача шунга амал қилди. Айтардики:

«Иймон зийнатлаган ИСЛОМ нақадар гўзал»...
«Тақво зийнатлаган ИЙМОН нақадар гўзал»...
«Илм зийнатлаган ТАҚВО нақадар гўзал»...
«Амал зийнатлаган ИЛМ нақадар гўзал»...
«Юмшоқлик зийнатлаган АМАЛ нақадар гўзал»...

***

Ражо ибн Ҳайва Абдулмалик ибн Марвондан бошлаб, Умар ибн Абдулазизгача бўлган Умавий халифаларнинг бир қанчаларига вазирлик қилди. Унинг Сулаймон ибн Абдулмалик ва Умар ибн Абдулазизга бўлган яқинлиги аввал ўтган халифаларга бўлган боғланишидан юқори эди. Ражо ибн Ҳайвани Умавий халифаларга яқин қилган сифат, унинг ўта жиддий ва мулоҳазали экани, тўғри сўз ва холис бўлгани, энг муҳими ишларни ҳикмат билан ҳал қилиши эди. Буларнинг барига тож бўлган асосий сифати эса, одамларни подшоҳлар атрофига жалб қиладиган дунё матоларидан ўзини тортиши эди.

Ражо ибн Ҳайванинг Умавий халифаларга боғланиши Аллоҳ таолонинг уларга бўлган буюк раҳматидан ва катта инъомидан дейиш мумкин. Чунки, Ражо ибн Ҳайва уларни яхшиликка чорлаб, унинг йўлларини кўрсатиб турган, ёмонликдан қайтариб, ёмонлик эшикларини беркитиб қўйган. Уларга ҳақни кўрсатиб, унга эргашишни уларга зийнатлаб кўрсатган. Аллоҳ ва Расули учун, мусулмонларнинг имомлари ва оммалари учун насиҳат қилиб турган. Ражо ибн Ҳайванинг ҳаётида содир бўлган бир воқеа унинг халифалар билан бирга юришидаги йўлини ёритиб, ундаги асосий мақсадни белгилаб берган. Бу ҳақда ўзи шундай ҳикоя қилади:

«Сулаймон ибн Абдулмалик билан халқ ичида турганимизда, одамлар орасини ёриб биз тараф юриб келаётган, хушсурат, кўркам бир кишига кўзим тушиб қолди. Келишидан халифани кўзлаб келаётганига шубҳа қилмадим. Рўпарамга келгач, саломлашиб ён томонимга ўтиб олди ва:

— Эй Ражо, сен мана бу киши билан синовга ташланибсан, деб халифага ишора қилди. Бу кишига яқин бўлиш, ё улкан яхшиликка ва ё катта ёмонликка сабаб бўлади. Сен унга яқинлигингни ўзинг учун, у учун ва одамлар учун яхшилик бўлишига ҳаракат қил. Шуни билки эй Ражо, кимнинг ҳокимга яқинлиги бўлса ва ҳокимга ҳожатини етказма олмайдиган заиф кишининг ҳожатини ҳокимга етказса, қиёмат кундаги ҳисоб-китобини Аллоҳ таоло осон қилиб кўяди. Эй Ражо, шуни доим ёдингда тутгин, ким бир мусулмон биродарининг ҳожатини ўтаса, Аллоҳ унинг ҳожатини ўтайди. Яна шуни билки эй Ражо, Аллоҳ азза ва жаллага энг суюкли амаллардан бири, мусулмон биродарининг кўнглини шод этишдир. Унинг сўзларини тааммул қилиб, яна кўпроқ гапиришини истаб турганимизда, халифа: «Ражо ибн Ҳайва қаерда?» деб мени йўқлаб қолдилар. Халифага юзланиб: «Мен шу ердан эй Амирул мўминин», дедим. Унинг баъзи саволларига жавоб бериб, ёнимдаги насихатгўй дўстимга бурилсам, у жойида йўқ. Одамлар орасидан қидириб топишга ҳаракат қилдим, бироқ топа олмадим».

***

Ҳижрий тўқсон биринчи йилда Валид ибн Абдулмалик Ражо ибн Ҳайва ҳамроҳлигида Ҳажга бор-

ди. Мадинага етиб келишгач, Умар ибн Абдулазиз ҳамроҳлигида Масжидун Набийни зиёрат қилдилар. Халифа масжидни кенгайтиришни мақсад қилгани боис, хотиржам, диққаат билан масжидга назар солишни хоҳлади. Шунинг учун масжиддан одамлар чиқариб турилди. Масжидда Саид ибн Мусаййабдан бошқа ҳеч ким қолмади. Қўриқчилар Саид ибн Мусаййабни чиқаришга журъат қила олмадилар. Мадинанинг волийси Умар ибн Абдулазиз:

«Одамлар чиқиб тургани каби, сиз ҳам масжиддан чиқиб турсангиз яхши бўлар эди», деб одам жўнатганида, Саид ибн Мусаййаб:

— Масжиддан ҳар кун чиқиб кетишни одат қилган вақтимдагина чиқаман, — деб жавоб бердилар.

— Унда туриб Мўминлар амирига салом беринг, — дейилганида,

— Мен бу ерга оламлар Робби учун тургани келганман, — дедилар. Умар ибн Абдулазиз Саид ибн Мусаййабнинг жавобларидан бохабар қилинган, у киши ўтирган жойдан халифани буришга, узоқлаштиришга, Ражо ибн Ҳайва эса халифани гап билан чалғитишга ҳаракат қила бошлашди. Улар халифанинг жаҳли тезлигини билганлари учун шундай қилган эдилар. Минг уринишмасин, халифа ўтирган кишини кўриб қолди ва:

— Ҳов анави қария ким, Саид ибн Мусаййаб эмасми? — деб сўраб қолди.

— Ҳа, Саид ибн Мусаййаб, эй Амирул мўминин, — деб жавоб бериб, у кишининг дини, илми, фазлу тақвоси ҳақида гапира кетдилар ва: «Сизнинг келганингизни шайх билган бўлганларида, албатта келиб сиз билан кўришган булур эдилар, бироқ шайхнинг

кўзлари яхши кўрмайди, — деб қўшиб қўйдилар.

Халифа:

— Мен шайхни сизлар сифатлаган даражада билман, у киши биз бориб, салом беришимизга ҳақли зотдир, — деди. Сўнг масжидни айланиб, шайх ўтирган жойга етиб борди ва у кишига салом бериб:

— Шайхнинг аҳволлари яхшими? — деб ҳол сўради. Саид ибн Мусаййаб жойларидан қимирламасдан:

— Аллоҳ таолонинг фазли-марҳамати билан яхшиман, Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин. Амирул мўминин қандайлар, Аллоҳ уни Ўзи яхши кўрадиган ва рози бўладиган амалларга муваффақ қилсин. Валид бурилиб кетар экан: «Ҳозирда қолган одамларнинг афзали мана шудир, бу уммат салафидан қолгани мана шу кишидир», — дер эди.

***

Халифалик Сулаймон ибн Абдулмаликка ўтгач, Ражо ибн Ҳайванинг шаъни, обрў-эътибори ўтган халифалар ҳузуридагидан кўра янада зиёдалашди. Сулаймон ибн Абдулмаликнинг Ражо ибн Ҳайвага бўлган ишончи жуда катта, унга қаттиқ суяниб қолган, ҳар бир катта-ю кичик ишда унинг фикрини олишга ҳарис эди.

Ражо ибн Ҳайва билан Сулаймон ибн Абдулмалик ораларида ажойиб ҳодиса ва воқеалар жуда кўп содир бўлган. Буларнинг энг муҳими, ҳамда Ислом ва мусулмонлар учун энг фойдалиги Сулаймон ибн Абдулмаликдан кейинги халифанинг тайинлашдаги тутган ўрни, байъатни Умар ибн Абдулазизга қилинишига қўшган ҳиссасидир.

Бу ҳақда Ражо ибн Ҳайванинг ўзи шундай ҳикоя қилади: «Ҳижратнинг тўқсон тўққизинчи йил Сафар

ойининг биринчи жумъасида мўминлар амири Сулаймон ибн Абдулмалик билан «Добиқ» (Суриянинг Ҳалаб шаҳрига яқин қишлоқда) эдик. Сулаймон ибн Абдулмалик иниси Маслама ибн Абдулмалик қўмондонлигида, ўғли Довуд ва аҳли байтидан бир қанча кишилар ҳам бўлган катта бир қўшинни «Қўстантиния»га юборган эди. Сулаймон ибн Абдулмалик Аллоҳ таоло унга «Қўстантиния»ни фатҳ қилиб бермагунича ёки вафот топтирмагунича «Добиқ» ерларини тарк этмасликка қасам ичган эди. Жумъа намозининг вақти яқинлашганида Халифа мукамал тарзда таҳорат қилиб, яшил чопон кийиб ва яшил салла ўраб, ўзига бино қўйиб, навқиронлигидан мағрур бўлиб кўзгуга боқди. У ўша кезде қирқ ёшлар чамасида эди. Сўнг одамларга жумъа намозини ўқиб бериш учун масжидга чиқди. Масжиддан истмаси кўтарилган ҳолда қайтди. Кундан кунга касали зўрая бошлади. Мендан узоқга кетмаслигимни, унга яқинроқ бўлиб туришимни талаб қилди.

***

Бир сафар ҳузурига кирсам ниманидир ёзаётган экан.

— Эй Мўминлар амири, нимани китобат қилмоқдасиз? — деб сўрадим.

— Мендан кейин ўғлим Айюбни халифа этиб тайинланиши ҳақидаги фармонни ёзмақдаман.

— Халифани қабрда сақлайдиган ва Парвардигори ҳузурига зиммасини оқлайдиган нарсалардан бири, ўзидан кейин одамларга солиҳ бир инсонни халифа этиб қолдиришидир. Ўғлингиз Айюб балоғатга етмаган ёш бола бўлганидан, у солиҳлардан

бўладими, ё аксинчами сизга номалум бўлса...

— Инна-а лиллаҳи ва инна-а илайҳи рожиуун, «Бу мен китобат қилган бир мактуб эди, холос. Аллоҳдан истихора қилиб сўрамоқчи эдим, азм қилганим йўқ эди», — деди ва мактубни йиртиб ташлади.

Бир-икки кун ўтгандан сўнг мени ҳузурига чақириб:

— Эй Абу Миқдом, ўғлим Довудга нима дейсиз? — деб сўраб қолди. Мен:

— Довуд ҳозир бу ерда эмас, у шу кунларда муслмон лашкарлар билан «Қўстантиния»да бўлиб, тирикми у, ё вафот этганми сизга номалум бўлса. Халифа:

— Унда кимни тайинланг, дейсиз эй Ражо?

— Танлаш ихтиёри сизда, эй Мўминлар амири, дедим ва у таклиф этаётган кишиларни бирма-бир йўққа чиқариб, Умар ибн Абдулазизни айтишини кутиб турдим. Ва ниҳоят:

— Умар ибн Абдулазизга нима дейсиз? — деди. Мен:

— Мен уни аҳли фазл, оқил, динда салобатли, комил инсон, деб биламан.

— Тўғри айтасиз, ҳақиқатда у шундай одам... Лекин мен уни халифа қилиб қолдириб, Абдулмалик болаларини четда қолдирсам фитна бўлишидан қўрқаман... Улар ўзларига асло уни бош бўлиб қолишини шундай ташлаб қўймайдилар, — деди.

— Ундай бўлса, Абдулмалик болаларидан бирини унга шерик қилиб, ундан кейинги халифа улардан бири бўлиши керак.

— Тўғри айтасиз, уларни тинчлантириб, Умар ибн Абдулазиз халифа бўлишига уларни рози этадиган

иш мана шудир. Сўнг қоғоз қалам олиб ёза бошлади: «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм. Бу фармон Аллоҳнинг бандаси ва мўминлар амири Сулаймон ибн Абдулмалиқдан Умар ибн Абдулазизга бўлиб, мен уни ўзимдан кейин халифа этиб тайин этдим, ундан кейин эса Язид ибн Абдулмалиқни халифа этдим. Унга қулоқ солинг ва итоат қилинг, Аллоҳдан қўрқинг, парчаланиб кетишингизни умид қилиб турганлар умидвор бўлиб қолмаслиги учун асло ихтилоф қилманглар». Ёзиб бўлгач, мактубга муҳр босиб, уни менга топширди. Сўнг миршаблар бошлиғига одам жўнатиб шундай дейишга буюрди:

— Менинг аҳли байтимга айт, ҳаммалари бир жойга йиғилишсин... Уларга шуни маълум қилгинки Ражо ибн Ҳайванинг қўлидаги мактуб менинг фармонимдир. Фармондаги кишига барчалари байъат қилишсин.

Ражо ибн Ҳайва воқеани ҳикоя этишда давом этади:

— Абдулмалиқ фарзандлари йиғилишгач, мен уларга айтдим: «Бу Мўминлар амирининг мактуби, унда бўлажак халифани тайин қилинганлиги ҳақидаги фармон бўлиб, сизларнинг ҳар бирингиздан бўлажак халифага байъат олишимни менга амр этган. Барчалари:

— Мўминлар амирининг буйруқларини бош устига қабул қиламиз ва бўлажак халифага итоат этамиз, — дедилар. Сўнг халифа билан сўрашиб ҳолидан хабар олишга изн сўрадилар. Изн берилиб халифанинг ҳузурига киришгач, Сулаймон ибн Абдулмалиқ уларга:

— Ражо ибн Ҳайванинг қўлидаги мактуб менинг

фармонимдир. Мен унда ўзимдан кейинги халифани тайин қилганман. Бўлажак халифага қулоқ солиб итоатда бўлинглар ва барчангиз унга байъат қилинглар. Барчалари бирма-бир байъат қилдилар.

Мухр босилган мактубни қўлимда тутиб ташқарига чиқдим. Бу мактуб ичида нима битилганини халифа ва мендан бошқа бирон кимса билмас эди. Одамлар тарқалишгач, Умар ибн Абдулазиз келиб менга:

— Эй Абу Миқдом, биласиз Мўминлар амири мен ҳақимда яхши фикрда эдилар, саховатпеша ва чин дўстликлари боис менга кўп яхшиликлар қилганлар, шу боис ўзларидан кейинги халифа этиб мени тайинлаб қўйишларидан қўрқаман. Аллоҳ учун ва ўзаро дўстлигимиз ҳурмати менга айтинг, халифанинг мактубида менинг номим борми? Агар мен тайинланган бўлсам, фурсат борида бундан халос бўлиб олишим учун менга хабар беринг, — деди. Мен:

— Йўқ, Аллоҳга қасамки, мактубдаги бир ҳарфни ҳам айтмайман, — дедим. У ғазабланган ҳолда мени тарк этди. Кўп ўтмай Ҳишом ибн Абдулмалик келиб:

— Эй Абу Миқдом, сиз билан мен эски қадрдонлармиз, бир-биримизга бўлган ҳурматимиз ҳам ниҳоятда баланд, шундай экан халифанинг мактубидан мени бохабар қилсангиз, агар кейинги халифа этиб мен тайинланган бўлсам жим бўламан ва агар мендан бошқа киши тайинланган бўлса гаплашиб кўраман, чунки мен бу ишдан четда қолишим мумкин эмас. Сиз айтганингизни эса ҳеч кимга айтмасликка ваъда бераман, — деди. Мен:

— Йўқ, Аллоҳга қасамки, халифа менга сир қилган мактубнинг бир ҳарфини ҳам сизга айтмай-

ман, — дедим. Икки кафтини бир-бирига уриб:

— Халифалик менга бўлмаса, унда кимга бўлади? Абдулмалик авлодидан халифалик кетадими? Қасамки, мен Абдулмалик авлодининг саййидиман, — деганча бурилиб кетди.

Шу ишлардан кейин халифанинг ҳузурига кирдим, у руҳи билан видолашаётган эди. Руҳи танасидан чиқаётганида қиблага юзланган бўлсин, деб қибла тарафга бурмоқчи эдим, хириллаган товушда:

— Ҳали вақт келмади, эй Ражо, — деди. Икки марта буроқчи бўлганимда:

— Энди, эй Ражо, нима қилмоқчи бўлсангиз ана энди қилинг... «Ашҳаду ан ла илаҳа иллаллоҳ ва анна Муҳаммадан Расулulloҳ»... Уни қибла тарафга юзлантириб қўйдим, тезда жон таслим қилди. Кўзларини ёпиб, устига яшил мато ташладим ва эшикни беркитиб қўйдим. Халифанинг хотини ҳол сўраб ва иложи бўлса унинг ҳузурига кириб бир кўрайин, деб одам юборган экан, чопарга эшикни қия очиб: «Ана қара кечаси билан бедорликдан сўнг, эндигина ором олди, уни безовта қилмай туришсин, шуни айтиб қўй», дедим. Чопар халифанинг хотинига бориб шу гапларни айтганида, у қабул қилиб, эрининг бир оз ухлаб ором олаётган экан деган ўйда хотиржам бўлди. Сўнг эшикни қулфладим, эшик тагига ишончли одамларимдан бирини соқчи қилиб қўйиб, қайтиб келгунимча шу ердан қимирламагин ва халифанинг олдига ким бўлишидан қатъий назар ҳеч кимни киритмагин, деб тайинладим. Сўнг масжидга қараб йўл олдим. Йўлда йўлиққан, халифанинг аҳволи ҳақида сўраган одамларга: «Касал бўлганларидан бери бу

каби тинчланмаган эдилар», дердим. Улар: «Аллоҳга ҳамдлар бўлсин», деб хурсандликларини изҳор қилардилар. Йўл-йўлакай миршаблар бошлиғи Каъб ибн Ҳомизга одам юбориб халифанинг яқинларини «Добиқ»нинг катта масжидига жамлашини айтдим. Йиғилишгач:

— Амирул мўминин мактубидаги кишига байъат қилинглар, — дедим. Улар:

— Бир марта байъат қилдик, яна байъат қилмаизми? — дедилар. Мен:

— Бу Амирул мўмининнинг амридир, буюрилганидек мана бу муҳрланган мактубдаги кишига байъат қилинглар. Бирма-бир ҳаммалари байъат қилдилар. Иш пухта бажарилганига амин бўлгач:

— Биродарингиз Мўминлар амири вафот этдилар, «Инна-а лиллаҳи ва инна-а илайҳи рожиуун» «Албатта, биз Аллоҳнинг (бандаларимиз) ва албатта биз У зотга қайтувчилармиз», деб халифанинг вафотини эълон қилиб, мактубни ўқий бошладим. Умар ибн Абдулазизнинг номини зикр қилганимда Хишом ибн Абдулмалик қичқариб:

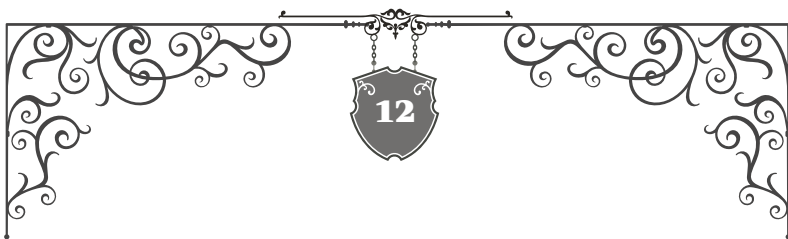
— Асло унга байъат қилмаймиз, деди. Мен:

— Унда, Аллоҳга қасамки, бошинг кетади, туриб байъат қил, — дедим. У ўрнидан туриб, оёғларини зўрға судраб Умар ибн Абдулазизнинг олдида келди ва: «Инна-а лиллаҳи ва инна-а илайҳи рожиуун», деди. (У халифалик ўзига ҳам Абдулмалик фарзандларидан бирортасига ҳам бўлмай Умар ибн Абдулазизга ўтиб кетганига мусибат етган кишининг дуосини айтган эди). Ўз навбатида Умар ибн Абдулазиз ҳам мазкур дуони айтди, лекин у ўзи истамаган ишига мажбур тайин қилинганидан шундай деган эди.

Бу байъат сабаб Аллоҳ таоло Исломнинг навқиронлигини янгилаб, унинг маёғини олий қилди.

***

Мусулмонлар халифаси Сулаймон ибн Абдулмаликдан Аллоҳ рози бўлсинки, Аллоҳ таоло олдидаги зиммасини оқлаб, ўзидан кейин солиҳ кишини қолдириб кетди. Вафодор вазир Ражо ибн Ҳайвага мақтовлар бўлсинки, у Аллоҳ, Унинг расули ва мусулмонларнинг имомлари учун насиҳат қилиб яшади. Яхши ва солиҳ маслаҳатчига Аллоҳ таоло яхши мукофотлар, ажру-савоблар берсин. Тавфиқ берилган ҳокимлар, солиҳ маслаҳатчиларнинг тўғри фикрлари ила эзгуликларга йўлланилур.

ОМИР ИБН ШАРОҲИЛ ШАЪБИЙ

«Шаъбий жуда чуқур илмли, ўта
ҳалим инсон эди. Исломда унинг
алоҳида ўрни бор...».

Ҳасан Басрий

Хазрат Умар розияллоҳу анху халифалик даврининг олти йили қолганида мусулмонлар сафида одатдагидан кўра кичкина, озғингина бир чақалоқ дунёга келди... Чақалоқ жисмининг кичик бўлиб қолишига сабаб, онасининг қорнидаги эгизаги унинг тўлиқ ўсишига халақит бергани бўлди... Бироқ шундан кейин илм, ҳилм, ҳифз ва фаҳму фаросат майдонларида, на акаси ва на бошқа бирон кимса унга халақит бера олмади... Бу киши Шаъбий номи билан танилган, асридаги мусулмонлар ичида бетакрор бўлган олийжаноб инсон Омир ибн Шуроҳабил Ҳимярийдир.

***

Имом Шаъбий Куфа шаҳрида дунёга келдилар ва шу ерда улғайиб вояга етдилар. Бироқ орзу қилган, қалблари ошиқ бўлган шаҳар Мадинаи Мунаввара эди. Саҳобалар Куфадан Аллоҳ аза ва жалла йўлида

жиходга чиқиш ёки яшаш учун маскан қилиб олиш мақсадида Куфага келганлари каби, Шаъбий ҳам Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобалари билан кўришиб, улардан сабоқ олиш мақсадида, дамба-дам Мадинага бориб турар эдилар. Беш юзга яқин саҳобалар билан ҳамсухбат бўлиш ва улуг саҳобалардан ривоят қилиш шарафига муяссар бўлдилар, жумладан Алий ибн Абу Толиб, Саъд ибн Абу Ваққос, Зайд ибн Собит, Убода ибн Сомит, Абу Мусо Ашъарий, Абу Саид Худрий, Нўъмон ибн Башир, Абдуллоҳ ибн Умар, Абдуллоҳ ибн Аббос, Адий ибн Ҳотим, Абу Ҳурайра, уммул мўминин Оиша, Аллоҳ барчаларидан рози бўлсин.

Шаъбий ўта заковатли, қалби уйғоқ, зеҳн ва фаҳм-фаросати ўткир, мўъжизавий ёдлаш ва эслаб қолиш қобилияти бор йигит эдилар. Ўзлари ҳақида шундай деганлари ривоят қилинган:

«Ҳаётимда асло оқни қора қилмаганман, яъни бирон сўзни қоғозга ёзмаганман, ким бир ҳадисни айтиб берса уни ёдлаб олардим, менга бир сўз айтган кишининг яна шу сўзни такрорлашини истамаганман».

***

Шаъбий илм ва маърифатга муҳаббатли йигит бўлиб, бу йўлда энг қимматбаҳо нарсаларни ҳатто жонини ҳам сарфлашга тайёр, унинг йўлида ҳар қандай қийинчиликларни енгил санарди. У шундай дер эди:

«Агар бир киши Шомнинг у чеккасидан, Яманнинг бу чеккасига сафар қилиб, умрининг қолган қисмида унга фойда бўладиган бир калима ўрганган бўлса, демак унинг сафари зое бўлмабди».

Шаъбий илмда шундай даражага етган эдики:

«Мен энг оз ўрганган илм бу шеъриятдир. Шунга қарамай, агар истасам бирон шеърни қайта айтмасдан, сизларга бир ой шеър айтиб бера оламан», дер эди.

Саҳобалар ҳали ҳаёт, одамлар орасида юрган чоғларида, Куфанинг жомеъ масжидида Шаъбийнинг ўз ҳалқаси (дарс мажлиси) бор эди. Одамлар унинг атрофида тўп-тўп бўлиб ўтирардилар. Ҳатто бир кун улуғ саҳобий Абдуллоҳ ибн Умар розияллоху анҳумо Шаъбийнинг одамларга ғазотлар ҳақида тўлиқ мукамал қилиб, унинг нозик нуқталаригача айтиб бераётганини диққат билан эшитиб:

«Дарҳақиқат мен бу йигит айтиб бераётган ғазотларнинг айримларига гувоҳ бўлиб, ўз кўзим билан кўрганман ва қулоғим билан эшитганман, лекин шунга қарамай бу йигит мендан кўра уларни гўзалроқ баён қилмоқда», деган эдилар.

***

Шаъбийнинг кенг илмли ва ўткир зеҳнли эканига далолат қилувчи ҳолат-ҳодисалар жуда кўпдир. Шунлардан бирини ўзи шундай ҳикоя қилади:

«Бир куни насл-насаби билан бир-бирига фахрланаётган икки киши ҳузуримга келишди. Бири «Омир» қабиласидан, иккинчиси «Асад» қабиласидан эди. Омирий биродарига ғолиб келиб уни кийимидан судраб келарди. Асадий эса мағлуб ҳолда:

— Қўйиб юбор, — деб зорланар, Омирий:

— Аллоҳга қасамки, Шаъбий ўртамизда ҳукм чиқармагунча қўйиб юбормайман, — дер эди. Омирийга:

— Ўртангизда ҳукм чиқараман, уни қўйиб юбор, — дедим. Сўнг Асадийга қараб:

— Нима учун унинг ёнида заиф ва синиқ ҳолда кўряпман сени? Ҳолбуки сенинг қабилангда бошқа арабларда бўлмаган олтита фахрланадиган нарса бор:

Биринчиси: Сизнинг қабилангиздан бўлган аёлга, башарият саййиди Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам совчи қўйганлар, Аллоҳ таоло етти осмон тепасидан ул зотни унга уйлантирган. Уларнинг ўрталаридаги элчи Жаброил алайҳис-салом бўлган. Бу аёл мўминлар онаси Зайнаб бинти Жаҳшдир. Мана бу шараф сенинг қавминга бўлган, бошқа араблардан биронтасига бўлмаган.

Иккинчиси: Сизнинг қавмингизда ер устида юрган жаннат аҳлидан бўлган киши бор эди. У Укоша ибн Михсандир. Бу ҳам фақат Бани Асаддагина бўлган фазилатдир.

Учинчиси: Исломда энг биринчи байроқ сизнинг қавмингиздан бўлган Абдуллоҳ ибн Жаҳш бошчилигидаги лашкар учун боғланган.

Тўртинчиси: Исломда тақсим қилинган биринчи ўлжа Абдуллоҳ ибн Жаҳшнинг қўлга киритган ўлжаси бўлган.

Бешинчиси: Байъати Ризвонда биринчи байъат қилган киши сизлардан бўлган. У қабиладошингиз Абу Синон ибн Ваҳб бўлиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламининг ҳузурларига келиб:

«Эй Расулуллоҳ, қўлингизни ёзинг байъат қиламан», деганида, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам:

— Нима нарсага, — дедилар. У:

— Қалбингиздаги нарсага, — деди. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам:

— Менинг қалбимдаги нарса нима? — дедилар. У:

— Ғалаба ёки шаҳидлик, — деди. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам:

— Ҳа, шундай, — дедилар ва у байъат қилди, шундан сўнг одамлар ҳам Абу Сионнинг байъатига кўра байъат қилдилар.

Олтинчиси: Сенинг қавминг Бану Асадликлар «Бадр» кунда муҳожирларнинг еттидан бирини ташкил қилганлар. Бу фазилатларни эшитган Омирий ҳайратланиб жим бўлиб қолди. Имом Шаъбий заиф ва мағлуб кишига кучли ва ғолиб устидан ёрдам беришни ирода қилганига шубҳа йўқдир. Агар Омирий мағлуб ҳолда бўлганида, Бани Омирнинг фазилатларидан у хабардор бўлмаган фазилатларни санаб берган бўлар эди.

***

Абдулмалик ибн Марвон халифалик мансабига ўтирганида, Ироқ волийси Ҳажжожга мактуб юборади:

«Дин ва дунё ишларига лаёқатли бир кишини ҳузуримга юборгинки, мен уни ўзимга маслаҳатчи ва суҳбатдош қилиб олай». Ҳажжож халифанинг ҳузурига Шаъбийни юборади. Халифа Шаъбийни ўзига энг яқин кишилардан қилиб олди, мураккаб ишларда унинг кенг илмига таянадиган, ташвишли онларда унинг фикрига суянадиган ва ўзи билан подшоҳлар ўртасида элчи қилиб юборадиган бўлди.

Халифа Шаъбийни Рум шоҳи Жистинённинг олдига юборгани ана шулардан бири бўлиб, тарих саҳифаларига муҳрланган эътиборли ҳолатдир:

Шаъбий элчи бўлиб келиб, Рум шоҳи унинг сўзларини эшитгач, унинг заковати, улуғворлиги, сўзамоллиги ва ҳозиржавоблигидан даҳшатга тушди. Одатига хилоф ўлароқ уни ўз ҳузурида бир қанча кун олиб қолди. Шаъбий қайтиш учун қатъий изн сўраб туриб олгач, шоҳ унга кетишга изн берар экан Шаъбийдан сўради:

— Сиз халифанинг аҳли байтидан бўласизми? Шаъбий:

— Йўқ, мен мусулмонлардан бириман, холос. Рум шоҳи:

— Халифанинг ҳузурига қайтгач, бу ерда бўлган барча гапларни айтиб берганингиздан сўнг, унга мана шу мактубни беринг. Шаъбий Дамашқга қайтгач халифанинг ҳузурига кирди ва кўрган, эшитган барча нарсаларни сўзлаб, халифа сўраган саволларга жавоб берди. Сўнгра кетиш олдидан: «Эй Амирул мўминин Рум шоҳи мана шу мактубни сизга етказишимни омонат қилган эди», деб халифага мактубни топшириб чиқиб кетди. Абдулмалик ибн Марвон мактубни ўқиши биланоқ соқчиларига Шаъбийни тезда қайтариб келишни буюрди. Улар уни қайтардилар. Шаъбий келгач, Абдулмалик ибн Марвон унга:

— Мактубда нима битилганини билармидингиз? — деб сўради. Шаъбий:

— Йўқ, эй Мўминлар амири, билмас эдим, — деб жавоб берди. Абдулмалик ибн Марвон:

— Рум шоҳи менга қуйидагиларни ёзиб юборибди: «Арабларга ҳайронман, қандай қилиб ўзларига бу йигитдан бошқани подшоҳ қилдилар экан?» Шаъбий:

— У сизни кўрмагани учун шундай деган, агар, эй Мўминлар амири, у сизни кўрган бўлганида бундай демаган бўлар эди. Абдулмалик ибн Марвон:

— Нима учун Рум шоҳи менга бундай мактуб йўллаганини биласизми? Шаъбий:

— Йўқ, билмайман. Абдулмалик ибн Марвон:

— У менда сиздек киши борлигидан менга ҳасад қилган ва у мактуби билан мени сизни қатл қилишга тезлаб, сиздан халос бўлишни ирода қилгандир. Рум шоҳига бу гаплар етиб борганида:

«Отасига балли, қасамки, мен бундан бошқа нарсани мақсад қилмаган эдим», деди.

***

Имом Шаъбий илмда шундай юқори манзилатга эришдики, ҳатто у ўз асридаги тўртда забардаст олимларнинг бири бўла олди. Имом Зухрий шундай дер эди: «Уламолар тўртадир... Мадинада Саид ибн Мусаййаб, Куфада Омир Шаъбий, Басрада Ҳасан Басрий ва Шомда Макхул».

Имом Шаъбий камтаринлигидан, бирон киши унга олим, деб мурожаат қилса уялиб кетар эди.

Кунларнинг бирида бир киши унга:

— Эй фақиҳ, олим, менга жавоб берсангиз, — деганида...

— Ҳой барака топгур, бизда йўқ сифат билан бизни кўтар-кўтар қилмагин. «Фақиҳ» деб Аллоҳ ҳаром қилган нарсалардан тақво қилган, «Олим» деб Аллоҳдан ҳақиқий кўрққан кишига айтилади. Биз қаердаю, булар қаерда?! — деган эди.

Яна бир киши бир масала ҳақида сўраганида: «Бу ҳақда Умар ибн Хаттоб бундай деганлар... Алий ибн

Абу Толиб бундай деганлар деб жавоб берса, сўровчи: «Сиз нима дейсиз?» деди. Шунда Шаъбий уялган ҳолда табассум қилиб:

— Умар ва Алий розияллоху анҳумонинг сўзини эшитдинг, мени сўзимни нима қиласан, — деди.

***

Имом Шаъбий гўзал ахлоқ ва улуғ хислатларга эга олим эди. Мана шу хислатлардан бири у талашиб-тортишишни ёмон кўрар, фойдасиз нарсаларга киришишдан ўзини сақлар эди. Бир куни суҳбатдошларидан бири:

— Эй Абу Амр, одамлар гапираётган мана бу икки киши ҳақида сиз нима дейсиз? — деб сўраганида, Шаъбий:

— Қайси икки киши ҳақида сўраяпсан? Суҳбатдош:

— Усмон ва Алий. Шаъбий:

— Мен, Аллоҳга қасамки, Қиёмат куни Усмон ибн Аффонга ёки Алий ибн Абу Толиб розияллоху анҳумога хусуматчи бўлиб қолишдан покман, — деб жавоб берди.

Шаъбий илм билан ҳалимлиқни жамлай олган эди. Ривоят қилинишича, бир киши уни жеркиб, ёмон сўзлар билан ҳақорат қилганида: «Агар менга қилаётган тухматларингда ростгўй бўлсанг, Аллоҳ мени кечирсин... Агар ноҳақ ҳақорат қилаётган бўлсанг, Аллоҳ сени кечирсин», дейишдан нарига ўтмаган экан.

***

Шаъбий нақадар қадри баланд ва улуғ фазилат соҳиби бўлишига қарамай, маърифат ва ҳикматни ўзи-

дан шаъни паст одамлардан олишдан орланмасди. Бир аъробий унинг илм мажлисига келишни ўзига одат қилиб олган эди. Бироқ доим жим ўтирарди. Шаъбий унга:

— Гапирмайсизми? — деганида, аъробий:

— Жим ўтирсам саломат бўламан, эшитаман ва ўрганаман. Кишининг қулоқларидан бўлган улуши ўзига қайтади. Аммо тилидан бўлган улуши эса бошқага қайтади, — деб айтганида, Шаъбий то вафот этгунига қадар аъробийнинг ушбу сўзларини қайтариб юрган эди.

Балоғат ва фасоҳат билан гўзал гапириш ва уни ўз ўрнида ишлата билиш каби неъмат, жуда нодир кишиларгагина берилган бўлиб, ана шулардан бири Шаъбий эди. Бунинг мисоли ўлароқ, Шаъбийнинг икки Ироқ амири Умар ибн Хубайрага, у бир жамоа мусулмонларни қамаб қўйгандаги айтган сўзидир: «Эй Амир, агар уларни ноҳақ қамаган бўлсангиз, ҳақ уларни чиқаради. Агар уларни ҳақ билан қамаган бўлсангиз, афв уларга ҳам етади». Шаъбийнинг сўзидан ҳайратда қолган амир, унинг ҳурматидан барчаларини озод қилиб юборган экан.

***

Имом Шаъбий ўта шижоатли, дин ва илмда даражалари ниҳоятда юқори бўлиши билан бирга, очик қалб, бир нав ҳазилкаш ҳам эдиларки, бирон ҳазил ўрни келиб қолса уни ўтказиб юбормасдилар. Шулардан бири: Шаъбий аёли билан ўтирганларида, бир киши келиб:

— Қайси бирингиз Шаъбий бўласиз? — деганида, аёлларини кўрсатиб:

— Мана бу, — деганлар. Яна бир киши:

— Шайтоннинг хотинининг исми нима эди? — деб сўраганида.

— Биз у тўйда қатнашмаган эдик, — деб ҳазиллашиб қўйганлар.

Шаъбий ҳақидаги энг яхши тасаввурни, у кишининг ўзлари ҳақида айтган сўзлари берса ажабмас:

«Одамлар кўз тикиб турган нарсага асло ўрнимдан турмаганман. Қўл остимдагилардан биронтасини асло урмаганман. Бирон қаримдошим бўйнида қарзи бўлган ҳолда вафот этиб қолса, дарҳол унинг номидан қарзини тўлаб қўйганман».

***

Имом Шаъбий узоқ умр кечирдилар, саксон ёшдан ортиқроқ яшадилар. Аллоҳ таоло чақирғига лаббай, деб жавоб бердилар. Ҳасан Басрийга у кишининг вафотлари хабари етган пайтда шундай дедилар: «Аллоҳ раҳматига олсин. Дарҳақиқат Шаъбий жуда чуқур илми, ўта ҳалим инсон эди. Исломда унинг алоҳида ўрни бор...».

САЛАМА ИБН ДИЙНОР

АБУ ҲОЗИМ АЪРАЖ НОМИ БИЛАН ТАНИЛГАН

«Абу Ҳозимдан кўра ҳикмат тилига
яқин бўлган бирон кишини кўрма-
дим».

Абдурраҳмон ибн Зайд

Ҳижратнинг тўқсон еттинчи йилида, муслмонлар халифаси Сулаймон ибн Абдулмалик анбиёлар отаси бўлмиш Иброҳим алайҳис-саломнинг нидоларига «Лаббай» деб муқаддас ерларга сафарга отланади. Унинг карвони Умавийлар пойтахти Дамашқдан интиқлик билан Мадинаи Мунаввара сари йўл олади.

«Равзаи мутоҳҳарада» намоз ўқиш, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга салом бериш завқи шавқи халифанинг қалбини эгаллаб олган эди. Халифанинг карвонида қорилар, муҳаддислар, фуқаҳолар, уламолар, амирлар ва саркардалар жам бўлган эди.

Карвон Мадинаи Мунавварага етиб келиб юклар туширилгач, Мадинанинг мансабдор ва ҳурматли кишилари, халифага салом беришга ва уни қутлашга бордилар. Лекин Мадинанинг қозиси, боҳужжат олими ва ишончли имоми бўлган Салама ибн Дийнор

халифага салом бериш ва уни қутлашга чиққанлар ичида йўқ эди. Сулаймон ибн Абдулмалик зиёратга келганлар билан саломлашиб, дийдорлашиб бўлгач, суҳбатдошларидан бирига қараб:

— Қалблар учун уларни вақти-вақти билан тоза-лаб, зангини кетказиб турувчи одам бўлмаса, темир-ни занг босгани каби, қалбларни ҳам занг қоплайди, — деди.

Суҳбатдош:

— Ҳа шундай, эй Мўминлар амири тўғри айтасиз.

Халифа:

— Бизларга панду насихат қилиб, қалбларимизни софлайдиган, Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг саҳобаларини кўрган бирон киши йўқми Мадинада?

Улар:

— Ҳа бор, эй Мўминлар амири, Абу Ҳозим Аъраж ана шундайлардандир.

Халифа:

— Абу Ҳозим Аъраж ким бўладилар?

Улар:

— Салама ибн Дийнор, Мадинанинг олими ва имоми, ҳамда бир қанча саҳобаи киромларни кўрган тобеинларнинг биридирлар. Халифа:

— Ундай бўлса ҳурматларини жойига қўйган ҳолда ҳузуримизга таклиф қилинглар.

Аъёнлар халифанинг таклифини Абу Ҳозимга етказганларида, улуғ тобеин қабул қилиб, халифа қўним олган ерга келадилар. Ўз навбатида халифа ҳам таклифни рад этмай қабул қилинганини қадрлаб, Абу Ҳозимни илиқ кутиб олиб, ўзига яқин ерга ўтказди ва маломатомуз оҳангда:

— Бу не жафо, эй Абу Ҳозим? — деди.

Абу Ҳозим:

— Қандай жафо кўрдингиз мендан эй Мўминлар амири?

Халифа:

— Мадинанинг мансабдор кишиларининг ҳам-малари зиёратимизга келдилар, сиз эса келмадингиз.

Абу Ҳозим:

— Жафо танишлар орасида бўлади... Сиз эса мени бугунгача танимас эдингиз, мен ҳам сизни кўрмаган эдим. Бас, шундай экан, қандай жафо содир бўлди мен тарафдан?

Халифа атрофидагиларга қараб:

— Шайх узрларини тўғри баён қилдилар, халифа уни хато маломат қилди, — деди. Сўнгра Абу Ҳозимга юзланиб: «Кўнглимда йиғилиб қолган муҳим масалалар бор, шуларни сизга баён қилсам».

— Мармаҳамат, эй Мўминлар амири, мадад ёлғиз Аллоҳдандир.

— Эй Абу Ҳозим, нима учун биз ўлимни ёмон кўраемиз?

— Чунки биз дунёимизни обод қилиб, охиратимизни хароб қилганмиз... Шунинг учун обод жойдан хароб жойга чиқишни ёмон кўраемиз.

— Рост айтдингиз. «Эй Абу Ҳозим эртага Қиёмат куни биз учун Аллоҳнинг ҳузурида нелар ҳозирланган эканини жуда билгим келади?»

— Амалингизни Аллоҳнинг Китобига солиб кўрсангиз, ҳамма нарса аён бўлади.

— Уни Аллоҳ таоло Китобининг қаеридан топаман?

— Калимаси олий Зотнинг ушбу сўзидан топасиз: «Шак-шубҳасиз, яхшилар (яъни мўминлар) жаннат неъматларидадирлар. Шак-шубҳасиз, фисқ-фужур қилувчи кимсалар дўзахдадирлар» (Инфитор: 13-14).

— Аллоҳнинг раҳмати қаерда қолди?

— Аллоҳнинг раҳмати чиройли амал қилувчиларга яқиндир» (Аъроф: 56).

— Аллоҳнинг ҳузурига қай ҳолда бориларкин?

— Яхши амал қилувчи одам, узоқ муддат айриликдан сўнг оила аъзолари ҳузурига қайтаётган киши каби келур. Ёмон амал қилувчи эса, хожасидан қочган қулни ушланиб, хожаси ҳузурига судраб олиб келинаётган қул каби келур. Халифа йиғлаб юборди, хўнграб қаттиқ йиғлади. Сўнг:

— Эй Абу Ҳозим, қандай қилсак солиҳлардан бўламиз?

Абу Ҳозим:

— Такаббурликни ташлаб, тавозели бўлсангиз солиҳлардан бўласиз.

— Мол-дунё ҳақида нима дейсиз ва унда Аллоҳ таолога тақво қилиш йўли қандай?

— Мол-дунёни ҳақ билан оласизлар ва уни эгаларига берасизлар... Уни баробар тақсимлаб, қўл остингиздагилар орасида адолат қиласизлар.

— Эй Абу Ҳозим, одамларнинг афзали ким?

— Амалли ва тақво эгалари одамларнинг афзалидир.

— Энг адолатли сўз қайси сўз?

— Қўрқиб ёки ундан бирон нарса умид қилиб турган одам қаршисида кишининг айтган ҳақ сўзи, энг адолатли сўздир.

- Энг тез ижобат бўладиган дуо қайси?
- Чиройли амал қилувчи кишининг, чиройли амал қилувчи кишилар ҳақиға қилган дуоси.
- Садақаларнинг афзаличи?
- Мол-дунёси оз камбағал кишининг, ўзидан кўра мухтож бечора камбағалга, миннат қилмай ва озор бермай берган садақасидир.
- Энг ақлли киши ким?
- Аллоҳ таолоға итоат қилиш имкониятига эға бўлган ва амал қилган, сўнг бошқаларни ҳам шунга йўллаган киши.
- Энг аҳмоқ киши ким?
- Золим дўстининг нафс-ҳавосига эрғашиб кетган, бировнинг дунёси эвазига ўз охиратини сотиб юборган киши.
- Эй Абу Ҳозим, бизға ҳамроҳ бўлиб юрмайсизми, сиз биздан, биз сиздан насибадор бўлардик?!
- Йўқ, эй Мўминлар амири, сизға ҳамроҳ бўла олмайман.
- Нима учун?
- Сизларға ён босиб қолишим натижасида Аллоҳ менға бу дунё азобини ҳам ва охират азобини ҳам тоттиришидан кўрқаман.
- Эй Абу Ҳозим, бирон ҳожатингиз бўлса айтинг. Абу Ҳозим бирон нарса демай жим турган эдилар. Халифа яна қайта: «Эй Абу Ҳозим, бирон ҳожатингиз бўлса айтинг, сиз учун ҳар қандай ҳожат бўлса ҳам ўтаб берамиз», — деди.
- Ҳожатим, мени дўзахдан қутқариб, жаннатға олиб кириб қўйсангиз.
- Бу менинг қўлимдан келмайди, эй Абу Ҳозим.
- Менинг бундан бошқа ҳожатим йўқ, эй Мў-

минлар амири.

— Менинг ҳақимга дуо қилинг, эй Абу Ҳозим.

— Эй Аллоҳ, агар мана шу банданг Сулаймон Сенга яқин бандаларинг қаторида бўлса, унга икки дунё яхшилигини осон қил. Агар Сенга душманлардан бўлса, уни солиҳлар жумласидан қилиб, Ўзинг яхши кўрган ва рози бўладиган йўлга бошлаб қўй.

Шунда ўтирганлардан бири:

— Яхши гап айтмадингиз, Мўминлар амирини Аллоҳнинг душманлари сафига қўшиб, халифамизга озор бердингиз, — деди.

Абу Ҳозим:

— Аксинча, сизнинг гапирган гапингиз яхши гап бўлмади, шуни билинки Аллоҳ таоло: «Албатта уни одамларга очиқ баён қилурсизлар ва яширмайсизлар...», деб уламолардан ҳақ гапни гапиришга аҳд паймон олгандир. Сўнг халифага юзланиб:

— Эй Мўминлар амири, биздан аввал ўтганларнинг амирлари уламоларнинг илмларига рағбат қилиб уларнинг ҳузурларига мудом борар эдилар, шунинг учун улар яхшилик ва офиятда яшадилар. Кейин ҳиммати паст кишилар пайдо бўлди, улар амирлар ҳузуридаги арзимас дунёни қўлга киритиш учун илм ўргандилар, амирлар бундай олимларни назарга илмай қўйдилар... Натижада бу олимлар хор бўлиб ожиз қолдилар ва Аллоҳнинг ҳам назаридан тушдилар. Агар уламолар амирлар қўлларидаги нарсалардан ўзларини тортганларида, амирлар уларнинг илмларига интилардилар... Лекин уламолар амирлардаги нарсаларга интилдилар, амирлар эса улардан ўзларини тортдилар ва уларни қадрламай қўйдилар.

Халифа:

— Гапингиз ҳақ... Эй Абу Ҳозим, менга яна насиҳат қилинг, сиздан кўра ҳикмат тилига яқинроқ бўлган бирон кишини кўрмаган эдим.

Абу Ҳозим:

— Агар насиҳатга қулоқ тутадиганлардан бўлсангиз, сизга қилган насиҳатим етарлидир... Агар насиҳатни олмайдиганлардан бўлсангиз, ипсиз камондан ўқ отганимдан не фойда.

Халифа:

— Ўтиниб сўрайман эй Абу Ҳозим, менга насиҳат қилинг.

Абу Ҳозим:

— Майли насиҳат қиламан, лекин қисқа айтаман... Роббингизни улуғланг, Уни покланг, Сизни қайтарган ерда кўринишдан ва сизни буюрган ерда кўринмай қолишдан сақланинг. Сўнг Абу Ҳозим салом бериб чиқиб кетди.

Халифа:

— Насиҳатгўй олимга Аллоҳ яхши мукофотлар ато этсин, — деб дуо қилиб қолди.

Абу Ҳозим халифанинг олдидан чиқиб энди уйларига етганларида, халифадан чопар келиб, динорга лиқ тўла халта ва Мўминлар амирининг мактубини улуғ тобеинга узатди. Мактубда:

— Бу динорларни ишлатинг, сиз учун менда бундан-да кўпи бордир. Чопарга динор тўла халтани қайтариб, мактубга жавобан ушбу сўзларни битиб халифага юбордилар:

— Эй Мўминлар амири, сизни мендан сўраган саволларингиз ҳазил-беҳуда савол бўлиши ва менинг сизга берган жавобим эса ботил-бекор кети-

шидан Аллоҳдан паноҳ сўрайман. Аллоҳга қасамки, эй Мўминлар амири, бундай бўлишини сизга раво кўрмайман, қандай қилиб ўзимга раво кўрай. Эй Мўминлар амири, агар бу динорлар сизга айтган сўзларим ва қилган насихатларим эвазига бўлса, музтар ҳолатдаги ўлакса ва чўчка гўшти бундан ҳалолроқдир... Ва агар байтул молдан бериладиган улушим бўлса, бошқа мусулмонларга ҳам баробар шундай улуш ажратдингизми?

***

Салама ибн Дийнорнинг уйлари илм толиблари ва яхшилик шайдолари учун ширин сувлик булоқдек бўлиб, бунда оға-инилари билан шогирдлари ўртасида фарқ йўқ эди.

Кунларнинг бирида Салама ибн Дийнорнинг уйларига Абдурахмон ибн Жарир билан унинг ўғли келиб, шайх билан саломлашиб ўтирдилар ва икки дунё яхшилигини тилаб дуо қилдилар. Одоб пешвоси улуғ тобеин ҳам ота-боланинг саломига ундан чиройлироқ қилиб алик олиб, уларни илиқ кутиб олдилар ва ўрталарида қуйидаги суҳбат бўлиб ўтди. Абдурахмон ибн Жарир:

— Эй Абу Ҳозим, қандай қилиб уйғоқ қалб соҳиби бўла оламиз?

Абу Ҳозим:

— Ичингизни ўнгласангиз катта гуноҳлар кечирилади. Банда агар гуноҳларни тарк этишга азму қарор қилса, унга яхшилик эшиклари очилади. Асло шуни унутмангки эй Абдуррахмон, мол-дунёнинг озгинаси ҳам, бизни охират ишларининг кўпгинасидан чалғитиб қўяди. Сизни Аллоҳ таолога

яқинлаштирмайдиган ҳар қандай нарса неъмат эмас, балки у жазо, азоб, офат ва балодир.

Абдуррахмон ибн Жарирнинг ўғли деди:

— Бизнинг кўп шайхларимиз бор, уларнинг қай бирига эргашайлик?

Абу Ҳозим:

— Эй ўғилчам, ёлғиз пайтда Аллоҳдан қўрқадиган ва айб бўладиган ишларга аралашишдан ўзини пок тутадиган, ёшлигидан ўзини ислоҳ қилган, буни кексалик даврига қолдирмаганларига эргашгин. Эй ўғилчам, шуни билгинки, қуёш чиққан ҳар кун борки толиби илмга нафс-ҳавоси билан илми қарама-қарши келиб, икки рақиб курашгани каби, унинг қалбида улар ҳам ўзаро курашадилар. Агар илми нафс-ҳавоси устидан ғолиб келса, ўша кун толиби илм учун фойдали кун бўлади... Ва агар нафс-ҳавоси илмидан ғолиб бўлса, у кун толиби илм учун зиён, ҳасрат куни бўлади.

Абдуррахмон ибн Жарир:

— Эй Абу Ҳозим, бизни шукр қилишга кўп ундайсиз, шукрнинг ҳақиқати нима?

Абу Ҳозим:

— Бизнинг ҳар бир аъзоимизда шукрнинг ҳақи бор.

— Икки кўзнинг ҳақи нима?

— Яхшилиқни кўрганингизда уни ёймоқлигингиз, ёмонлиқни кўрганингизда эса яширишингиз икки кўзнинг шукридир.

— Икки қулоқнинг шукри нима?

— Яхшилиқни эшитсангиз уни қалбингизга жойлаб сақлаб қўйишингиз, ёмонлиқни эшитсангиз кўмиб ташлашингиз икки қулоқ шукридир.

— Икки қўлнинг шукри нима?

— Сизга тегишли бўлмаган нарсани олмаслигингиз ва Аллоҳнинг ҳақларидан бўлган ҳақни тўсмаслигингиз икки қўл шукридир. Шуни унутмангки, эй Абдуorraҳмон, ким тил шукрини етарли қилмаса ва тил шукрига дил шукрини ва барча аъзолар шукрини ҳам қўшмаса, бундай одамнинг мисоли, либосини киймай қўлида ушлаб турган кишига ўхшайди, бу эса уни иссиқдан ҳам совуқдан ҳам сақламайди.

***

Бир йили Салама ибн Дийнор «Рум» шаҳарларига йўл олган мусулмон лашкарлар билан, Аллоҳ йўлида мужоҳидларга қўшилиб жанг қилиш учун йўлга чиқдилар. Лашкар қўзланган манзилга етишга оз қолганда, душманга қарши жангга киришдан олдин куч тўплаб олиш мақсадида бир оз дам олиш учун тўхтайди. Лашкар ичида Умавийлар амирларидан бири бор эди. Ана шу амир Абу Ҳозимга:

— Келиб бизларга бир дарс бериб кетсинлар, — деб одам юборди. Абу Ҳозим амирга жавобан унга хат ёзиб юбордилар, хатда ушбулар битилган эди:

«Эй амир, мен шундай аҳли илмларни кўрдим, улар дунё аҳлига динни кўтариб бормас эдилар. Дунё аҳлига динни кўтариб борган аҳли илмларнинг биринчиси мен бўлишимни истамасангиз керак, деб ўйлайман. Ҳожатингиз бўлса олдимизга ўзингиз келинг. Сизга ҳам атрофингиздагиларга ҳам Аллоҳнинг саломи бўлсин».

Хатни ўқиган амир Абу Ҳозимнинг ҳузурларига бориб, кўришиб саломлашгач:

— Эй Абу Ҳозим, бизга йўллаган мактубингизни

Ўқиганимиздан сўнг, наздимизда мартабангиз янада зиёда бўлиб, қадрингиз ошди. Аллоҳ сизни яхши мукофотлар билан сийласин, бизга панду насиҳат қилсангиз. Абу Ҳозим насиҳат қила бошладилар, мана бу қўйидаги сатрлар айтган сўзларининг жумласидандир:

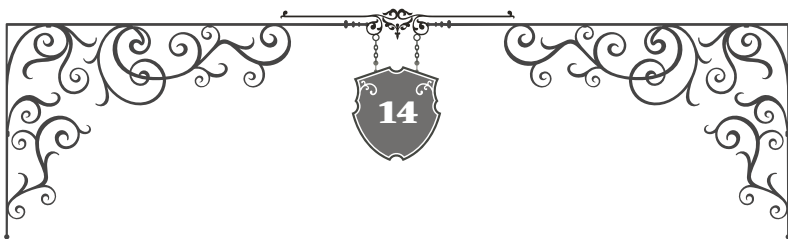
— Қиёматда қайси амал сиз билан бўлишини яхши кўрсангиз, бу дунёда шу амални қилишга ҳарис бўлинг. Охиратда сиз билан қайси амал бўлишини истамасангиз, бу дунёда шу амалдан узоқ бўлинг. Шунини билингки эй амир, агар сизда ботилнинг бозори чаққон бўлса, бемаънилар, мунофиқлар атрофингизга йиғилиб оладилар. Ва агар сизда ҳақнинг бозори чаққон бўлса, атрофингизга яхши одамлар йиғилиб, ҳақ устида сизга ёрдамчи бўладилар... Ўзингизга ёққанини танлаб олаверинг.

Абу Ҳозимга ўлим соати келганида, атрофларидагилар:

— Ўзингизни қандай ҳис қиляпсиз, эй Абу Ҳозим? — деб сўраган эдилар.

— Дунёда қилиб қўйган ёмонликларимиздан нажот топа олсак, дунёда йўқотган нарсаларимиз бизга зарар бўлмас, — деб ушбу ояти каримани такрор-такрор ўқиб жон таслим қилдилар: «Албатта иймон келтириб яхши амаллар қилган зотлар учун Раҳмон дўстликни (барқарор) қилур».

САИД ИБН МУСАЙЙАБ

«Саид ибн Мусаййаб саҳобалар ҳаёт-лик чоғларидаёқ фатво берар эди».

Қудома ибн Мусо

Мўминлар амири Абдулмалик ибн Марвон икки ҳарамни зиёрат қилиб, Маккага бориб ҳаж қилишни ва Мадинага келиб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга салом айтишни ният қилди. Зул-Қаъда оғи киргач халифа ушбу ниятини амалга ошириш учун сафар тадоригини кўришга амр қилди. Бир қанча Умавийлар амирлари, давлатнинг баобрў кишилари ва айрим фарзандлари ҳамроҳлигида Ҳижоз ерлари томон йўлга тушади. Халифа сарбонлигидаги карвон Дамашқдан Мадинаи Мунаввара сари юришида тез ҳам эмас, секин ҳам бўлмаган ўрта тезликда борар, ҳар қачон истироҳат учун тўхтасалар чодирлар қурилиб, тўшаклар тўшалар ва диний билимлари зиёда бўлиши, қалblари ҳикмат ва гўзал мавъизаларга тўлиб тошиши учун илм мажлислари уюштирилар эди.

Халифа Мадинаи Мунавварага етиб келгач, аввало Ҳарами Шарифга бориб Равзаи мутаҳҳарада намоз ўқиш шарафига, сўнгра Пайғамбаримиз

Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга салом айтиш бахтига муяссар бўлди. Аввалда тотмаган роҳатини ва қалб хотиржамлигини тотди. Шу боис Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам шаҳрида имкон қадар кўпроқ туришни мақсад қилди. Масжид Набийни обод қилиб турган илм мажлислари унинг диққатини энг кўп жалб қилган нарсалардан бири бўлди. Осмонда порлаб турган юлдузлар мисоли, Ҳарами Шарифда ҳам улуғ тобеинлардан иборат уламолар ялт-ялт этиб кўзга ташланиб турардилар. Мана бу Урва ибн Зубайрнинг илм ҳалқалари. Буни-си эса Саид ибн Мусаййабнинг илм ҳалқалари. Ҳованови ерда Абдуллоҳ ибн Утбанинг илм ҳалқаси ва ҳоказо...

***

Кунларнинг бирида қайлула қилаётган (чошгоҳ вақтида ухлаётган) Халифа одатда уйғонмайдиган вақтда уйғониб, хизматкори Майсарага:

— Эй Майсара, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг масжидларига бориб, бизларга ҳадис айтиб бериши учун уламолардан бирларини чорлаб кел, — деб тайинлади. Майсара Масжид Набийга бориб қараса, қайлула вақти бўлганидан кўпчилик дам олаётгани боис, масжидда биргина илм ҳалқасига кўзи тушди. Ҳалқанинг шайхи ёши олтмишлардан ошган, сиймосида уламолардаги оддийлик, илм ҳайбати ва вақор зоҳир бўлиб турган киши эди. Майсара ҳалқага яқин келиб қўли билан шайхга ишора қилган эди, шайх унга қарамади ҳам, эътибор ҳам бермади. Шунда Майсара шайхнинг олдига келиб:

— Мен сизни ишора билан чақирганимни кўрма-

дингизми? — деди. Шайх:

— Мени чақирдингми?!

Майсара:

— Ха...

Шайх:

— Нима ҳожатинг бор эди?

Майсара:

— Мўминлар халифаси қайлула қилаётган эдилар, бирдан уйғониб:

— Масжидга бориб қарагин ва менинг ҳадис айтиб берувчиларимдан бирини олиб келгин, — деб менга айтдилар.

Шайх:

— Мен унга ҳадис айтиб берувчиларидан эмасман.

Майсара:

— Аммо халифа ҳадис айтиб берадиган кишини истамоқдалар. Шайх:

— Ким бирон нарсани истаса, унинг олдига ўзи келади. Агар суҳбатни хоҳлаётган бўлсалар, масжиддаги илм ҳалқаси кенг, бемалол сиғадилар. Ҳадисга борилади, ҳадис бормайди, — дедилар. Хизматкор орқасига қайтиб бориб, халифага:

— Масжидга бордим, лекин у ерда бир шайхдан бошқа ҳеч кимни топмадим. Ишора қилиб чақирган эдим, ўрнидан турмади, эътибор ҳам бермади, ўзим олдига бориб: «Мўминлар халифаси қайлуладан уйғониб: — Масжидга бориб қарагин ва менинг ҳадис айтиб берувчиларимдан бирини олиб келгин», дедилар, деб айтсам, босиқлик ва қатъийлик билан: «Мен унга ҳадис айтиб берувчиларидан эмасман. Агар суҳбат хоҳлаётган бўлса, масжиддаги илм ҳалқаси

кенг, бемалол сиғадилар, деб жавоб берди», деди. Абдулмалик ибн Марвон чуқур хўрсиниб ўрнидан сапчиб турди-да, ичкарига кета туриб:

— Бу Саид ибн Мусаййабдир... Кошкийди сен унинг олдига бормаган ва унга гапирмаган бўлганинга эди, — деди. У меҳмонхонадан чиқиб кетгач, Абдулмалик ибн Марвоннинг кичик ўғли акасига:

— Бутун дунё унга бўйсунган, ҳайбатидан Рум шоҳлари унга бош эгган Мўминлар амирига катталик қилиб, унинг ҳузурига келиш ва мажлисига ҳозир бўлишдан бўйинтовлаган бу, ким экан?

Акаси:

— Мўминлар амири акамиз Валидга қизини сўраганларида, қизини акамизга беришдан бош тортган мана шу одам бўлади.

Ука:

— Валид ибн Абдулмаликка қизини беришдан бош тортганми? Мўминлар амирининг валиаҳди, муслмонларнинг бўлажак халифасидан кўра яхшироқ куёв истаганми қизига? Ака укасининг гапларига жавоб бермай жим турган эди, ука сўзида давом этиб: «Қизини Мўминлар амирининг валиаҳдига беришни хоҳламаган бўлса, шунга яраша қизига муносиб жойини топиб узатганми ёки айримлар қилганидек қизини узатишни ўйламай қари қиз қилиб уйда ўтқазиб қўйганми?».

Акаси:

— Очиғини айтсам мен у киши ва унинг қизи ҳақида бирон хабарга эга эмасман.

Шунда даврада ўтирган Мадина аҳлидан бўлган бир киши:

— Агар амир изн берсалар, мен у қизнинг қис-

сасини тўлиқ гапириб бераман. У қиз маҳалламизда яшовчи Абу Вадоа деган йигитга турмушга чиққан. Бу йигит бизнинг ён қўшнимиз бўлади. Унинг бу қизга уйланишининг ғаройиб қиссаси бор, бу ҳақда йигитнинг ўзи менга гапириб берган, — деди. Ака-укалар:

— Ҳа, албатта, айтиб беринг бизга, — дедилар.

Абу Вадоа менга қуйидагиларни сўзлаб берган эди:

— Ўзингизга маълум, мен илм талабида Масжидун Набийга боғланганман, масжиддаги Саид ибн Мусаййабнинг илм ҳалқаларида толиби илмлар билан елкама-елка туриб давомий қатнашиб келар эдим. Шайхнинг илм ҳалқаларига бир неча кун қатнаша олмай қолдим. Шайх менинг йўқлигимни билгач: «Касал бўлиб қолганмикин ёки бирон кор ҳол рўй бердимми...?» деб мен ҳақимда атрофидагилардан сўрабдилар, аммо улардан бирон хабар топа олмабдилар. Бир неча кундан сўнг ўзим яна шайхнинг ҳузурларига қайтган эдим, мен билан саломлашиб, ҳол аҳвол сўраб:

— Эй Абу Вадоа, қаерда эдинг, нега кўринмай қолдинг? — деб сўрадилар. Мен:

— Хотиним вафот этиб қолди, шу билан машғул бўлиб қолдим, — дедим. Шайх:

— Эй Абу Вадоа, бизларга ҳам хабар бермабсан-да, оғир дамларда ёнингда турардик, жанозада қатнашиб бошинга тушган мусибатда сенга далда бўлардик, — дедилар. Мен:

— Аллоҳ сизни яхши мукофотлар билан сийласин, — деб ўрнимдан турмоқчи эдим, тўхтаб туришимни талаб қилдилар. Мажлисдаги ҳамма туриб

кетгач менга:

— Эй Абу Вадоа, уйланиш ҳақида ўйлаб кўрмадингми? — деб сўраб қолдилар. Мен:

— Аллоҳнинг раҳмати бўлсин сизга, ким ҳам менга қизини берарди, мен етим бўлиб ўсган, қўли калта камбағал бўлсам, икки ё уч дирҳамдан бошқа пулим бўлмаса, — дедим. Шайх:

— Мен сенга қизимни бераман, — деб қолдилар. Тилим айланмай қолди... Зўр-базўр: «Сиз?!... Менинг бу ҳолимни билганингиздан кейин ўз қизингизни менга никоҳлаб берасизми?!» — дедим. Шайх:

— Ҳа... Бизга дини ва хулқидан рози бўлинадиган киши бўлса, албатта никоҳлаб берамиз. Сен бизнинг наздимизда дини ва хулқида рози бўлинган кишисан... — дедилар. Сўнг атрофга қараб бизларга яқин турганларни чақирдилар, Аллоҳга ҳамду сано айтиб ва Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга салавот ва саломлар йўлладилар ва уларнинг гувоҳлигида мен билан қизларини никоҳлаб қўйдилар. Махрга икки дирҳам белгиладилар. Мен ҳайрон ва хурсандлигимдан нима дейишни билмай қотиб қолган эдим. Сўнг уйимга кетдим, шу куни рўза тутган эдим, рўзадорлигимни ҳам унутибман. Ўзимга-ўзим гапирардим: «Ҳолинга вой, эй Абу Вадоа... Нималар қилиб қўйдинг... Энди пулни қаердан топасан, кимдан қарз сўрайсан?! Шундай ҳолатда турганимда азон айтиб қолинди. Намозни адо этиб бўлгач, ифторга ўтирдим, дастурхонда нон ва зайтундан бошқа нарса йўқ эди. Бир икки луқма еган ҳам эдимки, эшик таққиллаб қолди. «Ким у?» деган эдим. «Саидман», деган жавоб келди. Аллоҳга қасамки, ҳаёлимдан Саид исмли ўзим билган инсон-

ларнинг ҳаммаси бирма-бир ўтди, аммо Саид ибн Мусаййаб хаёлимга келгани йўқ. Сабаби мана қирқ йилдирки шайхни фақат уйлари ҳамда масжид орасидагина кўриш мумкин эди. Эшикни очсам не кўз билан кўрайки рўпарамда Саид ибн Мусаййаб турар эдилар. Хаёлимга, қизларини менга никоҳлаб берганлари хусусида келдилармикин, фикрлари ўзгариб қолдимикин, деган ўй келди. «Эй Абу Муҳаммад, чақиртирсангиз ўзим ҳузурингизга борар эдим», дедим. Саид ибн Мусаййаб:

— Бугун мен сенинг ҳузуринга келишимга ҳақлироқсан, — дедилар. Мен:

— Қани уйимизга марҳамат қилсинлар. Саид ибн Мусаййаб:

— Йўқ, раҳмат, мен бир иш билан келган эдим.

Мен:

— Аллоҳнинг раҳмати бўлсин сизга, нима иш экан?

Саид ибн Мусаййаб:

— Менинг қизим бугундан бошлаб Аллоҳнинг шариатига мувофиқ сенинг хотининга айланган эди. Биламанки сенинг ёлғизлигингни кетказадиган ҳеч киминг йўқ. Сен бир жойда, хотининг эса бошқа жойда тунни ўтказишинларни яхши деб билмадим, шунинг учун уни ҳузуринга олиб келдим.

Мен:

— Во ажаб... Қизингизни олиб келдингизми?

Саид ибн Мусаййаб:

— Ҳа...

Қарасам, ҳақиқатан қизлари ёнларида турган экан. Шайх қизларига қараб:

— Қизим, Аллоҳнинг номи ва баракоти билан мана жуфти ҳалолнингнинг уйига киравер.

Қиз бечора энди қадам ташламоқчи бўлганида, уялганидан кийимига ўралашиб йиқилиб тушишига оз қолди. Мен эса қизнинг олдида қарахт ҳолда нима дейишимни ва нима қилишимни ҳам билмай туриб қолдим. Ўзимга келгач ичкарига таклиф қилдим, қиз кўриб қолмаслиги учун ўзим ундан тезроқ бориб, нон ва зайтундан иборат ифторлик дастурхонимни чироқ нуридан нарироққа олиб қўйдим. Сўнг томга чиқиб қўшниларимни чақирдим. Қўшнилар чиқиб:

— Ҳа... тинчликми, нима гап? — дейишган эди. Мен:

— Бугун масжидда Саид ибн Мусаййаб ўз қизларини менга никоҳлаб берган эдилар. Ҳозиргина, мен беҳабар, тўсатдан қизларини олиб келиб ташлаб кетдилар. Биласизлар онамнинг уйлари узоқ, мен онамни чақириб келгунимча, келинни зериктирмай аёллар кириб туришсин. Бир кампир қўшнимиз:

— Ҳой, шуринг қургур, нима деяётганингни биласанми ўзи? Саид ибн Мусаййаб ўз қизини сенга никоҳлаб бериб, яна қизини ўзи сенинг уйинга олиб келиб ташлаб кетдими? Ахир у қизини Валид ибн Абдулмаликга бермаганку! Мен:

— Ҳа, шундай... Мана қиз менинг уйимда ўтирибди, ўзларингиз кириб кўринглар.

Қўшни аёллар уйга киришиб кўзларига ишонмасдилар. Қизни кўргач, у билан саломлашиб сўрашиб, мен онамни олиб келгунимча унинг ёлғизлигини билдирмай турдилар. Бир оздан сўнг онам келдилар, келинни кўргач, менга қараб: «Қизни тайёрлаб, ҳурматли аёллар каби келинчак қилиб бергунимча бизни холи қўясан», деб шарт қўйдилар. Мен:

— Ихтиёр сизда, онажон, — деб қайнона келин-

ни холи қўйдим. Бир қанча муддатдан сўнг онам келинни менга топширдилар. Қарасам, у Мадина қизларининг энг гўзалларидан бири экан. Аллоҳнинг китобини энг мукаммал ёд олган қория ҳамда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларини энг кўп билган ровия экан. Ва бунга қўшимча эрнинг ҳақ-ҳуқуқларини жуда яхши биладиган аёл экан. Бир қанча кун бирга яшадик, шу кунлар ичида қизнинг отаси ҳам ва ёки аҳли-оилаларидан биронталари ҳам келишмади. Мен ўзим яна одатимга кўра масжидга, шайхнинг илм ҳалқаларига бордим. Шайхга салом бериб ўтирдим, саломимга жавоб қайтаришдан нарига ўтмадилар. Дарс тугагандан сўнг, мажлисдагилар тарқалишиб, мендан бошқа ҳеч ким қолмагач, шайх:

— Эй Абу Вадоа, жуфти ҳалолингни аҳволи қандай? — деб сўрадилар. Мен:

— У дўстнинг ҳаваси, душманнинг ҳасади келадиган ҳолатда, — деб жавоб бердим. Шайх:

— Аллоҳга ҳамдлар бўлсин, — деб қўйдилар. Уйга қайтганимда эса, шайх рўзғоримизни бутлаб олишимиз учун бизга етарли маблағ юборган эканларини билдим.

Абдулмалик ибн Марвоннинг ўғли:

— Бу шайхнинг иши қизиқ экан-а? — деди. Мадиналик киши: «Эй амир, нимаси қизиқ, зеро шайхимиз дунёни охиратга васила қилган, ўзлари ва оилалари учун фоний дунё эвазига боқий охиратни сотиб олгандирлар. Аллоҳга қасамки, шайх қизларини Мўминлар амирининг ўғлига беришга бахиллик қилмаганлар, «қизимни тенги эмас» деб ҳам ўйламаганлар, балки қизларини дунёга мафтун бўлиб

қолишидан кўрққанлар. Бу ҳақда дўстларидан бири: «Мўминлар амирининг совчилигини қайтариб, қизингизни оддий мусулмонлардан бирига берасизми?» деб сўраганида. Шайх:

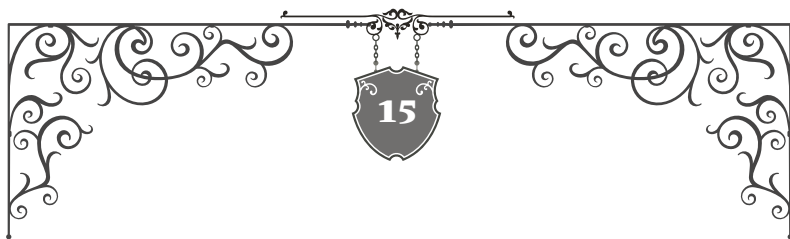
— Қизим менинг бўйнимдаги омонат, мен қилган ишимда фақат унинг фойдасини кўзладим, — деганлар. Атрофдагилар мақсадни яхши англамай: «Яъни, қандай?». Шайх:

— Агар қизим «Умавийлар» қасрларига кўчиб ўтса, қимматбаҳо кийим-кечак ва зеб-зийнатлар ичига тушиб қолса, атрофида хизматкорлар, жориялар гирди капалак бўлиб хизмат қилишса, бир муддатдан кейин эри халифа бўлса, қани айтингчи, шундай бўлса қизимнинг дини нима бўлади? — деб жавоб берган эдилар. Шом аҳлидан бўлган ва ўша ерда ўтирган бир киши: «Шайхингиз ноёб кишилар сирасидан кўринадилар», деди. Мадиналик киши: «Ҳақ гапни айтдингиз. Шайх кундузи соим, кечаси қоимдирлар. Қирқ марта ҳаж қилганлар. Мана қирқ йилдирки, Масжидун Набийда такбири таҳримани ўтказиб юбормаганлар. Шунча муддатдан бери доим биринчи сафда турганларидан, намозда бировнинг елкасига кўзлари тушмаган. Қурайш аёлларидан истаганларига уйланиш имконлари бўла туриб, Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳунинг қизларини бошқа аёллардан афзал кўриб, унга уйланганлар. Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳунинг Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга яқинликлари, ҳадисларини энг кўп ривоят қилганлари ва у зотдан илм олишга рағбатларининг ўта кучли бўлгани бунга сабаб бўлгандир.

***

Саид ибн Мусаййаб ёшлик чоғлариданоқ ўзларини илмга бағишладилар. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг азвожи мутахҳараларидан илм ва одоб-ахлоқ ўргандилар. Улардан кўп фойда олиб, йўлларини тутдилар. Бундан ташқари Зайд ибн Собит, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Умарга шогирд бўлиб дарс олдилар. Усмон ибн Афвон, Алий ибн Абу Толиб, Суҳайб Румий ва бошқа саҳобаи киромлардан, Аллоҳ барчаларидан рози бўлсин, дарс тинглаб, панду насихатлар олдилар. Уларнинг хулқлари билан хулқландилар, сийрату шамоиллари билан зийнатландилар.

Хаётлари давомида бир калимани доим такрорлаб юрардилар, ҳатто бу сўз шайхнинг шиорларидек бўлиб қолган эди: «Бандалар Аллоҳга тоат билангина ўзларини азиз қиладилар... Аллоҳга маъсият қилиш билан эса ўзларини хор қиладилар...».

САИД ИБН ЖУБАЙР

«Саид ибн Жубайр қатл қилинди ва ҳолбуки Ер юзидаги ҳар бир одам унинг илмига муҳтож эди».

Аҳмад ибн Ҳанбал

Бақувват жисмли, келишган, тетик ва шу билан бирга, қалби уйғоқ, ўта фаросатли, яхшиликларга интилувчан ва ёмонликлардан четланган навқирон бир йигит бор эди. Рангининг қоралиги, жингалак сочи ва аслининг ҳабаший экани, ёш бўлишига қарамасдан унинг ўта ноёб алоҳида шахсиятига путур етказмас эди.

Асли ҳабаш бўлса ҳам араб бўлиб кетган бу йигит, илм уни Аллоҳга элтувчи, тақво эса жаннатга етказувчи мустаҳкам тўғри йўл эканини идрок этиб, тақвони ўнг тарафига, илмни сўл тарафига қўяди ва икки қўли билан уларни маҳкам тутган ҳолда, ҳаёт сафаридида оғишмай-толишмай илдам одимлаб боради... Ёшлик чоғиданоқ одамлар уни ё таълим олаётган китобини муккасидан кетиб ўқиётган ва ё бўлмаса жойнамози устида туриб ибодат қилаётган ҳолда кўрардилар... Юқоридаги сифатлар соҳиб мусулмонларнинг дурдоналаридан бўлмиш Саид

ибн Жубайр роҳматуллоҳи алайҳдир.

***

Саид ибн Жубайр бир қанча улуғ саҳобалар, жумладан, Абу Саид Худрий, Адий ибн Ҳотим, Абу Мусо Ашъарий, Абу Ҳурайра, Абдуллоҳ ибн Умар, Оиша розияллоҳу анҳо ва анҳумлардан таълим олдилар. Лекин асосий ва катта устозлари бу умматнинг олими, илм денгизи Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳумо бўлганлар. Саид ибн Жубайр Абдуллоҳ ибн Аббосдан соя каби ажралмас эдилар... У зотдан Қуръон, тафсир, ҳадис ва унинг шарҳларини ўргандилар... Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳумо қўлларида диний илмни чуқур ўрганиб фақиҳ бўлдилар, тафсирдан таълим олиб буюк муфассир бўлиб етишдилар... Буларга қўшимча ўлароқ араб тили ва унинг қоидаларини шундай мукамал ўргандиларки, ҳатто ўз замоналарида Ер юзидаги ҳар бир одам у зотнинг илмига муҳтож эди.

Сўнгра Ислом диёрларида илм-маърифат излаб Аллоҳ хоҳлаганича кездилар. Режаларидаги илмни ҳосил қилгач, Куфани ўзларига макон тутиб, унинг аҳлига устоз ва имом бўлиб шу ерда яшадилар.

Рамазон кечаларида одамларга имом бўлиб намозга ўтсалар, бир кеча Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоҳу анҳунинг қироатида намоз ўқисалар, яна бир кун Зайд ибн Собит розияллоҳу анҳунинг қироатида, учинчи кун эса яна бир бошқа саҳобанинг қироатида намоз ўқиб берардилар.

Ўзлари ёлғиз намоз ўқиганларида эса кўпинча бир намозда Қуръоннинг ҳаммасини ўқир эдилар... Аллоҳ таолонинг сўзи бўлмиш: «... тезда билурлар.

Ўшанда улар бўйинларида кишанлар ва занжирлар ила тортилурулар. Ўта қайноқ сувга. Сўнгра оловда кўйдирилурулар» ояти ва шу каби ваъда ё ваъид оятларини ўқисалар этлари жимирлар, қалблари эзилиб, кўзларидан тирқираб ёш оқарди ва шу оятни такрор-такрор ўқийверганларидан ҳалок бўлишга яқин бўлардилар.

Саид ибн Жубайр йилда икки маротаба Байтул Ҳаромга боришни одат қилган эдилар... Бири Ражаб ойида умра учун, иккинчиси Зул-Қаъда ойида ҳаж учун ният қилиб эҳром боғлардилар.

***

Илм толиблари, яхшилик ва насиҳат шайдолари Саид ибн Жубайрнинг мусаффо илм булоқларидан қониб-қониб ичиш, кўрсатмаларини олиш мақсадида Куфага келар эдилар. «Аллоҳдан қўрқиш қандай бўлади?» деб сўраган кишига: «Аллоҳдан қўрқишинг сен билан гуноҳларинг ўртасини тўса олса, мана шу Аллоҳдан қўрқиш бўлади», деб жавоб берсалар, зикр ҳақида сўраган кишига: «Аллоҳ таолога итоат қилиш зикрдир, ким Аллоҳга юзланса ва Унга итоат қилса, Аллоҳни зикр қилган бўлади, ким Аллоҳга юзланмаса ва Унга итоат қилмаса, Аллоҳни зикр қилувчилардан бўлмайти, агарчи кечанинг ҳаммасини зикр ва тиловат билан ўтказган бўлса ҳам», деб жавоб берардилар.

Саид ибн Жубайр Куфани ўзларига ватан қилган дамларда, Куфа Ҳажжож ибн Юсуф Сақафийнинг қўл остида эди. Ҳажжож ўша вақтда Ироқ, Машриқ ва Мовароуннаҳр диёрларининг волийси бўлиб, Абдуллоҳ ибн Зубайрни қатл қилиб, у кишининг ҳаракати-

га чек қўйган, Ироқни Умавийлар салтанатига бўйсиндирган ва у ер, бу ерларда чиққан қўзғолонларни бостириб, одамлар бўйинларида қиличини ўйнатиб турган, бутун шаҳарларга қўрқувни ёйиб, қалблар ундан ҳайиқиш ва азобидан қўрқув билан тўлиб-тошган ҳокимлик даврининг энг юқори чўққисига чиққан дамлар эди.

***

Шундай бир пайтда Ҳажжож билан унинг ўз қўмондонларидан бири Абдуррахмон ибн Ашъас орасида зиддият чиқиб, бу зиддият қуролли тўқнашувга айланиб кетди. Натижада бу фитна ҳўлу қуруқни ажратмай домига ютди ва мусулмонларнинг жисмларида чуқур жароҳатларни қолдирди.

Бу фитнанинг тафсилоти қуйидагича бўлган: «Ҳажжож ўзининг қўмондонларидан бири Абдуррахмон ибн Ашъасни катта қўшин билан, Сижистоннинг орқа тарафидаги минтақаларга эгалик қилган турк подшоҳи Ратбилга қарши ғазотга юборади. Музаффар қўмондон Ратбилнинг анча ерларини фатҳ қилиб, мустаҳкам қўрғонларини эгаллаб олади ва унинг шаҳар ва қишлоқларидан катта ўлжаларни қўлга киритади. Сўнг Ҳажжожга катта нусрат, ғалаба хушxabарини айтиш учун элчиларни ва уларга қўшиб мусулмонлар байтул молининг ҳаққи бўлган ўлжанинг бешдан бирини ҳам юборади. Яна қўмондон Ҳажжожга бир мактуб ёзиб, унда душман шаҳарларини яхши ўрганиш, унга кириш чиқиш йўллари, табиати ва ҳолатини текшириш, унинг ноаниқ бўлган тоғ ора йўлларига кириб, музаффар лашкарни хатарга қўймаслик учун, бир муддат жанг қилмай туришга

изн сўрайди. Мактубни ўқиган Ҳажжож ғазабга келиб, қўмондонни кўрқоқлик ва заифлик билан сифатлаб, ўлдириш, қонини тўкиш, лашкар қўмондонлигидан четлатиш кабилар билан таҳдид қилади. Абдурахмон лашкардаги эътиборли кишиларни ва катибалар қўмондонларини чақириб, Ҳажжожнинг мактубини ўқиб беради ва бу ҳақда маслаҳат сўрайди. Улар Ҳажжожнинг тоатидан чиқиб, унга қарши уруш қилишни маслаҳат берадилар. Шунда Абдурахмон: «Шундай қилсам сизлар менга байъат берасизми ва Аллоҳ таоло Ироқ ерларини унинг ёмонликларидан поклаши учун, унга қарши жиҳодимда менга ёрдамчи бўласизми?» деб айтган эди, ҳаммалари унга байъат бердилар.

Шундай қилиб Ҳажжожга қарши нафрат билан тўлиб ёнган Абдурахмон ибн Ашъаснинг лашкарлари билан, Ҳажжож лашкарлари ўртасида қаттиқ жанг бўлиб, унда Абдурахмоннинг қўли баланд келди. Сижистонни тўлиқ эгаллаб, Форс ерларининг ҳам катта қисмини қўлга киритди. Сўнг Куфа билан Басрани ҳам Ҳажжожнинг қўлидан тортиб олишга отланди.

Икки гуруҳ ўртасида жанг алангаси ловуллаб турган, Абдурахмон ибн Ашъас зафар устига зафарга эришиб турган бир пайтда, Ҳажжож рақибининг қувватини янада зиёда қиладиган бир муаммога дуч келади. У ҳам бўлса шаҳар волийлари Ҳажжожга хат йўллашиб, унда: «Аҳли зиммалар жизя тўлашдан халос бўлиш учун Исломни қабул қилиб мусулмон бўлишмоқда ва ишлаб турган қишлоқларини ташлаб шаҳарларга кўчиб келишмоқдалар. Натижада ердан олинадиган хирож тушмай қолганига хазина-

лар ҳам бўшаб қолди», дедилар. Ҳажжож Басрадаги ва бошқа шаҳарлардаги волийларига мактуб йўллаб: «Шаҳарларга кўчиб келган зиммийларни жамлаб, қанча олдин кўчган бўлсалар ҳам ҳаммаларини яна қишлоқларга қайтаринг!» деб амр қилади. Волийлар буйруқни бажаришга киришадилар ва зиммийлардан жуда кўпчиликни диёрларидан ҳайдаб, тирикчиликларидан айриб, шаҳар чеккаларига жамлайдилар. Улар билан бирга хотинлари ва болаларини ҳам чиқариб юборадилар. Уларни анча илгари ташлаб кетган қишлоқларига қайтиб боришга мажбур қилдилар. Аёллар, болалар ва қариялар дод вой қилиб йиғлашар, ёлворишар, ё Муҳаммад... Ё Муҳаммад деб нидо қилишар, нима қилишни, қаерга боришни билмай ҳайрону лол эдилар. Басранинг олиму фуқаҳолари орага тушиб уларга ёрдам бериш учун чиқдилар, аммо имкон қила олмасдан, уларга қўшилиб йиғлаб, Аллоҳдан мусибатларини аритишни тиладилар.

Абдуррахмон ибн Ашъас бу фурсатни ғанимат билиб, олиму фуқаҳоларни ўзига қўшилишга чақирди. Унинг бу чақириғига, Саид ибн Жубайр, Абдуррахмон ибн Абу Яъло, Шаъбий, Абул Бухтарий бошчилигида бир қанча улуғ тобеинлар ва уламолар ижобат қилдилар.

Икки гуруҳ орасида уруш тегирмони айлана бошлади. Аввалида Абдуррахмон ибн Ашъас ва унинг лашкари, Ҳажжож ва унинг аскарлари устидан ғолиб келаётган эди. Лекин кейинга бориб Ҳажжожнинг палласи оз-оздан оғир келиб, охири Абдуррахмон ибн Ашъас тор-мор этилди. Унинг ўзи қочиб қутулиб қолди. Лашкарлари эса Ҳажжож ва унинг лашкарларига таслим бўлдилар.

Ҳажжож жарчисига амр қилиб, енгилган жангчиларни унга бўлган байъатларини янгилашга чақирди. Уларнинг аксарлари бу чақирикни қабул қилдилар, айримлари эса қабул қилмай яшириниб юрдилар. Саид ибн Жубайр яшириниб юрганлар орасида эдилар. Таслим бўлганлар байъатни янгилашга келганларида, кутилмаган ҳолатга дуч келиб қолдилар... Ҳажжож байъатдан олдин, ҳар бир байъат берувчидан сўрай бошлади: «Мўминлар амирининг волийсига берган байъатингни бузишлик билан кофир бўлганига гувоҳлик берасанми? Агар: «Ҳа» деб айтса, янгидан бераётган байъатини қабул қилар ва қўйиб юборар эди. Ва агар: «Йўқ», деса қатл қиларди.

***

Уларнинг баъзилари Ҳажжождан кўрқиб, жонини сақлаб қолиш учун кофир бўлганига иқрор бўлар, баъзилари эса кофир бўлдим дейишни ўзига эп кўрмасди, буни инкор қилиб, оғир санарди ва бу бош тортишнинг тўловини бўйнини қиличга тутиш билан тўларди. Бир неча минг кишилар қатл қилинган ва яна бир неча мингги куфрга иқрор бўлиб ўлимдан қутулиб қолган бу ваҳшиёна қирғиннинг хабари кенг тарқалди.

Шулардан бири: «Хасъам қабиласидан бўлган бир қария, икки гуруҳга ҳам қўшилмай Фурот дарёсининг орқасида яшар эди. Ҳажжожнинг хузурига олиб келинганлар қаторида қарияни ҳам олиб келишганда, Ҳажжож унинг нима ишлар қилгани ҳақида сўради. Қария:

— Бу уруш олови чиққанида, мен мана шу дарё орқасида уруш нима билан тугагини кутиб турдим.

Сиз ғолиб бўлгач байъат қилишга келдим, — деди.

Ҳажжож:

— Ўлим бўлсин сенга, амиринг билан бирга жанг қилмай кутиб ўтирдингми? — деди, сўнг дағдаға қилиб:

— Кофир бўлганинга гувоҳлик берасанми?

Қария:

— Саксон йил Аллоҳга ибодат қилиб, сўнг кофир бўлдим, деб гувоҳлик берсам, қандай ҳам ёмон одам бўламан.

Ҳажжож:

— Унда сени қатл қиламан.

Қария:

— Агарчи қатл қилсанг ҳам бундай демайман. Аллоҳга қасамки, умримдан қолган бўлса, эшак ташналикка сабр қила оладиганча муддат қолгандир. (Бирон ишнинг ниҳояси яқин эканига ишора қилиш учун айтиладиган арабча мақол. Тарж). Эшак эрта-лабда сув ичса-ю, кечга бориб суғорилмаса ўлиб қолади. Шундоқ ҳам мен ўлимни эрта-ю кеч кутиб ўтирибман. Хоҳлаганингни қилавер. Ҳажжож жаллодга:

— Бўйнига ур буни, — деди. Жаллод бўйнига қилич солиб қарияни қатл қилди. Ҳозир бўлганларнинг ҳаммалари Ҳажжож тарафдорлари ҳам, душманлари ҳам қарияга ачиниб такбир айтдилар ва Аллоҳ раҳматига олсин, — деб дуо қилдилар.

Сўнг Комил ибн Зиёд Нахайй олиб келинди.

Ҳажжож унга: «Кофир бўлганинга гувоҳлик берасанми?».

Ибн Зиёд: «Аллоҳга қасамки гувоҳлик бермайман».

Ҳажжож: «Унда сени ўлдираман».

Ибн Зиёд: «Нима ҳукм қилсанг қилавер... Аллоҳнинг ҳузурида кўришамиз... Ўлдиришдан сўнг ҳисоб-китоб бор».

Ҳажжож: «Ўша кунда ҳужжат сенинг зарарингга бўлади, фойдангга эмас».

Ибн Зиёд: «У кунда агар сен қози бўлсанг, ҳа шундай бўлади». Ҳажжож: «Ўлдиришлар». У ҳам қатл қилинди.

Сўнг яна бир кишини олиб келинди. Бу киши Ҳажжожни масхара қилиб юрганлиги ҳақида хабарни эшитган Ҳажжож уни ёмон кўриб қолган, шунинг учун уни қатл қилиш имконини излаб юрган эди. Ҳажжож унга:

— Мен қаршимда кўриб турган бу киши ўзини кофир бўлганига гувоҳлик бермайдиганлардан, деб ўйлайман.

У киши:

— Мени ҳалокатга ташламанг ва мен ҳақимда менда бўлмаган нарсани айтманг. Мен Ер аҳлининг энг кофириман, қозиқлар эгаси бўлган Фиръавндан ҳам кофирроқман, — деди. Ҳажжож уни қўйиб юборди, аммо уни қатл қилишга бўлган ташналигидан унинг ичи ёнар эди.

***

Бир неча минг собитқадам кишилар қатл қилинган ва яна бир неча мингги куфрни ўзларига тамға қилишга мажбурланган бу ваҳшиёна қирғиннинг хабари кенг тарқалди. Саид ибн Жубайр ҳам, агар Ҳажжожнинг қўлига тушиб қолса, учинчиси бўлмаган мана шу икки иш: ё бўйни узилиши ва ёки куфрни ўзига тамға қилиб босишга мажбурланиши унинг

ҳам бошига тушишини аниқ билди. Ҳолбуки бу икки ишнинг энг ширини ҳам аччиқдир. Шунинг учун у Ироқдан чиқиб кетиб, кўзга кўринмай яшириниб юришни танлади.

Аллоҳнинг кенг ерида Ҳажжож ва унинг жосусларидан яшириниб, Макка ерларидаги кичик бир қишлоққа қочиб келди ва шу зайдда тўлиқ ўн йил ҳаёт кечирди. Бу йиллар Ҳажжожнинг қалбида ёнаётган ўч олиш оловини ўчириш ва ундаги ғазабни кетказиш учун етарлидек кўринганди. Аммо ҳеч ким кутмаган ҳодиса рўй берди... Маккага Холид ибн Абдуллоҳ Қасрий исмли Умавийлар томонидан янги ҳоким тайинланди. Бу ҳокимнинг ёмон хулқи ва ундан кутиладиган ёмонликлардан хавсираган Саид ибн Жубайрнинг дўстлари келишиб: «Бу ҳоким Маккага тайинланиб қолди, Аллоҳга қасамки биз сиздан хавотирдамиз, шунинг учун бизнинг талабимизга кўниб, бу ерлардан чиқиб кетсангиз», дедилар. Шунда Саид ибн Жубайр: «Шунча йил қочиб юрдим, Аллоҳга қасамки, энди яна қочишга Аллоҳдан уяламан... Шу жойимда қолишга қарор қилдим... Аллоҳ не кунни бошимга солса розиман», деб жавоб бердилар.

***

Дарҳақиқат янги ҳоким одамларнинг у ҳақида қилган ёмон гумонларини ёлғонга чиқармади. У Саид ибн Жубайрнинг турган ерларини билиб қолиб, Саид ибн Жубайрни қўлга олиш ва «Восит» шаҳридаги Ҳажжожнинг қароргоҳига олиб бориш учун дарҳол бир тўда аскарини юборди. Лашкарлар Саид ибн Жубайрнинг уйини қуршаб олиб, шайхнинг айрим шогирдлари кўз ўнгида у зотнинг қўлларига

кишан тақдилар ва Ҳажжожнинг ҳузурига олиб кетишларини билдирдилар. Шайх бу хабарни хотиржам қабул қилдилар ва шогирдларига ўгирилиб дедилар: «Мен бу золимнинг қўлида қатл қилинаман, деб ўйлайман. Чунки мен икки шеригим билан ибодат ила ўтказаётган кечалардан бирида, дуо ҳаловатини ҳис этиб, Аллоҳга ёлвориб, тазарру билан кўп дуо қилдик. Охирида учовимиз ҳам Аллоҳ бизларга шаҳидликни насиб этишини илтижо қилиб Аллоҳдан сўрадик. Аллоҳ таоло икки шеригимга шаҳидликни насиб этди, энди мен ўз насибамни кутиб турибман», дедилар. Саид ибн Жубайр сўзларини тугатмаган ҳам эдиларки, ичкаридан кичкинагина қизчалари чиқиб қолди ва отасининг қўлига кишан тақиб аскарлар уни олиб кетаётганини кўриб, отасига қаттиқ ёпишиб олиб хўнграб йиғлаб юборди. Қизчани юмшоқлик билан оҳиста ўзларидан сурдилар ва шундай дедилар: «Эй қизалоғим, онанга айтиб қўй: «Иншааллоҳ энди жаннатда кўришамиз...»», дедилару жўнаб кетдилар...

***

Лашкарлар олим, обид, зоҳид ва муттақий имомни Восит шаҳрига олиб келдилар ва Ҳажжожнинг олди-га олиб кирдилар. Ҳажжож шайхга ғазаб билан тикилиб туриб сўрай бошлади:

- Исминг нима?
- Саид ибн Жубайр.
- Йўқ, сен Шақий ибн Кусайрсан (Исмларининг аксини айтди).
- Исмини ота-онам сендан кўра яхши билишган.

— Муҳаммад ҳақида нима дейсан?

— Муҳаммад ибн Абдуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни назарда тутяпсанми?

— Ҳа.

— Одам болаларининг саййиди, Аллоҳ ихтиёр этган Пайғамбар. Аввалда ўтган ва кейинда келадиган башариятнинг энг яхшиси. Рисолатни етказдилар ва омонатни ўтадилар. Аллоҳ ва Унинг Китобига, муслмонларнинг оммаси ва хосларига холис бўлиб ўтдилар.

— Абу Бакр ҳақида нима дейсан?

— Абу Бакр Сиддиқ, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг халифаси, бахтли яшадилар ва мақтовга сазовор бўлиб кетдилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг йўлларида бирон нарсани ўзгартирмай ўтиб кетдилар.

— Умар ҳақида нима дейсан?

— Умар Аллоҳ таоло ҳақ билан ботилни у билан ажратган Форуқдир. Аллоҳ таоло ва Унинг пайғамбари уни яхши кўргандирлар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ва Абу Бакрнинг юрган йўлларида собит туриб ўтиб кетдилар. Бахтли яшадилар ва шаҳид қилиндилар.

— Усмон ҳақида нима дейсан?

— У Табук ғазотидаги «Жайшул усра»ни жиҳозлаган. Рума қудуғини қазитган. Жаннатдан ўзига уй сотиб олган. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг икки қизларига уйланган куёвлари бўлиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам осмондан инган ваҳий билан уни уйлаганлар. Усмон ибн Аффон зулм билан қатл қилиндилар.

— Алий ҳақида нима дейсан?

— Алий ибн Абу Толиб Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам амакиларининг ўғли. Болалардан энг биринчи Исломни қабул қилган. Фотимаи захрога уйланган. Жаннат аҳли йигитларининг саййидлари Ҳасан ва Ҳусайннинг оталаридир.

— Умавий халифаларнинг қай бири сенга кўпроқ ёқади?

— Яратганни рози қилувчироғи.

— Уларнинг қай бири Яратганни рози қилувчи-роқдир?

— Бунинг илми уларни ичию ташини Билувчи Зотнинг ҳузуридадир.

— Мен ҳақимда нима дейсан?

— Қандайлигингни ўзинг яхшироқ биласан.

— Мен сенинг фикрингни билмоқчиман.

— Фикримни билишинг сени хафа қилади, хурсанд қилмайди.

— Фикрингни ўзингдан эшитишни истайман.

— Сен Аллоҳнинг Китобига хилоф ишлар қиласан. Ҳайбатли бўлишни хоҳлаб баъзи ишларга қадам босасан ва ҳолбуки у сени ҳалокатга олиб боради ва сени дўзахга улоқтириб юборади.

— Аллоҳга қасамки, сени албатта қатл этаман.

— Агар шундай қилсанг, менинг дунёимни барбод қиласан, мен эса сенинг охиратингни барбод қиламан.

— Сени қандай қатл этилишни хоҳлайсан, ўзинг танла!?

— Балки буни сен танла, эй Ҳажжож, Аллоҳга қасамки, сен мени қандай қатл қилсанг, охиратда Аллоҳ таоло сени ҳам худди шундай қатл этади.

— Сени афв этишимни истайсанми?

— Афв этиш Аллоҳ таоло тарафидан бўлади, сенинг афвингнинг эътибори йўқ.

Ҳажжож дарғазаб бўлиб қичқирди: «Ҳой ғулом, қилич билан кундани келтир». Саид ибн Жубайр табассум қилдилар.

Ҳажжож: «Бу нима табассум?».

Саид ибн Жубайр: «Аллоҳ таолога журъат қилишингни ва Аллоҳнинг сенга ҳалимлигини кўриб ажабланияпман».

Ҳажжож: «Ҳой ғулом, буни қатл эт!».

Саид ибн Жубайр қиблага юзланиб: «Мен ҳақ йўлга мойил бўлган ҳолимда юзимни осмонлар ва Ерни яратган Зотга қаратдим ва мен мушриклардан эмасман», оятини ўқидилар.

Ҳажжож: «Унинг юзини қибладан буриб қўйинглар», деди.

Саид ибн Жубайр: «...қай тарафга юз бурсангиз, ўша жой Аллоҳнинг тарафидир», оятини ўқидилар.

Ҳажжож: «Унинг юзини ерга қаратинглар!» деди.

Саид ибн Жубайр: «Биз сизларни (ердан) яратдик, яна унга қайтарурмиз ва (Қиёмат кунида) сизларни яна бир бор ундан чиқарурмиз», оятини ўқидилар.

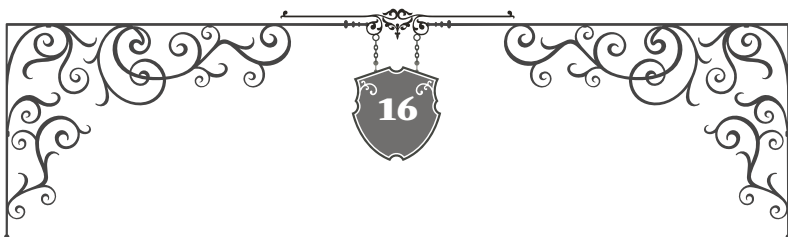
Ҳажжож қичқириб: «Аллоҳнинг душманини ўлдиришлар, Қуръон оятларини келтиришга бундан кўра кучлироқ кишини кўрмаган эдим», деди. Шунда Саид ибн Жубайр икки қўлларини кўтариб: «Эй Аллоҳ, мендан сўнг Ҳажжожга бирон одамни қатл қилиш имконини берма», деб дуо қилдилар.

***

Саид ибн Жубайрнинг фожиали ўлимларидан сўнг ўн беш кун ўтар-ўтмас, Ҳажжож иситмалаб, касали

кундан-кун зўрая бошлади. Озгина кўзи илинар ва бирдан уйғониб кетарди. Ана шундай кўзи илинган пайтида, бирдан қаттиқ чўчиб уйғонар ва: «Саид ибн Жубайр мени бўғяпти, Саид ибн Жубайр мени нега қатл этдинг деяпти», деб бақирар эди. Сўнг йиғлаб: «Саид ибн Жубайр билан мени нима ишим бор эди-я! Уни мендан даф қилинглар...», дер эди.

Ҳажжож вафот этиб, устидан тупроқ тортилгач, одамлардан бири уни тушида кўриб: «Эй Ҳажжож, сен қатл қилган одамлар ҳақида Аллоҳ сени нима қилди?» деб сўраган экан, Ҳажжож: «Ҳар бир қатл қилган одамим бадалига Аллоҳ мени бир марта қатл қилди, аммо Саид ибн Жубайрни қатл қилганим учун мени етмиш мартаба қатл қилди», деб жавоб берибди.

МУҲАММАД ИБН ВОСЕЪ АЛ-АЗДИЙ

«Амирларнинг қорилари бор, бойларнинг қорилари бор, Муҳаммад ибн Восеъ Раҳмон таолонинг қориларидандир».

Молик ибн Дийнор

Биз ҳозир Мўминлар амири Сулаймон ибн Абдулмаликнинг халифалик давридамиз...

Мана бу Исломнинг қинидан суғурилган қиличларидан бири ва Хуросоннинг кучли волийси Язид ибн Муҳаллаб ибн Абу Суфра, шаҳидлик излаган кўнгиллилардан ташқари, ўзининг юз мингдан ортиқ лашқари билан душман томон олға юриб бормоқда... У Журжон ва Табаристонни фатҳ қилишни ўз олдига мақсад қилган. Кўнгиллиларнинг аввалида улуғ тобеин, зайнул-фуқаҳо, Басранинг обиди ва Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ходими, улуғ саҳобий Анас ибн Молик розияллоҳу анҳунинг шогирди Муҳаммад ибн Восеъ Аздий ал-Басрий эдилар.

Язид ибн Муҳаллаб лашқарлари билан Дихистонга келиб тушди. Дихистонда ниҳоятда кучли-қувватли ва мустаҳкам қўрғонлар билан ҳимояланган

туркларга мансуб бир қавм яшар эди. Улар мусулмонларга қарши ҳар куни жангга чиқишар, қийинчиликка дуч келиб қаттиқ қаршиликка учрасалар, баланд тоғларига ва тоғ ораларига чекинишиб, тоғнинг баланд ва мустаҳкам қоялари билан ҳимояланиб олардилар.

Муҳаммад ибн Восеъ Аздий кексайиб қолгани ва жисмининг заифлашганига қарамай, бу жангда унинг катта ўрни бор эди. Мусулмон лашкарлари унинг пок юзидан таралаётган иймон нуридан баҳраманд бўлар, унинг ширин тилидан чиқаётган қайноқ нидоларни эшитиб тетиклашар ва оғир дамларда унинг мустажоб дуолари билан қалблари ором олар эди. Унинг одатларидан яна бири, ҳар қачон қўмондон жанг бошлаганида, у:

«Эй Аллоҳнинг отлиқлари олға! Эй Аллоҳнинг отлиқлари олға!» деб нидо қилар, унинг чақириғини эшитган аскарлар таъсирланиб, худди шер ўлжасига ташланганидек, душманга ёпирилар, ташна одамнинг жазирама кунда муздек сувга талпинганидек, жанг майдонига талпинар эдилар.

Ана шундай қирғин-баротларнинг бирида душман тарафдан бир отлиқ чавандоз майдонга чиқди. Унинг баҳайбатлиги, бақувватлиги, журъати ва шаҳди мисли кўрилмаган даражада эди. Жанг майдонида отини гижинглатиб у ердан бу ерга айлана бошлади ва мусулмонларни жойларидан четга суриб, уларнинг қалбларига қўрқув ва ҳайбат солиб қўйди. Сўнг кибрланган ва беодоблик билан мусулмонлардан бирини якама-якка олишувга чақирди. Такрор-такрор чақиравергач, охири Муҳаммад ибн Восеъ паҳлавон билан яккама-якка олишувга чиқишга бел боғлади-

лар. Ана шунда мусулмон чавандозларнинг ҳамияти қўзиб кетди ва улардан бири шайхга юзланиб, қасам ичиб деди: «Шайх, сиз бундай қилманг, буни менга қўйиб беринг...». Шайх рози бўлиб, унга нусрат ва мадад сўраб Аллоҳга дуо-илтижолар қилди.

Шундай қилиб олишув бошланди. Ҳар иккала чавандоз рақибига ўлимга боққандай қарар эди. Улар икки кучли шер мисоли бир-бирларига ташландилар. Атрофдаги ҳар бир аскарнинг қалби-ю кўзи бу икки паҳлавонга қадалган... Чамаси бир соатча қаттиқ олишдилар, бундай олишув уларнинг тинкаларини қуритди ва ниҳоят иккала паҳлавон бир вақтда бир-бирининг бошига қаттиқ зарба бердилар. Туркийнинг зарбаси, мусулмон чавандознинг дубулғасига (темирдан ясалган бош кийим, шлем) келиб тушди ва қиличи дубулғада михланиб қолди. Мусулмон чавандознинг қиличи эса, рақибнинг пешонасига келиб тушди ва унинг бошини иккига бўлиб юборди... Сўнг ғолиб паҳлавон мусулмонлар сафига мисли кўрилмаган суратда қайтди. Унинг ҳолатини кўриб, ҳамма даҳшатга тушди. Чунки унинг қўлидаги қиличидан қон оқар, дубулғасига қадалган қилич эса қуёшнинг нурида ярақлаб турар эди. Мусулмонлар уни таҳлил, такбирлар билан Аллоҳга ҳамд айтиб кутиб олдилар. Язид ибн Муҳаллаб чавандознинг бошида ва қўлида ялтираб турган қиличга қараб:

— Отасига раҳмат! Ким экан бу чавандоз? — деди. Атрофдагилар:

— Муҳаммад ибн Восеъ дуосининг баракоти етган чавандоз бу, — дедилар.

Туркий паҳлавон қатл қилинганидан сўнг, мусулмонлар палласи босиб кетди. Қуруқ хашакка ўт

кетгани каби қўрқув ва саросима мушриклар ичида тез ёйилди, мусулмонлар қалбида эса жасорат ва азизлик олови аланга олиб, Аллоҳнинг душманлари устига селдай ёпирилиб келдилар. Бўйинга солинган кишан каби уларни ўраб олдилар, улардан сув ва озуқа йўллари кесиб қўйдилар. Шундан сўнг мушриклар подшоҳи сулҳдан бошқа йўли қолмаганини англаб, Язид ибн Муҳаллабга чопар юбориб, қўлидаги шахарларнинг ҳаммасини ундаги бор нарсалар билан бирга топширишини, эвазига ўзига, молига ва оиласига омонлик берилишини сўраб сулҳ таклиф қилди. Язид унинг таклифини қабул қилиб, етти юз минг дирҳам бўлиб-бўлиб, тўрт юз минг нақд товон тўлашни, заъфарон юкланган тўрт юз улов беришини ва яна ҳар бирининг қўлида бир жом кумуш, бошида эса ипақдан бўлган қалпоқли кўйлак, унинг устида чопон ва аскарларнинг хотинлари кийиши учун бир кийимлик шойи кўтарган тўрт юз киши юборишини шарт қилди. Жанг тугагач, Язид ибн Муҳаллаб хазинабонни чақириб:

— Ҳар бир аскарга ўз ҳаққини тўлиқ адо этишимиз учун ғанимат-ўлжани ҳисоблаб чиқиб менга хабар бергин, — деб топшириқ берди. Хазинабон ва у билан яна бир қанча одам ғаниматни ҳисоблаб чиқишга ҳаракат қилдилар, бироқ, кўплигидан бунинг уддасидан чиқа олмадилар. Шунда ғаниматлар лашкарларга ўзаро розичилик асосида бўлиб берилди.

Мусулмонлар ғаниматлар ичидан соф олтиндан ясалган, дуру гавҳарлар билан безалган, ўзига хос ажойиб нақшлар ўйиб ишланган тож топиб олдилар. Уни кўриш учун ҳамма бўйини чўзар, кўзлар эса

унинг ярақлашига тикилганди. Язид тожни қўлига олиб, ҳамма кўрсин, деб уни юқорига кўтарди ва:

— Нима деб ўйлайсизлар, мана шу тождан ўзини тиядиган, унга эътибор бермайдиган одам бормикин? — деди. Лашкар:

— Саломат бўлсинлар, ким ҳам ундан ўзини тия оларди? — дедилар. Язид:

— Мана кўрасизлар, Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг умматлари ичида нафақат бу тождан, балки Ер юзи тўла шунга ўхшаш тождардан ҳам ўзини тиядиган, уни сариқ чақага ҳам олмайдиганлар бор, — деди, сўнг хизматчисига қараб:

— Муҳаммад ибн Восеъни топиб кел, — деб амр қилди. Хизматчи шайхни излаш учун кетди. Қидирақидира охири одамлардан узоқ бир ерда нафл намоз ўқиб, дуо-илтижолар ва истиғфорлар айтиб турган ҳолатларида топди. Шайхнинг олдига келиб:

— Амиримиз сизни йўқлаётган эдилар, шу онда боришингизни илтимос қилдилар, — деди. Шайх хизматчи билан бирга амирнинг олдига йўл олдилар. Етиб боришгач, салом бериб амирга яқин ерга ўтирдилар. Амир саломга алик олди ва тожни қўлига олиб:

— Эй Абу Абдуллоҳ, лашкарларимиз мана шу қимматбаҳо тожни қўлга киритибдилар, мен шуни сизга илиниб, сизнинг улушингиз сифатида бермоқчиман, аскарларимиз ҳам бунга рози, — деди. Муҳаммад ибн Восеъ:

— Буни менинг улушимдан қилмоқчимисиз, эй амир?

— Ҳа, сизнинг улушингиздан қилмоқчиман.

— Менинг бунга ҳожатим йўқ, эй амир. Аллоҳ барчангизни яхши мукофотлар билан сийласин.

— Аллоҳга қасам ичиб айтаман, буни албатта оласиз.

Амир қасам ичиб қўйгани учун Муҳаммад ибн Восеъ тожни олишга мажбур бўлдилар. Тожни қўлларига олиб, изн сўраб чиқиб кетдилар. Шайхни билмайдиганлар:

— Ана, тожни ўзлариники қилиб олиб кетдилар-ку? — деб қолишди. Язид ғуломларидан бирига:

— Шайхнинг кетларидан билдирмай кузатиб борчи, тожни нима қилар эканлар, — деб шайхнинг изларидан юборди. Ғулом шайхнинг кетидан билдирмай кузата бошлади. Муҳаммад ибн Восеъ қўлларида тож билан йўлда кетар эканлар, уст-боши чанг, сочлари тўзғиган, қўримсиз бир киши: «Бу Аллоҳнинг молиданми?» деб сўраб қолди. Шайх ўнг, чап ва орқа томонларига назар ташладилар. Ҳеч ким кўрмаётганига амин бўлгач, тожни тезда сўровчининг қўлига тутқаздилар ва елкаларидаги тоғ қулагандай ўзларини енгил ҳис қилиб, хурсанд бўлиб йўлларида давом этдилар.

Ғулом сўровчининг қўлидан тутганча амирнинг хузурига олиб келди ва бўлган воқеани айтиб берди. Амир ундан тожни олиб, эвазига у рози бўладиган миқдорда кўп мол-дунё берди. Сўнгра лашкарга юзланиб:

«Сизларга, Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам умматлари ичида нафақат бу тож, балки бунга бир неча баробар ортиқ келадиганларидан ҳам ўзини тиядиган, уни сариқ чақага ҳам олмайдиганлари бор, деб айтмаганмидим!» деди.

***

Муҳаммад ибн Восеъ ҳаж мавсуми яқинлашгунига қадар Язид ибн Муҳаллабнинг байроғи остида муш-

рикларга қарши жиҳодда бўлдилар. Ҳажга оз вақт қолгач, Язиднинг олдига кириб, ҳаж ибодатини бажариш учун кетишга изн сўрадилар. Язид:

— Ихтиёр ўзингизда, эй Абу Абдуллоҳ, истаган вақтингизда йўлга тушишингиз мумкин, ҳаж сафарингизда керак бўладиган йўл ҳаражатларини беришга амр қилдик, — деди. Муҳаммад ибн Восеъ:

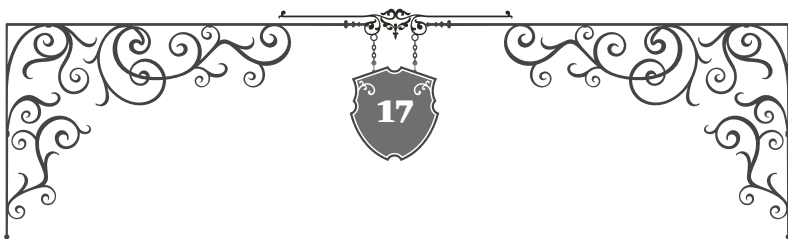
— Лашкарнинг ҳар бирига ҳам шунча маблағ ажратишга амр қиласизми?

— Йўқ.

— Мусулмон лашкаридан ажралган ҳолда, фақат ўзимгагина хослаб бериладиган нарса менга керак эмас! — деди-да, хайрлашиб чиқиб кетди.

Муҳаммад ибн Восеънинг кетишлари Язид ибн Муҳаллабга ҳам ҳамроҳликларига ўрганиб қолган барча лашкарга ҳам оғир бўлди. Музаффар лашкар у зотнинг баракотларидан маҳрум бўлиб қолганидан афсусланиб, ҳаж ибодатини адо етгач яна ўз сафларига қайтишларини умид қилиб қолдилар. Бунинг ажабланарли ери йўқ, чунки, Ер юзида таралган мусулмон лашкарларнинг ҳар бир қўмондони, «Басранинг обиди» Муҳаммад ибн Восеъ Аздийнинг ўз сафларида бўлишларига қаттиқ ҳарис эдилар. Улар шайхнинг ўзлари билан бирга бўлишларини катта яхшилик, деб билишар, у кишининг тақволари ва дуолари туфайли Аллоҳ таоло уларга нусрат беришига орзуманд бўлардилар.

Ўзининг наздида ҳақир, аммо Аллоҳ ва одамлар наздида буюк бўлган бундай инсонлар нақадар улуғ! Мана шундай нодир инсонлардан насибадор бўлган тарих нақадар буюк!

МУҲАММАД ИБН ВОСЕЪ АЗДИЙ ҲАЁТЛАРИДАН ЯНА БИР ЛАВҲА БАСРАНИНГ ОБИДИ ВА ФУҚАҲОЛАРНИНГ ЗИЙНАТИ

«Муҳаммад ибн Восеъ Аздийнинг бир бармоғи, мен учун мингта яланғочланган қилични кўтариб турган мингта паҳлавон йигитдан яхшироқдир».

Қутайба ибн Муслим

Ҳозир биз ҳижратнинг саксон еттинчи йилида турибмиз... Бу эса мусулмонларнинг фахри, фотиҳ қўмондон Қутайба ибн Муслим Боҳилий ўзининг кўп сонли қўшини билан Марв шаҳридан Бухоро минтақаси томон йўлга чиққан бўлиб, у Мовароуннахр ерларидан қолганларини ҳам фатҳ қилишни, ундан сўнг Хитой тарафларга ўтиб, у ерларда ҳам ғазот қилиш ва унинг аҳлидан Исломга бўйсинмаганларига жизя солишни мақсад қилган пайтдир.

Қутайба ибн Муслим Сайхун дарёсидан кечиб ўтиб бўлмади ҳамки, Бухоро аҳли буни билиб қолдилар ва ҳар ерларда уруш ноғораларига уриб, жангга тайёргарликларини бошладилар. Улар яна атрофла-

ридаги Суғд, Турк, Чин ва булардан бошқа қавмларни ҳам ёрдамга чақирдилар. Ранги, ирқи, тили ва дини турли бўлган тўп-тўп жангчилар уларнинг сафига келиб қўшилди ва мусулмонлардан сонда ҳам, тайёргарликда ҳам бир неча баробар кўп бўлган душман мусулмон лашкарининг қаршисига чиқди. Жанга мохир душман тезлик билан мусулмон лашкарлар юрадиган тоғ оралиқ йўлларни, дара ва сойларни беркитиб ташлади. Ҳаттоки Қутайба ибн Муслим душманнинг ҳолини ўрганиб, унинг хабарини билиб келиш учун юборадиган махфий одамларини ҳам душман тарафга киргиза олмади ва аввалда душманнинг ичига киргизиб юборилган одамларидан биронтаси ҳам у ердан чиқиб келишни ундасидан чиқа олмади.

Қутайба ибн Муслим ўз лашкарлари билан Бойкент шаҳрига яқин ерни ҳарбий лагер қилиб олди ва мана шу жойида олдинга ҳам, орқага ҳам силжиёлмай михланиб қолди.

Душман ҳар тонг отиши билан ўзининг илғор гуруҳини чиқарар ва улар кун бўйи Қутайбанинг лашкарлари билан жанг қилиб, кеч тушиши билан яна мустаҳкам қўрғонларига қайтиб кетарди. Мана шу ҳол тўлиқ икки ой давом этди. Қутайба ҳайрон эди. У бостириб боришми ва ё орқага қайтиб кетишми нима қилишни билмай қолди.

Қутайба ва унинг лашкарининг мана шундай ҳолатда қолганлиги ҳақидаги хабар ҳар ердаги мусулмонларга ҳам етиб борди. Одамлар енгилмас буюк қўмондон ва унинг мағлубият нималигини билмайдиган катта қўшини устида ташвишлана бошладилар. Шаҳар волийларига Мовароуннаҳр диёрида

шундай ҳолда қолган лашкар ҳаққиға ҳар намоздан сўнг дуо қилиш кўрсатмаси берилди. Мусулмонларнинг дуолари, ёлвориш ва илтижолари билан масжидлар ларзага тушди. Имомлар ҳар намозни Аллоҳдан нусрат ато этишини сўраб тугатар эдилар. Кўпгина мусулмонлар эса кучли қўшинга ёрдамга отландилар. Ёрдамга отланганларнинг олдинги сафида улут тобеин Муҳаммад ибн Восеъ Аздий турардилар.

***

Қутайба ибн Муслимнинг ўта тажрибали ва донолиги билан машҳур бўлган «Тайзар» исмли ажам айғоқчиси бор эди. Душманлар уни ўзларига мойил қилиб олишга муваффақ бўлдилар, унга кўп молдунё бериб, ўзининг бор қобилияти ва заковатини мусулмонлар куч-қувватини заифлаштириш ва жанг қилмай бу ерларни ташлаб кетишларига сарфлашини талаб қилдилар.

Тайзар Қутайба ибн Муслимнинг ҳузурига кирди. Унинг мажлиси кибор қўмондонлар ва лашкардаги обрўли кишилар билан тўла эди. Тайзар Қутайбанинг ёнига келиб ўтирди ва оҳиста қулоғига пичирлаб:

— Эй амир, одамларни чиқариб турсангиз, холи қолсак, — деди. Қутайба мажлисдагиларга ишора қилган эди, уларнинг ҳаммалари чиқиб кетдилар. Зирор ибн Хусайннинг қолишини Қутайбанинг ўзи талаб қилгани учун у қолди. Учовларидан бошқа ҳеч ким қолмагач, Тайзар Қутайба қараб:

— Эй амир, мен сизга муҳим хабар олиб келдим, — деди. Қутайба бетоқатлик билан:

— Айтақол нима хабар бор? Тайзар:

— Мўминлар амири Дамашқда Ҳажжож ибн Юсуф

Сақафийни ва унга тобеъ бўлган барча қўмондонларни ишдан четлатибди. Шу жумладан сизни ҳам. Лашкарларга янги қўмондонларни тайинлаб ҳаммаларини ўз жойларига юборибди. Сизни ўрин босарингиз ҳам бугун-эрта келиб қолса керак. Шунинг учун лашкарни олиб бу диёрлардан кетганингиз ва Марвга қайтиб жанг майдонларидан узоқроқда ишингиз тадбирини қилганингиз маъқулдир, деб ўйлайман. Тайзар сўзини тугатиши билан Қутайба ибн Муслим хизматкори Сиёҳни чақирди. Сиёҳ кириши билан унга деди: «Эй Сиёҳ, бу хоиннинг калласини ол». Сиёҳ унинг калласини танасидан жудо қилдию, тезда хонадан яна чиқиб кетди. Қутайба Зирор ибн Хусайнга юзланиб:

— Бу хабарни Ер юзида сен билан мендан бошқа ҳеч ким эшитмади. Мен Аллоҳга қасам ичиб айтаман, агар олиб бораётган мана шу жанггимиз туғашидан олдин, бу гап тарқаб қолгудай бўлса, сени ҳам мана шу хоинга қўшиб қўяман. Агар жонингдан умидинг бўлса, тилингни тийиб юр! Шуни ҳам билиб қўй, бу хабарнинг тарқалиши, лашкарнинг қувватини кетказиб, енгилишимизга сабаб бўлади, — деди. Сўнгра чиқариб юборган одамларни киришларига изн берди. Улар киришиб Тайзарнинг боши танидан жудо бўлиб, қонига беланиб ётганини кўришгач ҳайрат ва қўрқувдан ёқаларини ушладилар ва нима дейишларини билмай, жим бўлиб қолдилар. Шунда Қутайба ибн Муслим уларга:

— Ғаддор хиёнатчи кишининг қатлидан нега қўрқасизлар? — деди. Улар:

— Биз уни мусулмонларга холис, деб ўйлар эдик, — дейишди. Қутайба:

— Муслмонларни алдаган эди, Аллоҳ унинг гуноҳига яраша жазолади. Сўнг овозини баланд қилиб: «Энди душманга қарши жангга чиқинглар ва шу кунга қадар жанг қилаётган юракдан бошқа юрак билан душманга қарши жанг қилинглари!» — деди.

Лашкар ўз қўмондонининг амрини бажариш мақсадида ҳаракатга тушди. Душман билан тўқнашиш учун тўсиқлардан ошиб ўтди. Икки томон лашкарлари саф бўлишгач, муслмонлар душманинг сон жиҳатдан кўплигини ва қурол-аслаҳалари ҳам мукамал тўлиқ эканини кўриб, қалбларига бир оз улардан қўрқув ва ҳайбат оралагандек бўлди. Лашкарнинг бу ҳолини пайқаган Қутайба ибн Муслим шахсан ўзи катибалар орасида юриб ҳамиятни қўзғатиб, куч-ғайрат ва иродани маҳкамлай бошлади.

Жангдан олдин Қутайба ёнидагиларга қараб:

— Муҳаммад ибн Восеъ Аздий қаердалар? — деб сўради.

— Шайх ўнг қанотдалар, эй амир.

— Нима қиляптилар?

— Найзаларига суяниб, кўзлари бир ерга тиккан ҳолда, кўрсатгич бармоқларини осмонга қаратиб турибдилар. Ҳузурингизга чақирайликми?

— Йўқ, ўз ҳолларига қўйинглари, дуо қилаверсинлар. Аллоҳга қасамки, унинг бир бармоғи, мен учун мингта яланғочланган қилични кўтариб турган, мингта паҳлавон йигитдан яхшироқдир, биз у кишини дуолари мустажоб зотлардан деб биламиз.

Ваҳший шерлар бир-бирига ташлангани каби, муслмон лашкари билан куфр лашкари ҳам бир-бирларига шундай ташландилар... Бўронли кундаги

жўшқин денгиз тўлқинларининг бир-бирига тўқнашиши каби, икки лашкар ҳам шундай тўқнашдилар...

Аллоҳ таоло мусулмонларнинг қалбларига ором туширди ва уларга Ўз томонидан бўлган Руҳ билан мадад берди. Мусулмонлар кун бўйи душманни қиличдан ўтказдилар. Кеч киргач эса Аллоҳ таоло мушрикларнинг оёқларига титроқ, қалбларига эса қўрқув солди. Орқага қарамай қоча бошладилар. Мужоҳидлар уларнинг устларидан қатл қилган, асирга олган ва қувғин қилган ҳолда тантанали юриш қилдилар. Ана шунда улар Қутайба ибн Муслимдан сулҳ ва фидя олишни сўрадилар, у рози бўлди.

***

Душманларнинг асирга олинганлари ичида ўта ярамас, кўп ёмонликлар қилган, қавмини мусулмонларга қарши тинмай гиж-гижлаган бир киши ҳам бор эди. У Қутайба ибн Муслимга:

— Эй амир, мени кўйиб юборишингиз эвазига фидя бермоқчиман, — деди. Қутайба ибн Муслим:

— Қанча бермоқчисан?

— Чинда тайёрланган, қиймати бир миллионга тенг беш минг ипак кийимлик бераман. Қутайба лашкарнинг обрў-эйтиборли кишиларига қараб:

— Нима дейсизлар? — деди. Улар:

— Бунча мол мусулмонларнинг ғаниматини бойитади, ундан ташқари биз бундай ғалабага эришганимиздан сўнг, бу ва бунга ўхшаш кишиларнинг ёмонликларидан қўрқиб ўтирмаймиз, деб ҳисоблаймиз, — дедилар. Қутайба ибн Муслим Мухаммад ибн Восеъ Аздийга қараб:

— Сиз нима дейсиз, эй Абу Абдуллоҳ, — деди. Муҳаммад ибн Восеъ:

— Эй Амир, мусулмонлар ўз диёрларидан ғаниматни кўпайтириш ва мол жамғариш учун чиқмаганлар. Улар Аллоҳнинг розилигини истаб, Унинг динини Ерда ёйиш ва душманни мағлуб этиш учун чиққандирлар, — деди. Қутайба ибн Муслим:

— Аллоҳ сизни яхши мукофотлар билан сийласин. Аллоҳга қасамки, агарчи ўзини қутқариш учун бутун дунё молини фидя қилса ҳам, бу кимсанинг бугундан кейин бирон муслима аёл қалбига қўрқув солишига йўл қўймайман, — деди-да, уни қатл қилишга амр қилди.

***

Муҳаммад ибн Восеъ Аздийнинг Умавийлар амирлари билан алоқаси Язид ибн Муҳаллаб ва Қутайба ибн Муслимда чегараланиб қолмаган, балки булардан бошқа амир ва волийларга-да боғланган эди. Ана шу боғланишнинг энг кўзга ташлангани Басранинг волийси Билал ибн Абу Бурда билан бўлган эди. Муҳаммад ибн Восеънинг бу волий билан одамлар орасида тилдан-тилга кўчиб юрган, тарихларда битилган ва кенг тарқалган воқеа ва ҳодисалар кўп бўлган. Улардан бирини келтирамыз:

«Кунларнинг бирида Муҳаммад ибн Восеъ волийнинг ҳузурига кирди, эгнига жунли дағал бир жубба (чопон) кийиб олган эди. Волий унга:

— Эй Абу Абдуллоҳ, нима учун эгнингизга бундай дағал кийим кийиб олдингиз? — деб сўради. Шайх ўзини эшитмаганга олиб жавоб бермади. Волий шайхга қараб:

— Эй Абу Абдуллоҳ, нега жавоб бермаяпсиз? — деб қайта сўради. Шунда Мухаммад ибн Восеъ:

— Зуҳд қилиб шундай кийим кийиб олдим дейишни хоҳламаяпманки, бу билан даражамни кўтаргандай бўлиб қоламан. Йўқчиликдан дейишни ҳам истамайманки, бу билан Роббимдан шикоят қилиб қўяман. Мен унисини ҳам, бунисини ҳам хоҳламайман, — деди. Волий:

— Бирон эҳтиёжингиз борми, бажарамиз, эй Абу Абдуллоҳ?

— Инсонларнинг биронтасидан сўрайдиган менинг бирон ҳожатим йўқ. Фақат мен бир мусулмон биродаримнинг ҳожати учун сизнинг олдингизга келдим. Аллоҳ шу ҳожатни ўташга изн берган бўлса, сиз шунга сабаб бўласиз ва мақтовга эга бўласиз, аммо Аллоҳнинг изни бўлмаса, бу ҳожатни сиз ҳам ўтай олмайсиз ва узрли бўласиз. Волий: «Иншааллоҳ Аллоҳнинг изни билан ўтаймиз», деди ва шайхга қараб:

— Қазо ва қадар ҳақида нима дейсиз? — деб сўради. Мухаммад ибн Восеъ:

— Эй амир, Аллоҳ таоло Қиёмат куни бандаларидан қазо ва қадар ҳақида сўрамайди, балки улардан амаллари ҳақида сўрайди, — деди. Волий хижолат бўлганидан жим бўлиб қолди. Мухаммад ибн Восеъ волийнинг ҳузурда ўтирганларида, тушлик вақти бўлиб таом ҳозирланди. Волий шайхни дастурхонга таклиф қилди. Шайх қабул қилмадилар. Волий қаттиқ туриб олди. Шайх бир қанча узрларни келтирсаларда, волийнинг аччиғи чиқиб:

— Бизнинг таомимиздан тановул қилишни кароҳатли бияпсизми дейман? — деди. Мухаммад ибн Восеъ:

— Бундай деманг, эй амир... Аллоҳга қасамки, сиз амирларнинг яхшиларингиз, биз учун ўз болаларимиздан ва яқинларимиздан ҳам суюқлидир, — деди.

***

Муҳаммад ибн Восеъ Аздий бир неча маротаба қозилик мансабига таклиф қилиндилар, лекин ҳар сафар ҳам буни қаттиқ туриб рад қилардилар. Қозиликни қабул қилмаганлари боис ўзлари озорларга ҳам дуч келардилар. Шулардан бири: Басранинг миршаблар бошлиғи Муҳаммад ибн Мунзир шайхни чақиртириб:

— Ироқнинг амири, сизни қозиликка тайинлашимни мендан талаб қилди, — деди. Муҳаммад ибн Восеъ:

— Мени бундай ишлардан озод қилинглар, Аллоҳ сизларни саломат қилсин. Миршаблар бошлиғи қайта-қайта талаб қилаверди, шайх ҳам бош тортиб туравердилар. Шунда бошлиқ:

— Аллоҳга қасамки, қозиликни қабул қиласиз, ё бўлмаса уч юз дарра урдириб сазойи қилдираман, — деди. Муҳаммад ибн Восеъ:

— Эркин қўлингда, хоҳлаганингни қилавер. Дунёда азобланиш, охиратда азоблангандан кўра яхшидир, — дедилар. Миршаблар бошлиғи қилган ишидан хижолат бўлиб, у кишини яхшилик билан қўйиб юборди.

***

Басра масжидидаги Муҳаммад ибн Восеънинг илм мажлислари толиби илмлар учун бир бошпанадек, ҳикмат ва насихат талабгорлари учун эса мусаф-

фо булоқ каби эди. Тарих ва сийрат китобларида бу мажлисларнинг хабарлари йиғилиб, жамлаб қўйилган. Ана шулардан: «Бир киши:

— Менга насиҳат қилсангиз, эй Абу Абдуллоҳ! — деганида, Муҳаммад ибн Восеъ:

— Дунё ва охиратда шоҳ бўлишлигингни насиҳат қиламан, — деб айтганларида, насиҳатталаб ҳайрон бўлиб:

— Бунга қандай эришаман? — деди. Муҳаммад ибн Восеъ:

— Ўткинчи дунё матоларидан ўзингни тийсанг, одамлар қўлидаги нарсалардан беҳожатлигинг билан дунёда шоҳ бўласан ва Аллоҳнинг ҳузурида гўзал ажру савобларга эришишинг билан охиратда шоҳ бўласан, — деб жавоб бердилар.

***

Бошқа бир киши:

— Мен сизни Аллоҳ учун яхши кўраман, эй Абу Абдуллоҳ, — деганида, Муҳаммад ибн Восеъ:

— Мени У учун яхши кўрганнинг Аллоҳ ҳам сени яхши кўрсин, — дедилар-да, ўгирилиб: «Парвардигоро, мени Сен ёмон кўриб, одамлар мени Сен учун яхши кўришларидан Сендан паноҳ тилайман», — деб дуо қилдилар.

Одамларнинг мақтовларини эшитиб қолсалар ёки тақво ва ибодатларини гапирсалар, уларга: «Агар гуноҳларнинг тараладиган хиди бўлганида, мендан келаётган ҳиднинг бадбўйлигидан, биронталарингиз менга яқин кела олмас эдингиз», дер эдилар.

***

Муҳаммад ибн Восеъ шогирдларини Аллоҳ азза ва жалланинг Китобини маҳкам ушлашга ва унинг соясида ҳаёт кечиришга қизиқтиришдан ҳеч тўхтамас эдилар. Айтардиларки: «Қуръон мўминнинг бўстонидир. Унинг қаерига тушса ҳам, бир боғга тушган бўлади». Яна кам таомликга тарғиб қилиб: «Ким кам таом бўлса идрокли бўлади, бошқага ҳам тушунтира олади, очиқ ва феъли юмшоқ бўлади. Кўп таом ейиш эса, кишининг ўзи истаган кўп нарсалардан тўсиб қўяди», дер эдилар.

***

Муҳаммад ибн Восеъ тақво ва парҳезкорликда юқори даражаларга эришдилар. Бу ҳақда кўп хабарлар ривоят қилинган. Шулардан: «Бир куни Муҳаммад ибн Восеъ эшакларини сотгани бозорга олиб чиқардилар. Бир киши: «Шу эшакни менга раво кўрасизми?» деган эди. Муҳаммад ибн Восеъ: «Агар уни ўзимга раво кўрганимда сотмаган бўлар эдим», деб жавоб бердилар.

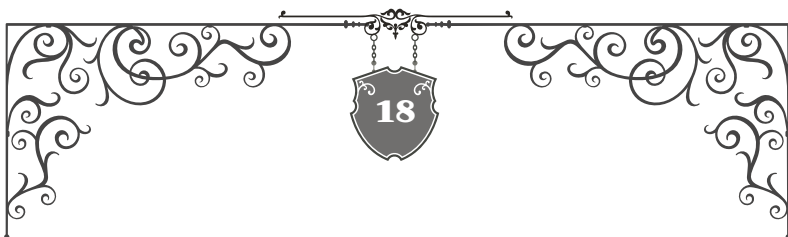
***

Муҳаммад ибн Восеъ ҳаётларининг ҳаммасини гуноҳларидан ташвишланиб, Роббиларига йўлиқишдан хатарнок бўлиб ўтказдилар. «Қандай тонг оттирдингиз, эй Абу Абдуллоҳ?» деб сўралсалар,

— Ажалим яқин, орзуйим катта ва амалим ёмон ҳолда, — дер ва агар ҳол сўраган кишининг кўринишида ажабланиш аломатларини кўрсалар:

— Ҳар кун охиратга бир босқичдан яқинлашиб бораётган кишининг ҳолини қандай деб ўйлайсизлар? — дердилар.

Мухаммад ибн Восеъ касал бўлиб, ўлим тўшагида ётиб қолганларида, зиёратчилар сони кўпайиб, манзилларига кириб чиқувчилар, турган ва ўтирганлардан уйлари тикилиб қолди. Бунни кўрган шайх ёнларида турган яқинларидан бирига: «Менга айтчи, эрта Қиёмат кунда пешона ва оёқлардан олинсак, булар мени сақлаб қола оладиларми. Агар дўзахга улоқтирилсам, булар менга нима фойда бера оладилар?» дедилар ва Роббиларига юзланиб муножот қила кетдилар: «Эй Роббим, мен Сендан бирон ёмон жойда турган бўлсам, ёки бирон ёмон жойда ўтирган бўлсам, ёки бирон ёмон жойга кирган бўлсам, ёки бирон ёмон жойдан чиққан бўлсам, ёки бирон ёмон амални қилган бўлсам, ва ёки бирон ёмон сўзни айтган бўлсам, эй Аллоҳ, шуларнинг барчасини кечирингизни сўрайман, мени кечиргин. Сенга шуларнинг баридан тавба қиламан, тавбамни қабул эт. Ҳисоб-китобга йўлқишимдан олдин, Сенга таслим бўламан», деб жонларини топширдилар.

УМАР ИБН АБДУЛАЗИЗ

«Умар ибн Абдулазиз аҳли илмлар наздида, амалли олимлардан ва хулафои рошидинлардан ҳисобланади».

Имом Заҳабий

Хулафои рошидинларнинг бешинчиси, обид, зоҳид халифа Умар ибн Абдулазиз ҳақида сўзлашиш, мушкдан ҳам хушбўйроқ, гулдан ҳам нафисроқдир. Зеро у зотнинг ажойиб ёрқин ҳаёти, хушбўй гулларга тўла боғга ўхшайдик, унинг қаерига борсангиз ҳам яшнаган майсаси, гўзал гуллари ва янги-янги меваларига ошно бўласиз.

Тарих саҳифаларини бойитган бу сийратнинг тўла-тўқис келтириш имконият доирамиздан ташқарида бўлса ҳам, лекин унинг боғидан гулдаста териб олиш ва унинг ёрқин нуридан баҳраманд бўлишга имконимиз бор. Ҳаммасига эришиб бўлмайдиган нарсанинг, баъзисини тарк қилинмайди, дейилганидек, сиз азизларга Умар ибн Абдулазизнинг ҳаётларидан уч лавҳани ҳавола қиламиз.

***

Биринчи лавҳа: Мадинанинг олими, қозиси ва усто-зи Салама ибн Дийнор ҳикоя қиладилар:

«Кунларнинг бирида мусулмонларнинг халифа-си Умар ибн Абдулазиз билан кўришиш ниятида йўлга отландим. Халифа «Ҳалаб» (Суриядаги шаҳар) ноҳияларидан бири «Хуносира» деган жойда экан. Менинг ёшим улғайиб, анча кексайиб қолган эдим. Умар ибн Абдулазиз билан кўришмаганимизга ҳам анча йиллар бўлган эди. Ҳузурига кирдим, у хона-нинг тўрида ўтирган экан. У Мадинада волий бўлиб турганида кўрганимча қайтиб кўрмаганим ва ҳамда кўринишининг ўзгариб кетганидан танимай қолиб-ман. Халифа менга салом берди ва илтифот кўрса-тиб:

— Яқинроқ келинг, эй Абу Ҳозим, — деди. Яқин-роқ бориб, уни яқиндан кўргач:

— Мўминлар амири Умар ибн Абдулазизми-сиз? — дедим. У:

— Ҳа... — деди.

— Нима бўлди сизга? Ўзингиз ёш, кўркам, таро-ватли эдингиз, ҳаётингиз ҳузур-ҳаловатда, роҳат-фа-роғатда эмасмиди?

— Ҳа...

— Олтин-у кумушларга эга бўлганингиз ва мў-минларнинг халифасига айланганингиздан сўнг, сизни нима нарса бу даражада ўзгартириб юборди?

— Нима ўзгарибди, эй Абу Ҳозим?

— Озиб-тўзиб кетибсиз, юзингиз сарғайиб, ажин тушибди, кўзингизнинг нури ҳам сўнибди. Умар ибн Абдулазиз бу гапларни эшитиб йиғлаб юборди ва:

— Мен қабрда қўйилгач, икки кўзим лунжимга осилиб тушган, қорним шишиб, титилган ва бутун

баданим қурт-қумурсқаларга яйлов бўлганини кўрсангиз эди, бугунгидан кўра кўпроқ танимаган бўлар эдингиз.

— Мадинада менга айтган ҳадис ёдингиздами, эй Абу Ҳозим?

— Мен сизга кўп ҳадислар айтганман, қай бири-ни назарда тутяпсиз?

— Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳу ривоят қилган ҳадис.

— Ҳа, эсладим, эй Мўминлар амири.

— Шу ҳадисни яна айтиб беринг, уни сиздан эшитишни хоҳлайман.

— Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан эшитдим, у зот дедилар: «Мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бундай деганларини эшитдим: «Олдингизда ундан ошиб ўтиш машаққатли ва кескир учли тошлардан иборат доvon бор, ундан (ибодат ва жиҳод қилавериш) билан чиниққан кишигина ўта олади». Умар ибн Абдулазиз қаттиқ йиғлаб юборди, ҳатто мен унинг жигари ёрилиб кетмаса эди, деб қўрқдим. Сўнг кўз ёшларини арта-арта менга қараб:

— Мана шу доvonдан ўтиб, нажот топиш мақсадида жисмимни ориғлатганимга мени маломат қиласизми? Бироқ мен ўзимни нажот топган, деб ўйламайман.

***

Иккинчи лавҳа: Имом Табарий Туфайл ибн Мирдосдан ривоят қилади: «Мўминлар амири Умар ибн Абдулазиз халифа бўлганидан сўнг, ўзининг «Суғд»даги волийсига мактуб йўллаб, унда қуйидагиларни битган эди: «Юртингизда мусулмонлар

учун меҳмонхоналар қуринглар. Бирон-бир мусулмон келса, бир кеча-кундуз меҳмон қилинглари, ҳолаҳволини ўнглаб, уловига ҳам қараб қўйинглари. Агар машаққат чеккан ва ниҳоятда чарчаган бўлса, икки кеча ва кундуз меҳмон қилинглари ҳамда унга ёрдам беринглари. Агар у пулсиз ва уловсиз кўчада қолган бўлса, унинг ҳожатига етадиган маблағ билан таъминлаб, юртига етказиб қўйинглари».

Волий Мўминлар амирининг буйруғини бажариб, меҳмонхоналар қуриб, мусофирлар учун ҳозирлаб қўйди. Бунинг хабари ҳар ёққа тарқаб, Ислом дёрларининг машриқу мағрибидаги одамлар бу ҳақда гапиришар ва халифанинг адолати ва тақвосини мақтар эдилар.

Халифанинг адолатини эшитган Самарқанд аҳлининг обрўли кишилари волий Сулаймон ибн Аби Сарийнинг ҳузурига келиб, унга ўз талабларини арз қилишди:

«Сиздан аввалги волий Қутайба ибн Муслим Боҳилий бизнинг шаҳримизга огоҳлантиришсиз бостириб кирди ва биз билан жанг қилишда сизларнинг, яъни мусулмон жамоаларнинг йўлини тутмади. Биз биламизки, сизлар душманингизни аввал Ислом динига киришга чақирасизлар, агар бош тортсалар жизя тўлашни таклиф қиласизлар, бундан ҳам бош тортсалар, шундагина уларга қарши уруш эълон қиласизлар. Биз сизларнинг халифангизнинг адолати ва тақвосини кўргач, сизларнинг лашкарларингиз ва унинг қўмондонларидан бирининг бизга қилган ишидан ёрдам истаб сизларга шикоят қилишга ўзимизда журъат топдик. Шунинг учун эй амир, бизларга рухсат берсангиз, биз халифангиз ҳузурига бориб,

Ўзимизга етган зулми у кишига етказсак. Агар ҳақ биз тарафда бўлса, ҳаққимизни оламиз ва агар ноҳақ бўлсак, яна қайтиб келаверамиз», дедилар. Волий Сулаймон уларга халифанинг ҳузурига бориш учун рухсат берди ва Самарқанд аҳлининг вакиллари Дамашққа қараб йўл олдилар.

Етиб боришгач, халифанинг ҳузурига кириб, унга ўз шикоятларини арз қилдилар. Шикоятни эшитгач, халифа Умар ибн Абдулазиз волий Сулаймон ибн Абу Сарийга мактуб ёзди: «Аммо баъд... Бу мактубим сенга етиб боргач, мусулмонлар қозисига буюр Самарқанд аҳлининг шикоятларини тингласин. Агар қози Самарқанд аҳлининг фойдасига ҳукм чиқарса, мусулмон лашкарларни уларнинг шаҳарларидан чиқиб кетишга амр қил. Уларнинг ораларида яшаётган мусулмонларни ҳам шаҳарни ташлаб чиқиб кетишга буюр. Сизлар ва улар Қутайба ибн Муслим Боҳилий уларнинг диёрларига киришидан олдинги ҳудудларингизга қайтинглар».

Самарқанд аҳлининг вакиллари ортга қайтиб, Мўминлар амирининг мактубини волий Сулаймон ибн Абу Сарийга топширдилар. Хатни ўқигач, волий дарҳол катта қози Жумайъ ибн Ҳозир Ножийни Самарқанд аҳлининг шикоятларини тинглашга буюрди. Қози уларнинг шикоятларини эшитиб, уни обдон ўрганиб чиқди. Мусулмон лашкари ва қўмондонларидан ҳам бир қанчаларининг гувоҳликларини тинглади. Самарқанд аҳлининг даъволари тўғри экани равшан бўлгач, уларнинг фойдасига ҳукм чиқарди. Ҳукмни эшитгач, волий мусулмон лашкарларга шаҳарни ташлаб чиқишга ва ўз жамлоқларига бориб жойлашиб жанга отланиб туришга амр қилди.

Улар бу шаҳарга ё сулҳ тузилиб кирадилар, ёки жанг орқали ғалаба қозониб фатҳ қиладилар, ёхуд улар учун бу шаҳарни фатҳ қилиш битилмаган бўлиши ҳам мумкин.

Самарқанд аҳлининг ақлли ва обрўли кишилари мусулмонларнинг қозиси уларнинг фойдаларига чиқарган ҳукми кўришгач, ўзаро кенгашдилар: «Мусулмонлар билан аралашиб бирга яшадик, уларнинг хулқларини, адолатини ва садоқатини кўрдик. Уларнинг қандай қавм эканини кўра била туриб чиқариб юборсак ҳолимизга вой бўлмайдими ахир. Уларни ўзимиз билан қолдирайлик, улар билан хотиржамлик ва бахт-саодатда бирга яшайверайлик».

***

Учинчи лавҳа: Ибн Абдулҳакам «Умар ибн Абдулазизнинг сийрати» номли ўзининг нафис китобида ҳикоя қилади: «Умар ибн Абдулазизга ўлим соати яқинлашганида, унинг ҳузурига Маслама ибн Абдулмалик кирди ва деди:

— Эй Мўминлар амири, сиз фарзандларингизни мол-дунёга эгалик қилишдан тўсиб қўйдингиз, уларга мени ва ё аҳли байтингиздан ўзингиз муносиб кўрган биронтасини васий қилсангиз яхши бўлар эди. Маслама сўзини тугатгач, Умар ибн Абдулазиз: «Мени ўтказиб қўйинглар», деди. Ўтказиб қўйишгач:

— Эй Маслама, сўзингни эшитдим. «Сиз фарзандларингизни мол-дунёга эгалик қилишдан тўсиб қўйдингиз», дединг, Аллоҳга қасамки, мен уларга тегишлик бўлган бирон ҳақдан уларни ман қилмадим, шунингдек уларга тегишли бўлмаган биронта нарсани уларга бермадим. «Уларга мени ва ё аҳли

байтингиздан ўзингиз муносиб кўрган биронтасини васий қилсангиз яхши бўлар эди», деган сўзинга келсак, мен уларга васий қилиб қолдирадиган васийим ва менинг дўстим Қуръонни ҳақ билан нозил қилган Зот Аллоҳдир. У солиҳ бандаларнинг дўстидир». Эй Маслама, шуни билки, менинг фарзандларим икки одамнинг бири бўладилар: ё солиҳ тақводор одам бўладилар. Агар шундай бўлсалар, Аллоҳ уларни Ўз фазлу карами билан беҳожат қилади ва улар учун (барча ғам-кулфатлардан) чиқар йўлни (пайдо) қилиб қўяди. Ёки гуноҳларга ботган ёмон одам бўладилар. Агар шундай бўлсалар, Аллоҳга маъсият қилишларида мен уларга мол-дунё билан ёрдам берувчи бўлмайман», — деди.

Сўнгра: «Фарзандларимни чақиринглар», деди. Уларни чақирдилар. Улар ўн тўққизтача эдилар. Ҳаммалари кириб келишди. Умар ибн Абдулазиз уларни кўргач, икки кўзи жиққа ёшга тўлди ва: «Жоним фидо бўлсин бу йигитларга ҳеч вақолари йўқ камбағал ҳолда уларни ташлаб кетяпман», деб унсиз йиғлади. Сўнг фарзандларига қараб: «Болажонларим, мен сизларга кўп яхшиликларни қолдириб кетяпман. Сизлар мусулмонларнинг ёки зиммийларнинг биронталари олдидан ўтар экансиз, улар ўзларининг устида сизнинг ҳаққингиз борлигини билиб турадилар. Болажонларим, сизлар икки иш орасини танлаш қаршисида турибсизлар: Сизлар бой-бадавлат бўлишингиз, бироқ отангиз дўзахга кириши, ёки сизлар камбағал бўлишингиз, отангиз эса жаннатга кириши. Ўйлайманки, сизлар отангизни дўзахдан қутқариб қолишни бойликдан муқаддам қўясизлар». Сўнг уларга меҳр билан боқиб:

«Бораверинглар, Аллоҳ сизларни Ўз ҳифзи-ҳимоясида сақласин, ризқингизни мўл-кўл қилиб берсин», деди. Маслама ибн Абдулмалик Умар ибн Абдулазизга қараб:

— Эй Мўминлар амири, менда бундан кўра яхшироқ фикр бор.

— Нима экан?

— Менда уч юз минг динар бор, мен шуни сизга ҳада қилсам, сиз уни фарзандларингизга бўлиб берсангиз, истасангиз садақа қилиб юборсангиз. Умар ибн Абдулазиз:

— Менда бундан кўра яхшироқ фикр бор. Маслама ибн Абдулмалик:

— Нима экан у, эй Мўминлар амири?

— Шу динарлар кимдан олинган бўлса эгаларига қайтариб бергин, чунки сен бунга ҳақли равишда эга бўлмагансан.

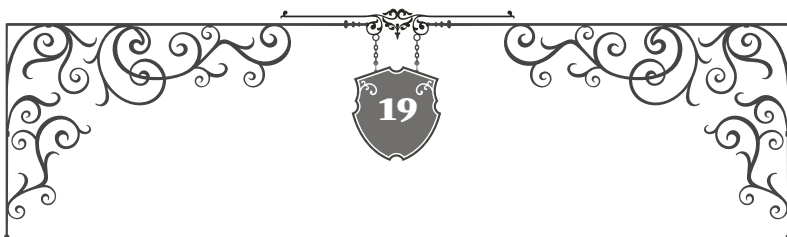
Масламанинг икки кўзи намланиб:

— Аллоҳнинг раҳмати бўлсин сизга, эй Мўминлар амири, қотиб кетган қалбларимизни юмшатдингиз, унутганларимизни эслатдингиз ва биз учун яхши инсонлар ичида ном қолдирдингиз, — деди.

***

Умар ибн Абдулазизнинг вафотидан сўнг фарзандларининг ҳаётларини кузатган одамлар, улардан биронтаси ҳам камбағал ва муҳтож бўлмай ҳаёт кечирганларини кўрдилар. Аллоҳнинг сўзи нақадар тўғри! Аллоҳ таоло Қуръони Каримда айтган: «(Бировнинг ўлимига ҳозир бўлган) кишиларнинг ўзлари ожиз-нотавон фарзандларини қолдириб вафот қилиб кетсалар, улардан хавотир олганлари каби

(ўзгаларнинг етимлари ҳаққидан ҳам) қўрқсинлар.
Бас, Аллоҳдан қўрқиб (ўлим олдидаги кишига) ҳақ
сўзни айтсинлар!» (Нисо: 9).

МУҲАММАД ИБН ҲАНАФИЙЯ

МУҲАММАД ИБН АЛИЙ ИБН АБУ ТОЛИБ

«Алий розияллоху анхудан энг кўп илм олган ва энг кўп фойдаланган Муҳаммад ибн Ҳанафийчалик бирон кишини мен билмайман».

Ибн Жунайд

Кунларнинг бирида Муҳаммад ибн Ҳанафийя билан унинг акаси Ҳасан ибн Алий аразлашиб қолишди. Шунда Муҳаммад ибн Ҳанафийя имом Ҳасанга мактуб йўллаб қуйидагиларни ёздилар: «Аллоҳ таоло мендан сизни афзал қилган. Онангиз Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи ва салламнинг қизлари Фотима розияллоху анҳодир. Менинг онам эса Ҳанийфа уруғидан бўлган бир аёлдир. Она тарафдан бўлган бобонгиз, яралмишларнинг энг афзали Оллоҳнинг расули — Муҳаммад соллаллоху алайҳи ва салламдир. Менинг она тарафдан бобом эса Жаъфар ибн Қайсдир. Сизга ушбу мактубим етиб бориб уни ўқиганингиздан сўнг, менинг олдимга келиб орамизни ислоҳ қилишга шошилинг, шунда сиз мендан ҳар томонлама афзал бўласиз».

Имом Ҳасан мактубни ўқигач, тезда Муҳаммад ибн Ҳанафийянинг уйига келиб орани очик

қилдилар ва шу билан ораларидаги келишмовчилик барҳам топди. Бундай одоб, заковат ва гўзал ахлоқ соҳиби бўлган Муҳаммад ибн Ҳанафийя ким ўзи? Келинг, унинг ҳаёт қиссасини бир бошдан кўриб чиқамиз.

***

Унинг қиссаси Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳаётларининг охирларидан бошланади. Кунларнинг бирида Алий ибн Аби Толиб розияллоҳу анху Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан ўтирганларида:

— Эй Расулуллоҳ, сиз ўтганингиздан сўнг Аллоҳ таоло менга ўғил фарзанд ато этса, унинг исмини сизнинг исмингиз ва кунясини сизнинг кунянгиз билан номласам нима дейсиз? — деб сўрадилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам:

— Ҳа, майли, — деб жавоб бердилар.

Кунлар ўтди, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Рафийқул-Аълога етишдилар. Бир неча ойдан сўнг қизлари ва райҳоналари имом Ҳасан ва Ҳусайнларнинг онаси Фотимаи Заҳро ҳам вафот этдилар. Шундан сўнг Алий розияллоҳу анху Ҳанийфа қабиласига куёв бўлиб, Жаъфар ибн Қайснинг қизи Хавла Ҳанафийяга уйландилар. Ундан ўғил фарзанд кўрдилар ва Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам берган рухсатларига кўра унинг исмини Муҳаммад, кунясини эса Абулқосим, деб қўйдилар. Бироқ, одамлар уни Фотима розияллоҳу анҳонинг ўғиллари имом Ҳасан ва Ҳусайндан фарқлаш учун Муҳаммад ибн Ҳанафийя, деб чақирадиган бўлдилар. Сўнгра тарихда мана шу ном билан машҳур бўлдилар.

Муҳаммад ибн Ҳанафийя Абу Бакр Сиддиқ розияллоху анхунинг халифалик даврининг охирларида дунёга келди. Отаси Алий ибн Аби Толибнинг қўл остида ўсиб улғайди ва у зотнинг илмий ва ҳаётий мадрасаларида таҳсил олди. Отасининг ибодатлари ва зуҳдларидан намуна олди. Унинг қувват ва шижоатларига ворис бўлди. Фасоҳат ва балоғатларини тўлиқ қабул қилиб олди. Бунинг натижаси ўлароқ Муҳаммад ибн Ҳанафийя жанг майдонида паҳлавон, катта мажлисларда минбар соҳиби ва зулмат коинотни қоплаб, кўзлар уйқуга ғарқ бўлган тунларда ибодатгўй инсон бўлиб етишди.

Жанг соатларида отаси Муҳаммад ибн Ҳанафийяни ловуллаб турган жанг майдонига киритиб юбордилар. Икки акаси Ҳасан ва Ҳусайнга юкламаган жанг машаққатларини ҳам унга юклардилар. Унинг найзаси ҳеч эгилмас, шашти ҳам ҳеч пасаймас эди. Бир куни Муҳаммад ибн Ҳанафийяга:

— Нима учун дадангиз акаларингиз Ҳасан ва Ҳусайнларни қўйиб, сизни таҳликали ўринларга киритиб, оғир ишларни ҳам сизга юклайдилар? — деб айтилганида, Муҳаммад ибн Ҳанафийя:

— Менинг акаларим отамнинг икки кўзлари манзилатидадирлар, мен эса отамнинг икки қўли ўрнидаман. Отам икки кўзларини икки қўли билан сақлайдилар-да, — деб жавоб берди.

***

Алий ибн Аби Толиб ва Муовия розияллоху анхумолар ўрталарида бўлиб ўтган «Сиффийн» жангида Муҳаммад ибн Ҳанафийя оталарининг байроқдори бўлганлар. Жанг тегирмони айланиб, икки тарафдан

ҳам одамларни янчиётган бир дамда, Муҳаммад ибн Ҳанафийя билан бир ҳодиса содир бўлган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ҳикоя қилади:

— Сиффийн маъракасида эканмиз, биз Муовия тарафдорлари билан тўқнашиб шундай жанг қилдикки, ҳатто мен — биздан ҳам улардан ҳам бирон кимса қолмаса керак, деб ўйлаб, бу ҳолни даҳшатли ва улкан бир ҳол, деб ҳисобладим. Шуларни ўйлаб турганимда орқа томонимда бир кишининг: «Ҳой мусулмонлар, Аллоҳдан кўрқинглар! Ҳой мусулмонлар жамоаси, Аллоҳдан кўрқинглар! Агар сизлар ўлиб кетсангизлар аёллар ва болаларни ким ҳимоя қилади? Дин ва ор-номусни ким сақлайди? Рум ва Дайлам (Каспий шимолидаги катта қабила) га ким қарши туради? Ҳой мусулмонлар, Аллоҳдан кўрқинглар, мусулмонларни қириб ташламанглар», деб қичқираётганини эшитиб қолдим. Ана шунда: «Бугундан кейин қиличим бирон-бир мусулмонга қарши кўтарилмасин», деб ўзимга ўзим аҳд бердим.

***

Сўнг Алий розияллоҳу анҳу бир осий, золим қўл билан шаҳид қилиндилар. Хилофат Муовия ибн Аби Суфён розияллоҳу анҳумонинг қўлларига ўтди. Муҳаммад ибн Ҳанафийя мусулмонлар орасини ислоҳ қилиш, сўзларини бир қилиш, тарқоқликни жамлаш, Ислом ва мусулмонларнинг иззати учун енгил ва оғир дамларда ҳам эшитиб ва итоат қилишга байъат бердилар. Муовия розияллоҳу анҳу бу байъатнинг сидқидилдан, холис қилинганлигини ҳис қилиб, байъат соҳибига ишониб, кўнгли тўқ бўлганидан Муҳаммад ибн Ҳанафийяни ўз зиёратига чақирди. Муҳаммад

ибн Ҳанафийя Муовия розияллоху анҳуни зиёрат қилиш учун Дамашққа бир неча бор ва бир неча сабабларга кўра келганлар.

***

Зиёратларидан бирининг сабаби қуйидагича бўлганди: Кунларнинг бирида Рум подшоҳи Мўминлар амири Муовия розияллоху анҳуга мактуб йўллади. Мактубда қуйидагилар битилган эди: «Биз томонларда подшоҳлар ўз диёрларидаги ғаройиб нарсаларни юборишиб, бир-бирларини шодлантириб, қайси бирларининг қўл остидагиларнинг қилган иши ғаройиброқ эканида бир-бирлари билан мусобақалашиб турадилар. Шу иш иккимиз ўртамизда ҳам бўлишига ижозат берасизми?» Муовия розияллоху анҳу таклифга ижобий жавоб қайтариб, рухсат бердилар.

Рум подшоҳи ўзидаги ғаройиб кишилардан иккитасини юборди. Уларнинг бири ҳаддан ташқари узун бўйли, ўта барваста, баҳайбат бўлиб, гўё у одам эмас, балки бамисоли ўрмондаги улкан дарахт ёки бир бино каби, иккинчиси эса ниҳоятда бақувват, кучли, темир каби метин бўлиб, худди йиртқич ҳайвонга ўхшар эди.

Рум подшоҳи бу иккиси билан ўз мактубини ҳам юборибди. Унда қуйидагилар битилган экан: «Мамлакатида узунлик ва қувватда мана шу иккисига тенг келадигани борми?».

Муовия розияллоху анҳу Амр ибн Ос розияллоху анҳумога: «Бўйда уларнинг новчасига тенг келадиган, балки ундан-да узунроқ кишини биламан, у Қайс ибн Саъд ибн Убода. Аммо кучлигига келсак, сизнинг маслаҳатингизга муҳтожман».

Амр ибн Ос розияллоҳу анҳумо: «Мен бунга тенг келадиган икки кишини биламан, бироқ уларнинг ҳар иккиси сиздан узоқда, Муҳаммад ибн Ҳанафийя ва Абдуллоҳ ибн Зубайр».

Муовия розияллоҳу анҳу: «Муҳаммад ибн Ҳанафийя биздан узоқ эмас».

Амр ибн Ос розияллоҳу анҳу: «Лекин, Муҳаммад ибн Ҳанафийя шунча қадр-қиммати ва олий мартабаси билан, одамлар олдида «Рум»лик бир киши билан куч синашишга рози бўлади, деб ўйлайсизми?».

Муовия розияллоҳу анҳу: «Исломни азиз қилиш учун бўлса нафақат буни, бундан-да кўпроғини ҳам қилади, деб ўйлайман».

Муовия розияллоҳу анҳу Қайс ибн Саъд ибн Убод билан Муҳаммад ибн Ҳанафийяни чақиртирдилар. Ҳамма йиғилиб беллашувчилар ҳам ҳозир бўлгач, Қайс ибн Саъд ўринларидан туриб шалварларини ечдилар ва «Рум»лик новчага узатиб кийишга буюрдилар. Румлик баҳайбат шалварни кийган эди, у унинг кўкрагидан келди ва роса кулгига қолди. Одамлар бу ҳолни кўриб мириқиб кулдилар.

Муҳаммад ибн Ҳанафийя эса таржимонга қараб: «Бу Румликка айт, агар хоҳласа у ўтирган ҳолда, мен эса тик ҳолда қўл бериб тортишамиз, ё у мени ўзига тортиб ўтқазиб қўяди ва ё мен уни тиклаб қўяман. Хоҳласа бунинг аксини танласин, мен ўтирган, у эса тик ҳолда». Румлик полвон ўтирган ҳолатни танлади. Беллашув бошланди. Румлик полвон Муҳаммад ибн Ҳанафийяни тортиб ўтқазиб қўя олмади, аксинча, Муҳаммад ибн Ҳанафийя уни бир тортиб тик тургазиб қўйдилар. Румлик полвоннинг ҳамияти қўзиб, энди у турган ҳолатда, Муҳаммад ибн Ҳанафийя эса

Ўтирган ҳолатда бўлишни талаб қилди. Муҳаммад ибн Ҳанафийя ўтирган ҳолатда Румлик полвоннинг қўлидан ушлаб шундай қаттиқ тортдиларки, унинг қўлини чиқариб юборишларига оз қолди ва уни ерга ўтқазиб қўйдилар. Шундай қилиб, Румлик икки «ғаройиб» ўз подшоҳларининг ҳузурига шарманда бўлиб, мағлуб ҳолда қайтдилар».

***

Сўнг яна кунлар ўтди. Халифалардан Муовия розияллоҳу анҳу, Язид ва Марвон ибн Ҳакамлар фоний ҳаётни тарк этиб, боқий ҳаётга сафар қилдилар. Умавийлардан халифа этиб Абдулмалик ибн Марвон тайинланди. У ўзини мусулмонлар халифаси, деб эълон қилди. Унга Шом аҳли байъат берди. Аммо Ҳижоз ва Ироқ аҳли Абдуллоҳ ибн Зубайрга байъат беришди. Ҳар икки даъвогар ҳам ўзига байъат қилмаганларни байъат қилишга чақирар ва халифаликка ўзини ҳақлироқ эканини одамларга уқтиришга уринар эди.

Шундай қилиб, мусулмонлар сафи яна иккига ажралиб қолди. Абдуллоҳ ибн Зубайр Ҳижоз аҳли байъат қилганидек, Муҳаммад ибн Ҳанафийя ҳам унга байъат қилишини талаб қилди. Муҳаммад ибн Ҳанафийя кимнидир байъат қилиши байъат қилинган одамга нисбатан ўзининг зиммасига бир қанча ҳақ-хуқуқларни юклашини яхши билар эди. Жумладан: Байъат қилинган кишини ҳимоя қилиб, уни қўллаб-қувватлаб унга муҳолиф бўлганларга қарши қилич кўтариш. Ҳолбуки, унга муҳолифлар ҳам, ўзларича ижтиҳод қилиб ундан бошқага байъат берган мусулмонлардир. Ақлли, баркамол одам «Сиффийн»

кунини асло ёдидан чиқармайди. Узоқ йиллар ўтишига қарамай Муҳаммад ибн Ҳанафийя «Сиффийн» кундаги ўз қулоқлари билан эшитган ўша бўғилган, вазмин ва ҳазин нидони асло унута олмайди: «Ҳой мусулмонлар, Аллоҳдан қўрқинглар! Ҳой мусулмонлар жамоаси, Аллоҳдан қўрқинглар! Агар сизлар ўлиб кетсангизлар аёллар ва болаларни ким ҳимоя қилади? Дин ва ор-номусни ким сақлайди? Рум ва Дайлам (Каспий шимолидаги катта қабила)га ким қарши туради? Ҳой мусулмонлар, Аллоҳдан қўрқинглар, мусулмонларни қириб ташламанглар». Ҳа, бу сўзлар унинг ёдидан чиққан эмас. Шунда Муҳаммад ибн Ҳанафийя Абдуллоҳ ибн Зубайрга:

— Ўзингиз яхши биласиз, хилофат ишида менинг бирон илинжим ва истагим йўқ. Мен мусулмонларнинг бириман, холос. Агар ҳамма мусулмонларнинг сўзи бир жойдан чиқиб, уларнинг барчалари сизга ёки Абдулмаликка байъат берсалар, мен ҳам мусулмонлар иттифоқ бўлган кишига байъат бераман. Аммо ҳозир сизга ҳам, унга ҳам байъат бермайман». Шундан сўнг, Абдуллоҳ ибн Зубайр Муҳаммад ибн Ҳанафийяга баъзида борди-келди қилиб яхши муомала қилса, баъзида эса алоқа қилмай ва ё дағал муомала қиладиган бўлиб қолди.

***

Кундан-кун Муҳаммад ибн Ҳанафийянинг фикрига қўшилганлар сони кўпайди ва унинг атрофида жамланиб, уни ўзларига етакчи қилиб олдилар. Фитнадан ўзларини четга олган ва ўзларини фитна оловига ўтин қилиб қўйишдан бош тортганлар сони етти мингга етди. Муҳаммад ибн Ҳанафийяга эргашув-

чилар кўпайгани сари, Абдуллоҳ ибн Зубайрнинг ҳам ғазоби зиёда бўлар ва байъат қилишини қаттиқ туриб талаб қилар эди. Уларнинг байъат қилишларидан ноумид бўлгач, Муҳаммад ибн Ҳанафийя ва у билан бирга бўлган Бани Ҳошим ва бошқа қабила-лардан бўлганларни Маккадаги икки тоғ орасидаги жойларидан чиқмай ўша ерда туришга амр қилди ва уларга пойлоқчилар ҳам тайинлади.

Сўнг уларга: «Аллоҳга қасамки, байъат берасиз-лар ёки бўлмаса ҳаммангизни ўтда куйдираман», деб таҳдид қилди. Кейин уларни ўз уйларига қамаб қўйди. Ўтин тўплатиб, ўтин билан уйларининг атрофини ўраб чиқди. Ўтин кўплигидан девор бўйи бўлиб кетди. Агар бир дона ўтинни ёқиб юборса ҳаммалари олов остида қолиб кетар эдилар. Шунда Муҳаммад ибн Ҳанафийянинг ҳузурига атбоъларидан бир жамоа келиб:

— Рухсат беринг, биз Ибн Зубайр билан жанг қилиб, одамларни ундан халос этайлик, — дедилар. Муҳаммад ибн Ҳанафийя:

— Биз аралашиб қолмайлик, деб четланганимиз фитна оловини энди ўз қўлимиз билан ёқамизми?! Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобаси ва саҳобасининг ўғли билан жанг қиламизми?! Йўқ, Аллоҳга қасамки, Аллоҳ ва Унинг Расули ғазаб қиладиган ишни асло қилмаймиз, — деб жавоб берди.

***

Абдулмалик ибн Марвонга Муҳаммад ибн Ҳанафийя ва унинг ҳамфикрлари Абдуллоҳ ибн Зубайрдан кўраётган қаттиқликлар хабари етганида, улар-

ни ўзига мойил қилиш учун бу фурсатни ғанимат билиб, чопар орқали бир мактуб юборди. Агар у бу мактубни ўз ўғилларидан бирига ёзганда ҳам бу даражада мулойим ва илиқ бўлмаган бўларди:

«Ибн Зубайрнинг сизга ва биродарларингизга тазйиқ қилаётгани, сиздан қариндошлик риштасини узгани ва қадрингизга етмаётгани ҳақидаги хабар менга етиб келди. Мана, Шом ерлари сиз ва биродарларингиз учун очиқ. Келсангиз, қучоғимизни очиб кутиб оламиз. Хоҳлаган ерингизга келиб жойлашинг, ўзингизга муносиб яқинлар топасиз ва яхши қўшниларга эга бўласиз. Бизларни сизнинг қадр-қийматингизни билувчи, фазл-шарафингизни қадрловчи ва қариндош-уруғчилик риштасини боғловчи эканимизни кўрасиз, иншааллоҳ».

***

Муҳаммад ибн Ҳанафийя ўз сафдошлари билан бирга Шом ерларига йўлга чиқди. «Убла» (ҳозирда Эйлат) шаҳрига етганларида, шу ерни ўзларига макон қилиб, ўрнашдилар. Шаҳар аҳолиси уларни иззат-икром билан кутиб олдилар, яхши жойларга жойлаштириб, яхши қўшничилик қилдилар. Улар Муҳаммад ибн Ҳанафийянинг ибодати ва чин зоҳидлигини кўриб уни севиб қолдилар. Уни олқишлаб, ҳурмат кўрсатдилар. Ўз ўрнида Муҳаммад ибн Ҳанафийя ҳам уларни яхшиликка бошлаб, ёмонликдан қайтарар, улар ичида дин шиорларини қоим қилар, уларнинг ўрталарини ислоҳ этар, бирон кимсани бировга зулм қилишига йўл қўймас эди.

Бу хабар Абдулмалик ибн Марвонга етганида унга маъқул келмади ва хавотирланиб ўз мулозим-

ларига маслаҳат солди. Улар: «Унга ўз мамлакатингизда қолишига изн беришингизни тўғри, деб билмаймиз. Унинг қандай инсон эканини ўзингиз яхши биласиз, ё сизга байъат берсин, ёки юртига қайтиб кетсин».

Машваратдан таъсирланган Абдулмалик Муҳаммад ибн Ҳанафийяга хат ёзиб юборди:

«Сиз бизнинг диёримизга келиб, унинг бир четига жойлашдингиз. Мен билан Абдуллоҳ ибн Зубайр ўртасидаги уруш эса ҳали ҳам давом этмоқда. Сиз мусулмонлар орасида обрў-эътиборли инсонсиз. Модомики бизнинг ерларимизда турар экансиз, менга байъат қилишингизни маъқул, деб билдим. Менга байъат қилсангиз, кечагина «Қалзам» портидан келган юзта кемани ичидаги барча нарсалари ва одамлари билан сизга ҳадя қиламан. Бунга қўшимча сизга миллион дирҳам нақд ҳамда ўзингиз, фарзандларингиз, қариндошларингиз, қўл-остингиздагилар ва мавлоларингизга ўзингиз белгилайдиган атолар берилади. Агар бош тортсангиз, унда менинг қўл остимда бўлмаган ерларга кўчиб кетинг».

Муҳаммад ибн Ҳанафийя унга шундай жавоб хати ёзадилар: «Муҳаммад ибн Алийдан Абдулмалик ибн Марвонга. Ассаламу алайкум. Мен Ундан ўзга ҳақ маъбуд бўлмаган Аллоҳга ҳамду сано айтаман. Аммо баъд...

Сен мендан хавфсираётган кўринасан, сен менинг хилофатга нисбатан тутган ўрнимни яхши биласан, деб ўйлагандим. Аллоҳга қасамки, бир дона қишлоқдан бошқа барча уммат менга байъат қилишга жамланса ҳам мен бу ишни қабул қилмайман ва ўша бош тортган қишлоқ аҳлига уруш ҳам

очмайман. Маккага борганимда Абдуллоҳ ибн Зубайр уни байъат қилишимни истади. Мен бош тортганим, менга яхши муомалада бўлмади. Шу вақтда сен ўзинг менга мактуб йўллаб, Шом диёрига кўчиб келиб шу ерларда яшашимга даъват этдинг. Салтанатинг марказидан узоқлиги ҳамда нарх-навосининг арзонлиги боис, сенга қарашли ерларнинг энг чеккасидаги бир шаҳарга келиб жойлашдик. Энди сен менга мана бу хатни ёзибсан. Биз сенинг ерингдан кетамиз, иншааллоҳ».

***

Муҳаммад ибн Ҳанафийя ўз аҳли ва одамлари билан Шом диёридан чиқиб кетдилар. Йўлда қаерга бориб тушсалар, тезда чиқиб кетишларини талаб қилинар эди. Мана шу ғам-ташвиш етмаганидай, Аллоҳ таоло яна бир бундан-да қаттиқроқ, таҳаммули оғирроқ синов билан имтиҳон қилди. Унга эргашганлардан бир қанча иймони заиф ва нодон кишилар: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам имом Алий ва унинг оиласининг қалбига кўпгина илм-асрорларни, дин қоидаларини ва шариат хазиналарини жойлаб кетганлар, ул зот аҳли байтни, бошқаларга билдирмаган нарсалар билан хослаганлар», деган гапларни айта бошладилар.

Муҳаммад ибн Ҳанафийядек оқил, доно, фахм-фаросатли олим бу сўз ичида яширинган ҳақдан тойиш ва залолатни ҳамда бу нарса Ислом ва мусулмонларга қанчалик зарар ва хатар эканини дарҳол идрок этдилар. Шунинг учун Муҳаммад ибн Ҳанафийя одамларни тўпладилар ва Аллоҳга ҳамду сано, Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва

салламга салавот ва саломлар айтганларидан сўнг шундай дедилар:

«Айрим кишилар бизларда, яъни аҳли байтда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бошқа бирон-бир одамга билдирмаган, фақат бизларга билдирган хос илм бор, деб даъво қилмоқда эканлар. Аллоҳга қасамки, биз Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан мана шу Қуръондан бошқа нарсани олмаганмиз. Кимки бизда Аллоҳнинг Китобидан бошқа, биз ўқийдиган хос нарсалар бор, деб даъво қилса, ёлғон гапирибди».

***

Муҳаммад ибн Ҳанафийяга баъзи атбоълари: «Ассалому алайка, ё Маҳдий», деб салом берсалар.

— Ҳа, мен тўғри йўлга йўлланган маҳдийман, иншааллоҳ сизлар ҳам тўғри йўлга йўлланасизлар. Фақат, салом берсангизлар исмимни айтиб: «Ассалому алайка, ё Муҳаммад», деб салом беринглар, — дер эди.

***

Муҳаммад ибн Ҳанафийя ва у билан бирга бўлганлар, қаерга бориб ўрнашсак экан, деб ҳайрон бўлишлари узоқ чўзилмади. Сабаби Ҳажжож ибн Юсуф Сақафий Абдуллоҳ ибн Зубайрни қатл қилгач, барча мусулмонлар Абдулмалик ибн Марвонга байъат бердилар. Муҳаммад ибн Ҳанафийя ҳам Абдулмалик ибн Марвонга хат йўллаб байъат берганини эълон қилди:

«Мўминлар амири Абдулмалик ибн Марвонга Муҳаммад ибн Ҳанафийядан. Аммо баъд...

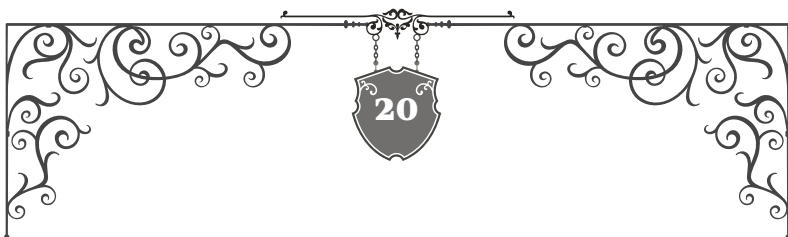
Хилофат иши сен тарафга ҳал бўлиб, одамлар сенга байъат берганликларини кўргач, мен ҳам шулардан бири ўлароқ, сенга Хижоздаги волийинг орқали байъат бердим. Бу байъатимни мана шу мактуб орқали сенга юбордим. Вассаламу алайка».

Абдулмалик ибн Марвон Муҳаммад ибн Ҳанафийядан келган мактубни мулозимларига ўқиб берди. Улар: «Агар у қарши чиқишни ирода қилса ва рози бўлмай, ишни бузаман деса, албатта қўлидан келар эди, сиз эса унга қарши бирон чора топа олмас эдингиз. Шунинг учун унга, у ва у билан бирга бўлганларни асло безовта қилмайдиган, ранжитмайдиган ва Аллоҳ ва Расулининг омонлиги битилган аҳд мактубини йўлланг», деб маслаҳат бердилар.

Абдулмалик ибн Марвон маслаҳатга кўра шундай мактуб юборди. Ҳажжожга ҳам мактуб йўллаб, Муҳаммад ибн Ҳанафийянинг ҳурматини жойига қўйиш, унга зиёда иззат-икром кўрсатишга амр қилди. Бироқ, Муҳаммад ибн Ҳанафийя шундан кейин кўп яшамади. Аллоҳ таоло уни рози бўлган ва рози қилинган ҳолда Ўз даргоҳига ихтиёр этди.

***

Аллоҳ таоло Муҳаммад ибн Ҳанафийянинг қабрини мунаввар айласин, Жаннатда руҳларини шод қилсин. Дарҳақиқат Муҳаммад ибн Ҳанафийя Ер юзида зулму зўравонлик, бузғунчилик қилишни ва одамлар устидан олий бўлишни истмайдиган кишилардан эди.

ТОВУС ИБН КАЙСОН

ВОЛИЙ МУҲАММАД ИБН ЮСУФ САҚАФИЙ БИЛАН БЎЛГАН ВОҚЕА ҲИКОЯСИ

«Товус ибн Кайсонга ўхшаш инсон-
ни асло кўрмадим».

Амр ибн Дийнор

Навбатдаги ҳикоя қилмоқчи бўлганимиз тобеин, Товус номи билан машҳур бўлган Зақвон ибн Кайсондир. Товус номи билан танилганининг сабаби эса, ҳақиқатда бу улуғ тобеин, бошқа қушлардан товус ажралиб тургани каби, у ҳам одамлар ичида яққол ажралиб турар эди. У фуқаҳоларнинг товуси эди. Ўз асрининг пешқадам кишиларидан бўлган. Бунинг ажабланарли ери йўқ, сабаби у хидоят юлдузларидан эллик юлдуз нуридан иқтибос олгани боис, уни нур қамраб олган, унинг чор тарафига, қалбига ва тилига қуйилган нур неъматига эга эди.

***

Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам илм даргоҳларининг эллик нафар буюк алломалари қўлида таълим олган Товус ибн Кайсон, иймонда мустаҳкам туриш, садоқат, фоний дунёдан ўзини тийиш,

Аллоҳнинг розилиги йўлида фидоийлик ва ғайрат кўрсатиш, ҳар қанча қимматга тушса ҳам ҳақ сўзни ошкор айтишда, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам асҳобларининг айни ўзи бўлган.

Товус ибн Кайсонга Муҳаммадийя мадрасаси «Дин — Аллоҳ учун, Унинг китоби, Пайғамбари, муслмонларнинг имомлари ва оммалари учун насиҳат» эканини таълим берган эди. Ҳаётий тажриба уни «Ислоҳ иш эгаларидан бошланиб, шуларда ниҳоясига етади, ҳоким яхши бўлса, халқ ҳам яхши бўлади, ҳоким ёмон бўлса халқ ҳам расво бўлади», деган фикрга етаклади.

***

Товус ибн Кайсон Яманлик эди. Ўша кезларда Яманга Ҳажжож ибн Юсуфнинг акаси Муҳаммад ибн Юсуф Сақафий волийлик қиларди. Ҳажжож Абдуллоҳ ибн Зубайр устидан ғолиб бўлгач, унинг шон-шавкати юксалиб, ҳайбату маҳобати ортганида, акасини Яманга волий этиб юборган эди.

Муҳаммад ибн Юсуф укаси Ҳажжожнинг кўплаб ёмон сифатларини ўзида жамлагани етмаганидек, ундаги яхши сифатлардан мутлақо мосуво ҳам эди.

***

Совуқ қиш кунларининг бирида Товус ибн Кайсон Ваҳб ибн Мунаббих ҳамроҳлигида волий Муҳаммад ибн Юсуфнинг ҳузурига кирдилар. Ўзларига муносиб ўриндан жой олишгач, Товус ибн Кайсон волийни яхшиликларга чақириб, ёмонликлардан қайтариб панд-насиҳат қила бошлади. Мажлисида ҳозир бўлган бошқа кишилар ҳам унга қулоқ солиб ўтирар-

дилар. Волий хизматкорларидан бирига қараб:

— Кимҳоб тўн келтириб, Абу Абдуррахмоннинг елкасига ташланглар, — деб амр қилди. Хизматкор қимматбаҳо яшил тўн келтириб, Товуснинг елкасига ташлади. Товус ибн Кайсон жўшқин мавъизасини янада кучайтирди. Шу аснода елкасидаги тўнни тушириб юбориш учун, елкасини аста-аста қимирлатиб турарди, ва ниҳоят елкасидан тўн тушгач, ўрнидан туриб чиқиб кетди. Бундан Муҳаммад ибн Юсуф ғазабга келди. Унинг ғазаблангани юз-кўзи қизариб кетганидан яққол билиниб турарди. Шундай бўлсада, бирон нарса демади.

Товус билан ҳамроҳи мажлисдан ташқарига чиқишгач, Ваҳб ибн Мунаббих Товус ибн Кайсонга:

— Волийнинг ғазабига дучор бўлмасак яхши бўларди-да. Шу тўнни олақолсангиз қадрингиз тушиб қолармиди? Тўнни сотиб, пулини фақир-мискинларга бериб юборсангиз ҳам бўлар эди-ку! Товус ибн Кайсон:

— Тўғри айтдингиз, лекин мендан кейин уламолар Товус олгани каби биз ҳам олаверамиз, деб олишларидан, бироқ сиз айтган ишни қилмасликларидан қўрқдим, — деб жавоб берди.

Муҳаммад ибн Юсуф Товус ибн Кайсоннинг қилган бу ишига жавоб қайтариб, уни тузоққа туширмақчи бўлди. Ичига етти юз динор солинган ҳамённи ҳозирлаб, уни ўзи билган муғомбир кишиларидан бирига берди ва:

— Мана шу ҳамённи ол, бор маҳоратингни ишга солиб, қандай бўлмасин Товус ибн Кайсонга тутқазгин. Агар сен шу ҳамённи унинг қўлига тутқаза олсанг, сенинг ўзингга ҳам зиёда инъомлар бераман,

елкангга кимҳоб тўнлар ташлайман ва менга яқин кишилардан бўласан, — деди. Муғомбир одам ҳамённи олиб Товус ибн Кайсон яшайдиган, Санъога яқин ерда жойлашган Жанад номли қишлоққа етиб келди. Товуснинг ҳузурига киргач, салом-алиқдан сўнг, хушмуомалалик билан:

— Эй Абу Абдуллаҳмон, амиримиз сизга мана бу ҳадяни бериб юбордилар, — деди. Товус ибн Кайсон:

— Менинг унга ҳеч ҳожатим йўқ, — деб рад этди. Муғомбир волий берган ҳамённи бир амаллаб тутқазиб кетиш учун ҳар хил йўллари ишга солиб, уни қаноатлантира оладиган далилларни келтириб кўрди. Бироқ, улуғ тобеин қабул қилмади. Чорасиз қолган муғомбир Товуснинг чалғиб турганларидан фойдаланиб, ҳамённи хонадаги кичик токчалардан бирига билдирмай қўйиб қўйди. Сўнг волийнинг ҳузурига қайтиб: «Товус ҳамённи олди», деб айтди. Бу гапдан Муҳаммад ибн Юсуф мамнун бўлди ва кўзлаган режаси яхши натижа бериши учун бир муддат индамади. Бир неча кун ўтгач, икки хизматчисини ҳалиги муғомбирга қўшиб Товуснинг олдига юборди ва:

— Кечирасиз, бу киши ҳамённи сизга адашиб бериб қўйибди, аслида у бошқа кишига берилиши керак экан. Шунинг учун биз уни сиздан қайтариб олиб, ўз эгасига олиб бориб бериш учун келдик, — деб айтишга буюрди. Товус ибн Кайсон:

— Мен амирдан бирон нарса олмадимки уни қайтариб берсам, — деди. Улар:

— Олгансиз, — дедилар. Товус ҳамённи олиб келган одамга қараб:

— Сендан бирон нарса олдимми? — деб сўраган

эди, уни қаттиқ ваҳима босди ва:

— Йўқ, сиз олмадингиз, бир иш билан чалғиб турганингизда мен уни мана бу токчага қўйган эдим, — деди. Товус ибн Кайсон:

— Ана, токчага қаранглар агар турган бўлса, бемалол олиб кетаверинглар, — деди. Токчага қараган эдилар, муғомбир ҳамённи қандай қўйган бўлса, шундай ҳолда турган экан, ҳатто ўргимчак ин ҳам қўйишга улгурган экан. Ҳамённи олиб амирнинг ҳузурига қайтиб кетдилар.

***

Волий Муҳаммад ибн Юсуфнинг қилган бу қилмишига яраша Аллоҳ таоло унга кўрсатди, у одамлар кўз ўнгида мулзам бўлди. Бу қандай бўлганини Товус ибн Кайсондан эшитамиз: «Ҳаж қилиш ниятида Маккага бориб, ўша ерда эканимда, Ҳажжож ибн Юсуф Сақафий мени чорлаб одам юборди. Чақириғига ижобат қилиб унинг ҳузурига бордим. Илиқ кутиб олди, салом-алик қилиб, ўзига яқин жойга ўтқазди, ёстиқ узатиб, бемалол ёнбошлаб ўтиришимни айтиб, илтифот кўрсатди. Сўнг ҳажга тааллуқли ва бошқа масалалар ҳақида сўрай бошлади. Биз Ҳажжож билан савол-жавоб қилиб ўтирар эканмиз, Каъба атрофида баланд овозда талбия айтиб юрган бир одамнинг товуши эшитилиб қолди. У товушини бир паст, бир баландлатиб, юракни эзадиган тарзда нола қилар эди. Ҳажжож: «Мана шу талбия айтувчини олиб келинглар», деди. Уни олиб келишгач:

— Сен кимлардан бўласан? — сўради ундан. У одам:

— Мусулмонлардан бириман.

— Сендан бу ҳақда сўраётганим йўқ, қайси юртдансан?

— Ямандан.

— Амирингизни қай ҳолатда қолдириб келдинг? (Ўз акасини назарда тутмоқда).

— Амиримизни савлатли, семиз, либосни кўп ўзгартирадиган, кўп маркаб минадиган ва кўп кирди-чиқди қиладиган ҳолида қолдириб келдим.

— Сендан бу ҳақда сўрамаяпман.

— Унда нима ҳақда сўраяпсан?

— Сизларга қандай муомала қилиши ҳақида сўраяпман.

— Одамларга кўп зулм қилувчи, мустабид, махлуққа итоат қилиб, Холиққа осий ҳолида қолдириб келдим. Ҳажжожнинг юзи ҳамсуҳбатлардан хижолат бўлганидан қизариб кетди ва:

— Амирингиз менинг яқиним эканини била туриб, шу сўзларни айтишга сени нима мажбур қилди?!

— Унинг сенга нисбатан бўлган ўрнини, менинг Аллоҳ азза ва жаллага нисбатан бўлган ўрнимдан азиз деб биласанми? Мен Аллоҳнинг меҳмониман, Пайғамбарини тасдиқловчиман ва қарзини ўтагувчиман. Ҳажжож жим бўлиб қолди, бирон жавоб қайтармади. Ҳикояни давом эттириб Товус ибн Кайсон деди:

«Сўнг Яманлик киши, изн сўрамай, изн берилишини кутиб ҳам турмай, ўрnidан туриб чиқиб кетди. Мен ҳам унинг кетидан эргашиб чиқдим. Ўзимга ўзим: «Бу солиҳ киши кўринади, одамлар орасида кўздан ғойиб бўлиб қолмасидан олдин унга эргаш, ундан фойдалан, дедим. Уни кузатиб орқасидан юр-

дим. У Каъбанинг олдига келди, каъбапўшга осилиб, юзини Каъбага босиб дуо қила бошлади:

— Эй Аллоҳ, Ўзингдан паноҳ истайман, Ўзингнинг химоянгни сўрайман. Эй Аллоҳ, мени фазлу карамингга хотиржам, кафолатингга рози, бахилларнинг манъ қилишидан қутулган ва худбинлар қўлидаги нарсалардан беҳожат ҳолда қилгин. Эй Аллоҳ, сендан мусибатларни аритишинг, азалий яхшилигинг ва гўзал одатингни сўрайман, эй оламлар Робби...». Сўнг мени тавоф қилаётган одамлар тўлқини ўзи билан олиб кетиб, Яманлик кишини ҳам кўздан ғойиб қилди. Энди қайта топа олмасам керак, деб ўйлаб қолдим. Арафа куни кечасида қарасам одамлар билан юриб келмоқда. Унга яқинлашиб қулоқ солсам: «Эй Аллоҳ, агар қилган Ҳаж амалимни, чеккан машаққат-у чарчоқларимни қабул қилмаган бўлсанг, мендан қабул қилмаганингга тортаётган мусибатим ажридан мени маҳрум этма», деб дуо қилаётган экан. Сўнг қоронғида одамлар ичига кириб кўринмай кетди. Бу одамни яна қайтиб кўришдан умидимни узгач, дуо қилдим:

— Эй Аллоҳ, менинг ва ана шу бандангни ҳам дуоларимизни қабул қил, ўтинчларимизни ижобат эт. Қадамлар тойиладиган Кунда, қадамларимизни собит айла. Ҳавзи Кавсар олдида бирга жамлагин, эй карамлик Зот.

***

Улуғ тобеин Товус номи билан машхур бўлган Заквон ибн Кайсон розияллоху анху билан навбатдаги кўришгунимизча...

ТОВУС ИБН КАЙСОН ТЎҒРИ ЙЎЛГА ЙЎЛЛОВЧИ ВОИЗ

«Эй Абу Абдурраҳмон, сизни тушим-да кўрдим. Сиз Каъбанинг олдида намоз ўқиётган экансиз, Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва саллам Каъба эшиги олдида туриб: «Ёпинчиғингни очиб, қироатингни равон қил, эй Товус», деб айтаётган эканлар».

Мужоҳид

Мусулмонларнинг халифаси Сулаймон ибн Абдулмалик Маккага етиб келиб, Масжидул Ҳаром атрофидан жой олмай, ҳамда Каъбаи муаззамага бўлган завқ-шавқини қондирмаёқ, хизматкорига: «Бизга Динимизни англатадиган, шундай улуғ кунларда бизларга эслатма ўлароқ панд-насихат қиладиган бир олим топиб кел», деб амр қилди. Хизматчи одамлар оралаб, халифанинг истагини қондира оладиган киши ҳақида сўраб-суриштирди. Одамлар унга: «Сен Товус ибн Кайсонга бор. У ўз асри фуқаҳоларининг саййиди, Аллоҳ таоло йўлига даъват қилишда энг сўзи ўткир олимлардан, Сен уни маҳкам тут», деб маслаҳат бердилар. Хизматчи Товус ибн Кайсон-

нинг ҳузурига келиб, унга халифанинг чорловини етказди. Товус ибн Кайсон пайсалга солмай, халифанинг чақириғини дарҳол қабул қилдилар. Чунки у зот Аллоҳ таоло йўлидаги даъватчилар ҳар қандай фурсатдан фойдаланиб қолиши, кечиктирмай унга шошилиши лозим деб билардилар. Ва энг афзал сўз ҳокимларнинг хатоларини тўғрилаш, уларни жабрзулм қилишдан қайтариш ва Аллоҳ таолога уларни яқинлатиш учун айтилган ҳақ сўз эканига амин эдилар.

Товус хизматкор билан бирга кетдилар ва халифанинг ҳузурига кириб бориб, салом бердилар. Халифа саломга гўзал жавоб қайтариб, олимни илиқ кутиб олди ва ўзига яқин ерга ўтказди. Сўнг ўзига ноаниқ бўлган Ҳаж арконлари ҳақида сўрай бошлады. Олимнинг қадрини жойига қўйиб, эҳтиром ва диққат билан жавобларга қулоқ тутар эди.

Товус ибн Кайсон айтадилар: «Халифанинг мақсади ҳосил бўлиб, сўрайдиган нарсаси қолмаганини билгач, ичимда ўзимга хитобан: «Бу шундай йиғинки, Аллоҳ таоло сендан бу ҳақда шубҳасиз савол-жавоб қилади», дедим, сўнг халифага юзланиб: «Эй Мўминлар амири, жаҳаннам чуқурлиги лабидаги бир тош ана шу чуқурликка қулаганида, етмиш йилдан сўнг унинг тубига етади. Мана шу жаҳаннамни Аллоҳ таоло кимлар учун тайёрлаб қўйганини биласизми? Халифа ўйлаб кўрмасдан: «Йўқ», деди. Аммо дарҳол ўзига келиб, бироз хижолат ичида: «Ким учун тайёрлаб қўйган?» деб сўради. Мен: «Аллоҳ таоло у чуқурликни ҳукмда ўзига шерик қилган, яъни одамлар устидан ҳукм қиладиган, одамларга бош қилиб қўйган бандаси зулм қилса, ана шундай ҳокимлар

учун тайёрлаб қўйгандир», дедим. Бу гапни эшитган халифани чакмоқ ургандек бўлди. Тушган ҳолатини кўриб, ҳозир жон таслим қилса керак, деб ўйлаб қолдим. У жон томирни узиб юборгудек изтироб билан хўнграб йиғлай бошлади. Мен ўрнимдан туриб чиқиб кетдим, ортимдан: «Аллоҳ ажрингизни берсин», деб такрор-такрор айтиб қолди.

***

Умар ибн Абдулазиз халифалик мансабига ўтирганида, Товус ибн Кайсонга мактуб йўллаб, насиҳат қилишларини сўрайди. Улуғ тобеин бир қаторлик насиҳат мактубини ёзиб юборадилар: «Амалингизнинг ҳаммаси яхши бўлишини хоҳласангиз, воийликка фақат яхшилик эгаларинигина тайин этинг, саломат бўлинг (вассалом)». Умар ибн Абдулазиз мактубни ўқиб: «Етарлик насиҳат бўлибди... Етарлик насиҳат бўлибди», деди.

***

Халифалик Ҳишом ибн Абдулмаликка ўтгач эса, Товус ибн Кайсон билан халифа орасида бўлиб ўтган кўпгина машҳур воқеалар ҳақида ривоятлар келган. Шулардан бири: «Ҳишом ибн Абдулмалик ҳаж ниятида Маккага келади. Ҳарами шарифга киргач, Макка аҳлидан бўлган ёрдамчиларига:

— Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобаларидан топинглар, зиёрат қилайлик, — деди. Улар:

— Эй Мўминлар амири, саҳобаларнинг биронталари ҳам қолмай барчалари бирин-кетин Роббиларининг ҳузурига кетдилар. Халифа:

— Унда тобеинлардан топинглар.

Тобеинлардан Товус ибн Кайсонни излаб топдилар. Товус ибн Кайсон халифанинг хузурига кирганида, оёқ кийимини гиламнинг бир четига ечиб, халифага «мўминлар амири»ни қўшмасдан салом берди. Куняси билан эмас, балки исми билан муурожаат қилди ва изн бўлмасдан аввал ўтириб олди. Бундан Ҳишом ғазаб ўтида ёнди, ғазаб аломатининг кўзларида ҳам кўриниб турарди. Сабаби, бу ҳолни у ўзига қарши журъат ҳамда ён-атрофдагилар ва хизматчилар кўз ўнгида ҳайбатини кетказиш, деб баҳолади. Лекин, шу билан бирга у Ҳарамда эканини эсга олиб, дарҳол ўзини босиб олди ва оғирлик билан Товус ибн Кайсондан:

— Нима сабабдан бундай иш қилдингиз? — деб сўради. Товус ибн Кайсон:

— Нима иш қилибман? Халифанинг ғазаби қайта қўзғаб:

— Кавушингизни гиламнинг четига ечиб қўйдингиз, «мўминлар амири» демай салом бердингиз, куням билан эмас, исмим билан чақирдингиз ва ниҳоят, изн бермасимдан аввал ўтириб олдингиз. Товус ибн Кайсон вазминлик билан:

— Кавушимни гиламингиз четига ечганимдан бошласак, мен ҳар куни беш маротаба Роббул оламийн хузурида кавушимни ечиб қўяман... У мени қойимайди, менга ғазаб ҳам қилмайди. «Мўминлар амири»ни қўшмай салом берганимга келсак, барча мусулмонлар ҳам сизнинг халифалигингизга рози эмаслар, шунинг учун, «эй мўминлар амири», деб айтсам, ёлғончилардан бўлиб қолишдан қўрқдим. Энди «куням билан эмас, исмим билан

чақирдингиз», деб маломат қилишингизга жавобим: «Аллоҳ таоло Ўзининг пайғамбарларини исмлари билан чақирган: «Эй Довуд... Эй Яхё... Эй Ийсо... деб. Душманларини эса кунялари билан: «Абу Лаҳабнинг кўллари қуригай — ҳалок бўлгай! (Аниқки) у қурди — ҳалок бўлди!». Ва ниҳоят, изн бўлмайд ўтириб олганим эса... Мен мўминлар амири Алий ибн Аби Толиб розияллоху анҳудан: «Дўзах аҳлидан бўлган кишини кўрмоқчи бўлсанг, ўзи ўтириб ҳузурдаги одамлар тик турган кишига қарагин», деб айтганларини эшитганман, шунинг учун дўзах аҳлидан деб саналган шундай кишилардан бўлиб қолишингизни хоҳламадим», деб жавоб берди. Ҳишом ибн Абдулмалик хижолатдан ерга қараб қолди, сўнг бошини кўтариб: «Менга насиҳат қилинг, эй Абу Абдулла Раъфат», деди. Товус ибн Кайсон: «Мен Алий ибн Аби Толиб розияллоху анҳунинг бундай деганларини эшитганман: «Жаҳаннамда йўғон устунлар мисол илонлар, ҳачирлардек чаёнлар бор. Улар фуқаролари орасида адолат қилмайдиган раҳбарларни чақадилар». Сўнг Товус ибн Кайсон ўрнидан туриб чиқиб кетди.

***

Товус ибн Кайсон айрим ҳокимларга панд-насиҳат қилиш ва тўғри йўлга йўллаш учун иқбол қилса, бошқа баъзиларидан уларга танбеҳ бўлсин учун юз ўғирар эди. Товус ибн Кайсоннинг ўғли ҳикоя қилади: «Бир йили отам билан Ямандан Ҳаж ниятида сафарга чиқдик. Юра-юра истироҳат учун йўлдаги шаҳарлардан бирига тушдик. Шаҳар ҳокими ҳокимларнинг энг ёмонларидан, ҳаққа қарши чиқишга ўта

журъатли ва ботилга муккасидан кетган Ибни Нажиҳ исмли киши эди. Фарз намозини адо этиш учун масжидга кирдик. Ҳоким отамнинг келганларини эшитиб, масжидга келди. Отамнинг қаршиларига ўтириб салом берди. Отам саломига алик ҳам олмай, тескари қараб ўтириб олдилар. Ҳоким ўнг тарафларидан келиб гапирди. Отам юз ўгирдилар. Чап тарафларидан келиб гапирди. Отам яна юз ўгирдилар. Бу ҳолатни кўргач, мен ҳокимнинг олдига бориб салом бердим ва кўришиш учун қўл узатиб:

— Отам сизни танимадилар, — деб қўйдим. Ҳоким:

— Отангиз мени яхши танийдилар. Мени яхши билганлари учун ҳам мана шундай қиляптилар, — деди ва бошқа гапирмай, ўрнидан туриб чиқиб кетди. Манзилимизга қайтгач отам менга:

— Ҳой аҳмоқ, ана шундай ҳокимларни орқасидан қаттиқ мазаммат қиласан, ўзларини кўрганнингда мулойимлик қиласан. Ахир бу мунофиқлик эмасми?! — деб койиб бердилар.

***

Товус ибн Кайсон даъват-у насиҳатларини халифа ва ҳокимларгагина чегараламаган эдилар, балки насиҳат талаб бўлган ҳар бир кишига панд-насиҳатларини аямас эдилар. Ато ибн Аби Рабоҳ ҳикоя қилади:

«Товус ибн Кайсон мени ўзлари ёқтирмаган ўринда кўриб: «Эй Ато, сенга эшигини ёпиб, эшигига соқчи қўйиб қўйган кишига эҳтиёжларингни айтмагин. Балки сенга эшикларини очиб қўйган, Унга дуо қилсанг ижобат қилиш ваъдасини берган Зотдан ҳожатларингни талаб қил», деб насиҳат қилдилар.

Товус ибн Кайсон ўз ўғилларига қилган насиҳатларида: «Эй ўғилчам, оқил инсонлар билан бирга бўл, шунда гарчи улардан бўлмасанг ҳам, уларга мансуб, деб ҳисобланасан. Жоҳилларга қўшилма, зеро улар билан бирга бўлсанг, гарчи жоҳиллардан бўлмасанг ҳам, уларга мансуб деб ҳисобланасан. Шуни билки, ҳар бир нарсани олий мақсади бўлади. Кишининг олий мақсади дини ва хулқининг комил бўлишидир».

Бу насиҳатларнинг самараси ўлароқ Товус ибн Кайсоннинг ўғли Абдуллоҳ отасидан олган тарбия асосида ўсиб улғайди. Отасидаги барча яхши сифатларни ўзида жамлаб, отасига монанд фарзанд бўлиб етишди. Бунинг мисоли: Аббосий халифалардан Абу Жаъфар Мансур бир куни Товус ибн Кайсоннинг ўғли Абдуллоҳ билан Молик ибн Анасни (Моликия мазҳабининг асосчиси) ҳузурига таклиф қилади. Икковлари халифанинг қабулига кириб, ўзларига муносиб жойга ўтиришгач, халифа Абдуллоҳ ибн Товусга юзланиб:

— Отангиз айтиб берган ҳадислардан менга ҳам айтиб беринг, — деди. Абдуллоҳ ибн Товус:

— Отам менга ушбу ҳадисни айтиб берган эдилар: «Кимни Аллоҳ азза ва жалла мусулмонлар ишига бош қилиб қўйган бўлса, бироқ у зулм билан ҳукм юритса, ана шундай киши Қиёмат кунида азоби энг каттик бўладиган кишидир».

Имом Молик дедилар: «Мен Абдуллоҳ ибн Товусдан бу сўзни эшитгач, унинг қони сачраб кийимларимга тегишидан қўрқиб, кийимимни йиғиштириб олдим... Лекин, бундай гапни эшитишига қарамай, халифа Абу Жаъфар Мансур узоқ жим бўлиб қолди. Охири биз хайрлашиб чиқиб кетдик».

Товус ибн Кайсон юз ёшдан ошиқ узун ва баракотли ҳаёт кечирдилар. Бироқ қарилик у зотнинг ўткир зеҳнлари, хотиралари ва ҳозиржавобликларига асло путур етказмаган эди. Абдуллоҳ Шомий шундай деган эди:

«Товус ибн Кайсоннинг панд-насиҳатларидан эшитиш мақсадида зиёратларига келдим, аммо ўзларини танимас эдим. Эшикни тақиллатдим. Ёши улуг бир қария чиқди. Салом бериб:

— Сиз Товус ибн Кайсонмисиз? — дедим. Қария:

— Йўқ, мен у кишининг ўғлиман, — деди. Мен:

— Сиз ўғли бўлсангиз, унда ўзлари эс-хушлари бузилган даражада қариб-қартайиб қолган бўлсалар керак, мен илмларидан фойдалайин, деб узоқдан келган эдим. Қария:

— Ҳой инсон, шуни билки, Қуръонни кўтарганларнинг эслари оғмайди... Киравер. Товус ибн Кайсоннинг ҳузурларига кириб салом бердим ва:

— Илмингиздан фойдаланиш, панд-насиҳатларингизни тинглаш мақсадида келган эдим. Товус ибн Кайсон:

— Сўрайвер, фақат қисқа қил, чўзиб юборма. Мен:

— Имконим борича қисқа қиламан иншааллоҳ. Товус ибн Кайсон:

— Хоҳласанг Таврот, Забур, Инжил ва Қуръонда келган нарсаларнинг хулосасини жамлаб айтиб бераман. Мен:

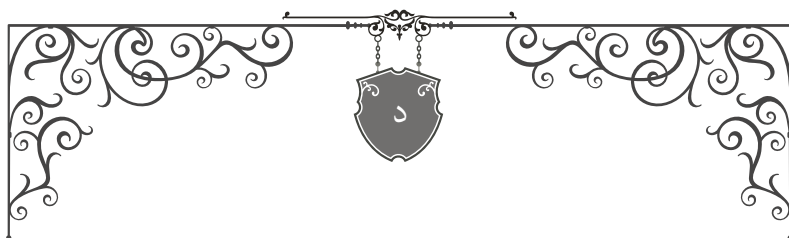
— Ҳа, албатта, айтиб беринг. Товус ибн Кайсон:

— Аллоҳ таолодан шундай кўрққинки, Ундан ўзга бирон нарса сенга кўрқинчлироқ бўлмасин. Аллоҳдан умид қилишинг эса, Ундан кўрқинишдан зиёда

бўлсин. Ўзингга нимани яхши кўрсанг, бошқаларга ҳам шуни раво кўргин.

***

Бир юз олтинчи ҳижрий сана Зул-ҳижжа ойининг ўнинчи кечаси, улуғ ёшли шайх Товус ибн Кайсон қирқинчи бор ҳаж қилиб, ҳожилар билан бирга Арафотдан Муздалифага тушдилар. Муздалифанинг пок ерларига тушиб, шом билан хуфтон намозларини жамлаб ўқигач, бироз ором олиш учун ёнбошлаганларида, оила аҳллари ва ватанларидан узоқ, аммо Аллоҳга яқин ҳолларида, эҳромда, талбия айтаётган, Аллоҳнинг ажру савобини умид қилган, Аллоҳнинг фазли марҳамати билан онадан янги туғилгандек гуноҳлардан пок ҳолда у зотга ўлим келди. Тонг ёришиб, муборак жасадларини дафн қилмоқчи бўлинганида, одамлар кўпайиб кетганидан тобутни олиб чиқиб, дафн қилишнинг имкони бўлмади. Шунда Макканинг амири бир қанча соқчилар юборди. Улар одамларни четлатиб, дафн қилишга имкон қилиб бердилар. Товус ибн Кайсоннинг жанозаларига саноғи ёлғиз Аллоҳга аён жуда кўп инсонлар ҳозир бўлдилар. Жанозаларини ўқиган мусулмонлар ичида уларнинг халифаси Ҳишом ибн Абдулмалик ҳам бор эди.

МУНДАРИЖА

АТО ИБН АБИ РАБОҲ.....	4
ОМИР ИБН АБДУЛЛОҲ АТ-ТАМИМИЙ	14
УРВА ИБН ЗУБАЙР	26
РОБЕЪ ИБН ХУСАЙМ	38
ИЁС ИБН МУОВИЯ АЛ-МУЗАНИЙ.....	48
УМАР ИБН АБДУЛАЗИЗ ҲАМДА ЎҒЛИ АБДУЛМАЛИК	61
ҲАСАН БАСРИЙ.....	72
ҚОЗИ ШУРАЙҲ.....	84
МУҲАММАД ИБН СИЙРИН	95
РАБИА АР-РОЪЙ	105
РАЖО ИБН ҲАЙВА.....	119
ОМИР ИБН ШАРОҲИЛ ШАЪБИЙ.....	132
САЛАМА ИБН ДИЙНОР	142
САИД ИБН МУСАЙЙАБ	153
САИД ИБН ЖУБАЙР.....	164
МУҲАММАД ИБН ВОСЕЪ АЛ-АЗДИЙ.....	179
МУҲАММАД ИБН ВОСЕЪ АЗДИЙ ҲАЁТЛАРИДАН ЯНА БИР ЛАВҲА	186
УМАР ИБН АБДУЛАЗИЗ.....	198
МУҲАММАД ИБН ҲАНАФИЙЯ	207
ТОВУС ИБН КАЙСОН	221
ТОВУС ИБН КАЙСОН	228
МУНДАРИЖА.....	237

Мулоҳазалар учун

Мулоҳазалар учун

Абдурраҳмон Раъфат Бошо

Тобеинлар ҳаётига чизгилар

1437 ҳ. - 2015 м.